

**ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNİN ORTAK
SESLERİ VE SES OLAYLARININ TRABZON,
RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE
KARŞILAŞTIRILMASI**

Sedat MALDAR

**Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
2018**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

Sedat MALDAR

**ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNİN ORTAK SESLERİ VE SES
OLAYLARININ TRABZON, RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE
KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR**

ERZURUM-2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR danışmanlığında, Sedat MALDAR tarafından hazırlanan bu çalışma 20/07/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Türk Dili ve Edebiyatı** Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Muharrem
DAŞDEMİR

İmza

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sinan
UYĞUR

İmza

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi
Serkan ÇAKMAK

İmza

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 2/8/2018

Doç. Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **“ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNİN ORTAK SESLERİ VE SES OLAYLARININ TRABZON, RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE KARŞILAŞTIRILMASI”** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
 Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
 Tezimim ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

20.07.2018

Sedat MALDAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR ve SİMGELER DİZİNİ	VII
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. KIPÇAKLAR.....	1
II. KIPÇAK TÜRKÇESİ.....	4
A. TARİHÎ KIPÇAK TÜRKÇESİ	4
1. Kuzey Kıpçak Türkçesi	4
2. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi	5
3. Memluk Kıpçak Türkçesi	6
B. BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ.....	7
1. Karadeniz-Hazar Bölgesi.....	8
a. Karaim (Karay) Türkçesi.....	8
b. Kırım-Tatar Türkçesi	9
c. Karaçay-Balkar Türkçesi.....	9
c. Kumuk Türkçesi.....	10
2. Ural-İdil Bölgesi	11
a. Tatar Türkçesi.....	11
b. Başkurt Türkçesi	12
3. Aral-Hazar Bölgesi	12
a. Kazak Türkçesi.....	12
b. Karakalpak Türkçesi	13
c. Nogay Türkçesi	13
d. Kırgız Türkçesi.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNDE SESLER VE SES ÖZELLİKLERİ

1.1. ÜNLÜLER VE ÖZELLİKLERİ	16
1.1.1. a ünlüsü.....	16

1.1.2. e ünlüsü.....	18
1.1.3. è (ä, æ) ünlüsü	20
1.1.4. é (ë) ünlüsü	21
1.1.5. ı ünlüsü	21
1.1.6. i ünlüsü	23
1.1.7. o ünlüsü	25
1.1.8. ö ünlüsü	27
1.1.9. u ünlüsü	29
1.1.10. ü ünlüsü	31
1.1.11. Uzun Ünlüler	33
1.2. ÜNSÜZLER VE ÖZELLİKLERİ	34
1.2.1. Dudak Ünsüzleri (p, b, m, v)	34
1.2.2. Diş-Dudak Ünsüzleri (v, f)	41
1.2.3. Diş Ünsüzleri (d, t, n, z, s)	44
1.2.4. Diş-Damak Ünsüzleri (c, ç, j, ş)	53
1.2.5. Ön Damak Ünsüzleri (l, r, y, g, k)	61
1.2.6. Arka Damak Ünsüzleri (ğ, ƴ (ğ), q (k), ŋ, x)	71
1.2.7. Gırtlak Ünsüzü (h)	78
1.3. SES OLAYLARI	80
1.3.1. Ünlülerle İlgili Ses Olayları	80
1.3.1.1. Ünlü Uyumları	80
1.3.1.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu	80
1.3.1.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu	83
1.3.1.2. Ünlü Değişmeleri	86
1.3.1.2.1. Ünlü Kalınlaşması	86
1.3.1.2.2. Ünlü İncelmesi	90
1.3.1.2.3. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi	93
1.3.1.2.4. DüzÜnlülerin Yuvarlaklaşması	95
1.3.1.2.5. Dar Ünlülerin Genişlemesi	99
1.3.1.2.6. Ünlü Düşmeleri	102
1.3.2. Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları	103
1.3.2.1. Ünsüz Değişmeleri	103

1.3.1.2. Ünsüz Düşmeleri	116
1.4. SONUÇ	122

İKİNCİ BÖLÜM

TESPİT EDİLEN ORTAKLIKLARIN TRABZON, RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. ÜNLÜLER	125
2.1.1. Ünlülerin Durumu	125
2.1.1.1. é Sesinin Durumu	125
2.1.1.2. Kısa-Kalın <i>i</i> Ünlüsü	126
2.1.1.3. “U” Ünlüsünün İlk Hece Dışında Kullanımının Sınırlı Olması	126
2.1.1.4. “Ü” Ünlüsünün İlk Hece Dışında Kullanımının Sınırlı Olması	127
2.1.1.5. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Olmaması.....	128
2.1.2. Ünlü Değişmeleri	129
2.1.2.1. <i>u>ı</i> Değişmesi	129
2.1.2.2. <i>ü>i</i> Değişmesi	130
2.1.2.3. ğ, w Seslerinin Yuvarlaklaştırıcı Etkisiyle <i>a>u</i> Değişimi	130
2.1.2.4. <i>e>ö</i> Değişimi.....	131
2.1.2.5. <i>w, y</i> Gibi Ünsüzlerin Etkisiyle <i>e >ü</i> Değişmesi	131
2.1.2.6. <i>b, w</i> Gibi Dudak Ünsüzlerinin Etkisiyle <i>ı>u</i> Değişimi	131
2.1.2.7. <i>i >ü</i> Değişmesi	132
2.1.2.8. <i>u>o</i> Değişmesi	133
2.1.2.9. <i>u>a</i> Değişmesi	133
2.1.2.10. <i>ü>ö</i> Değişmesi	134
2.2. ÜNSÜZLER	134
2.2.1. Ünsüzlerin Durumu	134
2.2.1.1. Kelime Başında <i>m</i> Ünsüzünün Bulunabilmesi	134
2.2.1. 2. Türkçe Kökenli Kelimelerde <i>v</i> Sesinin Kullanılmaması	135
2.2.1.3. Kelime Başındaki <i>t-</i> Ünsüzlerinin Korunması.....	136
2.2.1.4. Kelime Başı <i>k-</i> Ünsüzünün Korunması	137
2.2.1. 5. <i>k</i> Ünsüzünün Yarı Kalınlaşması	138
2.2.2. Ünsüz Değişmeleri	139

2.2.2.1. Alıntı Kelimelerde $f > p$ Değişmesinin Görülmesi	139
2.2.2.2. $\ç > \ş$ Değişimi	139
2.2.2.3. $\ş > s$ Değişmesi	140
2.2.2.4. $g > (\ğ) > y$ Değişmesi	140
2.2.2.5. $\ğ (\ğ) > y$ Değişmesi.....	141
2.2.2.6. $\ğ (\ğ, y) > w$ Değişmesi.....	141
2.2.2.7. $g > w$ Değişmesi.....	142
2.2.2.8. $y > c$ Değişmesi.....	142
2.2.2.9. Türkçe Kelimelerde Kelime Başında $b > p$ Değişimi.....	142
2.2.2.10. İki Ünlü Arasında Kalan k 'lerin g 'ye Dönüşmesi	143
2.2.3. Ünsüz Düşmeleri	144
2.2.3.1. h düşmesi	144
2.2.3.2. $-Ip$ zarf-fiil ekinden önce gelen l ünsüzünün düşmesi	144
2.2.3.3. Kelime sonunda s 'den sonra gelen t 'nin alıntı kelimelerde düşmesi	145
2.2.3.4. Alıntı kelimelerde kelime başındaki w ünsüzünün düşmesi.....	145
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	148
ÖZGEÇMİŞ	153

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNİN ORTAK SESLERİ VE SES
OLAYLARININ TRABZON, RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE
KARŞILAŞTIRILMASI

Sedat MALDAR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

2018, 153 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Doç. Dr. Sinan UYĞUR
Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇAKMAK

Tarihin birçok döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi'ne Kuman ve/veya Kıpçak göçlerinin olduğu bilinmektedir. Bölgedeki diğer toplumlara ve Kıpçak grubu dışında kalan Türklerle karışmaları sonucunda dillerinde değişimler meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Günümüz Kıpçak lehçelerinde de tarihi Kıpçak Türkçesine göre değişimler, farklılıklar meydana gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı, günümüz Kıpçak lehçelerinin seslerini ve ses olaylarını inceleyerek, Bu lehçelerdeki seslerin ve ses olaylarının ortak noktalarını belirlemek ve tespit edilen ortak noktaları Trabzon, Rize ve Artvin illeri ağızlarıyla karşılaştırmaktır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde seçilen üç ilin ağızları ile bu lehçeler arasındaki ortak noktalar belirlenmeye çalışılmıştır.

İki bölümden oluşan bu çalışmada günümüz Kıpçak lehçeleri üzerine Türkiye'de yazılmış gramer kitapları dikkate alınıp bu lehçelerin sesler ve ses olayları yönünden ortaklıkları tespit edilmiş ve Trabzon, Rize ve Artvin illeri ağızları ile ilgili kaynaklar taranıp daha önce tespit edilen özellikler, bu kaynaklardan çıkarılan özelliklerle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Günümüz Kıpçak lehçeleri, Trabzon ağızları, Rize ağızları, Artvin ağızları.

ABSTRACT**MASTER THESIS****THE COMPARISON OF THE COMMON VOICES AND SOUND EVENTS OF
CONTEMPORARY KIPCHAK DIALECTS WITH TRABZON, RIZE AND
ARTVIN DIALECTS****Sedat MALDAR****Advisor: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR****2018, page: 153****Jury: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Assoc. Prof. Dr. Sinan UYĞUR
Assist. Prof. Dr. Serkan ÇAKMAK**

In many eras of history, it is known that there has been Kuman and/or Kipchak migrations to East Black Sea region. As a result of interference with other societies and with other Turk groups except for Kipchaks in the region, changes in their languages seems to be quite natural. So there have been changes and differences in modern Kipchak dialects compared to old Kipchak Turkish.

The purpose of this study is, via analysing sounds and sound events in modern Kipchak dialects, to determine the common points of sounds and sound events in these dialects and to compare those points with the subdialects of Trabzon, Rize and Artvin provinces. The common points between these dialects and the dialects of three provinces chosen in Black Sea Region are tried to be determined.

In this study which is consisting of two chapters, considering of grammar books on Kipchak dialects written in Turkey, the common points of these dialects in terms of sounds and sound events have been determined and after reviewing the resources about the subdialects of Trabzon, Rize and Artvin provinces, the findings of those literature review have been compared with the findings acquired before.

Keywords: Modern Kipchak Dialects, Trabzon Subdialects, Rize Subdialects, Artvin Subdialects.

KISALTMALAR ve SİMGELER DİZİNİ

ø	: işaretsiz biçim birimi (sıfır morfem)
+	: isim soylu öge
-	: fiil soylu öge
>	: $x > y$: dönüşüm yönü x'den y'ye doğrudur.
<	: $x < y$: dönüşüm yönü y'den x'e doğrudur.
Başk.	: Başkurt Türkçesi
BGM	: Birinci Grup Metinler
C.I	: Cilt I
C.II	: Cilt II
C.III	: Cilt III
İGM	: İkinci Grup Metinler
Kar.-Malk.	: Karaçay-Malkar Türkçesi
Kır.-Tat.	: Kırım-Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kry.	: Karay Türkçesi
Kum.	: Kumuk Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
ÜGM	: Üçüncü Grup Metinler

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

Çeviri yazı işaretleri bölümünde, kullanılan kaynaklarda tercih edilen işaretler korunmuştur. Bununla hem kaynağın yazarının tercihine saygı göstermek hem de bilimsel çalışmalardaki çeviri yazı karışıklığına dikkat çekmek amacını güttük.

1. Ünlüler

a	: a
aa	: uzun a
á	: düz, geniş, ince ünlü, a ile e arası
e	: e
ee	: uzun e
è (ä, æ)	: düz, geniş, ön damak ünlüsü
é (ě)	: düz, yarı dar, ön damak ünlüsü
ı	: ı
i	: i
í	: Kısa i ünlüsü
ĩ	: e ile i arası kısa i ünlüsü
ï	: Kısa-kalın i ünlüsü
ï	: düz, kalın, dar ünlü, söyleyişte çok kısa
o	: o
ó	: o-ö arası ünlü
ö	: ö
u	: u
u̇	: u-o arası kısa u
ů, ú	: u-ü arası ünlü
ü	: ü
ü̇	: ü-ö arası kısa ü

2. Ünsüzler

b	: b
c	: c
ç	: ç
d	: d
f	: f
g	: g
ğ	: katı, yarı sızıcı, tonlu, ön boğumlanmalı ünsüz
ğ (y)	: katı, patlayıcı, tonlu, art damak ünsüzü
ğ	: katı, sızıcı, tonlu, art damak ünsüzü
h	: h
h (x)	: art damaktan boğaza kayan, sızıcı ve tonsuz ünsüz
k	: katı, yarı sızıcı, tonsuz, ön boğumlanmalı ünsüz
k (q)	: katı, patlayıcı, tonsuz, art damak ünsüzü
l	: l
m	: m
n	: n
ñ (ñ)	: genizsi n, damak n'si
p	: p
r	: r
s	: s
ş (ş)	: ş
t	: t
v	: v
w	: çift dudak v'si
y	: y
z	: z
z	: d – z arası ses; diş arası d

ÖNSÖZ

Araştırmamızda kaynak gösterme, numaralandırma ve tezin yazımıyla ilgili hususlarda Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından hazırlanan kılavuza uyulmuştur.

Bu çalışmanın her aşamasında bana yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Muharrem Daşdemir'e şükranlarımı sunarım. Saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ, Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN ve Prof. Dr. Funda KARA'ya ve diğer bütün hocalarıma yetişmeye olan katkılarından dolayı ayrıca müteşekkirim. Çalışmamın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÇAKMAK'a teşekkür ederim.

Erzurum 2018

Sedat MALDAR

GİRİŞ

I. KIPÇAKLAR

Adları ilk kez Şine Usu Yazıtı'nda "türük kıpçak elig yıl olurmuş" cümlesi içinde geçen bir Türk halkıdır. "Kıpçak kelimesi VIII. yüzyıldan itibaren Türkler ve İslami tarih ve coğrafya edebiyatında, Kuman kelimesi ise 1055'ten itibaren Rus metinlerinde geçmeye" (Gökbel, 2000: 37) başlar.

Kıpçak-Kimek birlikteliği birçok kaynakta zikredilir. Kıpçaklar, tarih sahnesine IX.-XI. asırlar arasında, İrtiş boylarında Kimeklerle iç içe çıkmışlardır. Bunlar daha VIII.-IX asır civarında Orta Asya'dan Urallara geçmiş ve burada üstünlük kurmuşlardır. Sonra onları Siriderya boylarında, Oğuzlarla yan yana ve Orta Asya'ya dağılmış halde görüyoruz. Kıpçaklar, Moğol istilasından önce de Siriderya, İdil ve Don arasında, Kafkas ve Kırım dağlarında, Hazar'ın kuzey düzlüğü ile bugünkü Kazakistan'ın orta ve kuzey-batı kısmında yaşayıp pek çok Türk kavmi ile karışmışlar ve İran, Suriye, Rusya, Doğu Avrupa ve Bizans ile askerî, ticarî ve iktisadî ilişkiler kurmuşlardır. Önceleri 'mafazat al-guz' olarak bilinen topraklar da, artık XIII. asırda *Deşt-i Kıpçak* adıyla anılmaya başlanmıştır. (Öner, 1998: XVII).Avrupalı kaynaklar onları 'Kuman', İslam yazarları "Kıpçak" adı ile anarlar. Ayrıca "İmek" (Yemek) ve "Kimek" adları da sık sık kullanılır(Bozkurt, 1999: 254).

Adlandırma konusunda da kaynaklarda ortaklık söz konusudur. Kıpçaklar'ı Bizanslılar ve Latinler "Kumanos, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovets Kıpçaki" (Ferganskiye), Almanlar ve diğer Batılı milletler 'Falben, Valani, Pallidi', Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun" adlarıyla zikretmişlerdir. Bu adların ortak anlamı "sarı, sarımsı, solgun"dur. İslâm kaynaklarında "Kıbcâk, Kıbşâk, Kıfçak", Gürcü kaynaklarında "Kifşak, Hifşah" şekillerinde geçen kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamamıştır. Kıpçaklar'ın adının ilk defa geçtiği Rus yıllıklarında Türkmen, Peçenek ve Uzlar'la aynı kavimden oldukları vurgulanmaktadır (Uydu Yücel, 2002: 420).

Kuman adlandırması içinse kaynaklar ortak bir görüşte buluşmaktadır. Dilciler, Kuman kelimesinin temelinde Türkçe (> Moğolca) kuba kelimesinin yattığı görüşündedirler. Aslen Hakas-Altay Türkçesi grubunda görülen bu kelimenin manası

'soluk, solgun, sarımtırak'tır. Kelime Kaşgarlı'nın Divan'ında (1074-1076'da) görülmekte ve 'kırmızı ile sarı arası bir renk' olarak izah edilmektedir (Gökbel, 2000: 30). Ruslar onları Pokmets, Ermeniler Xartes, Almanlar Falben, Macar'lar Kun, Latinler Cumanus diye adlandırırılar. Daha sonra ortaya çıkan Kıpçak sözü de onlarla ilgilidir. Nemeth'in yeni vardığı sonuca göre Kun ve Kuman sarımtırak manasına gelen ku ve kuba sözünden neşet etmektedirler. Kuman sözü, Türk'den Türkmen gibi Kun ve man unsurlarından neşet etmiş olabilirler. Rusça Polovets, Ermeni Xartes ve Almanca Falben de Kun ve Kuman gibi aynı manaya gelmektedir. Kumanların eski tarihi bakımından bunun önemi vardır. Menşei karanlık olan Kuman kavminin terkihi hakkında sarımtırak sözü Moğol unsurlarının (?) karıştığına delalet suretiyle ışık verebilir, Kumanların menşeleri hakkında ilk sistemli araştırma yapan Marquart'un kanaati bu merkezdedir (Rasonyi, 1993: 136).

Tarihi kaynaklarda Kıpçak kelimesi bir boy adı, bu adın hangi nedenle verildiği ve bu adı alan boyun oturduğu yerin adı şeklinde geçmektedir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçen bu kelime, Mahmud Kaşgarî'de *Kıvçak* şeklinde geçmekte ve şu anlamlara gelmektedir: 1. Türklede bir bölük, 2. Bu bölüğün oturduğu bölge, 3. Kaşgar yakınında bir yer adı. Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçmektedir. Radloff'un da işaret ettiği gibi burada bu kelime 'kovı' kelimesi ile birlikte geçtiği için bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünülebilir. Halk inanışlarında da Kıpçak kelimesi kovı veya kovuk kelimeleri ile birleştirilmektedir. Örneğin Oğuz Destanı'na göre, Oğuz Kağan'ın *'İt Barak'* ülkesini fethi esnasında beylerinden birinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğumu yaklaşınca yakınlarındaki içi oyulmuş bir ağacın içinde çocuğunu doğurdu. Durum Oğuz Kağan'a intikal ettirilince, Kağan ona Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaç anlamına gelen Kıpçak adını koydu. İranlı Tarihçi Reşidüddin *Câmiü't-Tevârih* adlı eserinde Kıpçak/kıvçak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak *Kutadgu Bilig* ve efsanelerde geçen anlamları teyid etmiştir (Gökbel, 2000: 27-28).

Acaba Kuman ve Kıpçak kelimeleri aynı boyun farklı adları mıdır? Yani "Çekik gözlü Kıpçaklar da vardır, badem gözlü Kıpçaklar da vardır." (Gülsevin 2009: 1069) sözü doğru mudur? Fark nerden kaynaklanmaktadır? Bu soruların cevabı, Müslüman yazarlar tarafından 'Kıpçak', Avrupalılarca genellikle 'Kuman' (Yun. Komanen, Lat. Kuman, Mac. Kun, Rus. Polovtsi, Alm. Falben) adı ile anılan kavmi birlik, aslında,

sonradan birleşen iki ayrı Türk kavmidir. İsmi renkten (solgun, sarımtırak) aldığı ileri sürülen ve eski tarihleri karanlık olan Kumanlar 1017’de Kara-Kıtayların tazyiki ile batıya göç ederek 1050’de Doğu Avrupa’ya yerleşmiş bulunuyorlardı. Kumanlar, Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan, daha önce göç etmiş Oğuz ve Peçenek Türk kabilelerini de içlerine alarak Ruslarla, Bizanslıların kışkırtması ile Peçeneklerle ve Macarlarla mücadele ile geçen yarım asırlık bir zamandan sonra dağılan Kumanlar, yerlerini doğudan gelen yeni bir Türk kavmine, Kıpçaklara, terk ettiler. Artık Kıpçak adı altında birleşen bu Türk kavimleri Avrupa’da Kuman adı altında anılmakta devam etmiştir. XII. asırdan beri Kuman ve Kıpçak adları aynı halkı göstermektedir. (Karamanlıoğlu, 1994: XVII) olsa gerek.

Kıpçakların konumuzu ilgilendiren yönlerinden biri de Doğu Karadeniz’deki varlıklarıdır. Kıpçakların göç ettiği ve tarihinde büyük rol oynadığı yerlerden birisi de Doğu Karadeniz bölgesidir. Kıpçaklar, milattan çok önceki zamanlardan beri Doğu Karadeniz bölgesini bilmektedir. Onların daha Türkistan’daki tarihlerinin karanlıkta kaldığı bir zamanda, MÖ. IV. yüzyılda Karadeniz’in doğu kısmında var oldukları Gürcü kaynakları tarafından kayıt altına alınmıştır. MÖ. 336’da Makedonyalı İskender’in orduları Kafkasları ele geçirmek üzere bölgeye geldiğinde Çoruh nehrinden Tiflis’e kadar olan yerde oldukça kalabalık bir nüfusa sahip Kıpçaklarla karşılaşmışlardır. Bu rivayete yer vererek hem Türk tarihinin hem de Karadeniz ve Gürcü tarihinin bir dönemini aydınlığa kavuşturan anonim Gürcü kaynağına bakılırsa Helenler, bir yıl süren mücadeleden sonra ancak Kıpçakları mağlup etmiş ve yoluna devam edebilmiştir. Makedonyalıların karşılaştığı gruptan yüzyıllar sonra Kıpçaklar yeniden Doğu Karadeniz bölgesinde gözükeceklerdir. Ancak bu kez kaynaklar onlardan o kadar yüzeysel ya da dolaylı bir biçimde bahsetmiştir ki bölgedeki varlıklarını fark edebilmek için büyük çaba sarf etmek gerekir. Etnolojik ve filolojik bazı izler sayesinde varlıklarıyla ilgili bazı bulgulara ulaşılan Kıpçakların yöredeki serüvenini ortaya koymak tarihçiler için oldukça zahmetli bir iş olmuştur. Zira devrin tarihçilerinin onları başka isimlerle anmasından tutun da mesken tuttıkları yerlerin kıyıda köşede kalması dolayısıyla gözden kaçmalarına kadar pek çok sebep yüzünden Kıpçakların bölgedeki varlığı yıllarca kalın bir sis perdesi altında kalmıştır. Bu sebeple Doğu Karadeniz Kıpçakları, bölge tarihinin en az bilinen topluluğudur dense yeridir (Tellioğlu, 2015: 60).

Bu konuda en önemli araştırmalardan birini yapmış olan Kırzıoğlu'na göre ise, Kıpçakların bölgeye gelişi, M VIII. yüzyıllarda Kafkaslar kuzeyinden güneye göçüp Yukarı-Kr ve Çoruk boylarına yerleşen ve öteki kolları MS VI. yüzyıla değin aynı yönden gelen ve 300 yılından sonra Hıristiyan olan "İlk Kıpçaklar" ile Selçuklu fetihlerinden sonra Karadeniz kuzeyinde ve Kafkaslar ötesinde yerleşmişken, XII. yüzyılda yine Daryal Geçidi, hatta Derbend yolu ile gelip Ortodoks-Gürcü mezhebini benimseyerek Yukarı Kr ve Çoruk bölgesine yerleşen ve orada "Sa-Atabago"/Atabek Yurdu Hkmeti (1267-1578) kuran "Son Kıpçaklar" şeklinde olmuştur (Kırzıoğlu, X: 1992).

Kumanların Karadeniz'deki varlığını çok daha eski tarihlere götüren araştırmacılar da vardır. Kumanlarla ilgili ilgi çekici ve iddialı bilgilerden biri Kuman Türklerinin M.. 1118-1093 tarihleri arasında Sinop'tan Batum'a kadar uzayan bir coğrafyada devlet kurdukları, bu devletin başkentinin Tokat yakınlarında günümüzde harabe durumundabulunan Komana şehri oluşudur (Demir, 2006: 33).1081'de Kuman / Kıpçak Türkleri Karadeniz sahillerinden ilerleyerek Trabzon'a kadar bütün bölgeyi ele geçirirler. XII. yüzyılda kırk bin Kuman / Kıpçak ailesi Gürcistan'a gelip Hıristiyanlığı kabul eder. Gürcü orduları bu Türklerden oluşturuldu. Bu nüfus da daha sonraları oruh ve Kr dolaylarına gelip yerleşmiştir(Demir, 2006: 34).

II. KIPÇAK TÜRKÇESİ

A. TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİ

Tarihî Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler, Kıpçakların yayılma alanlarından ve ilişkide buldukları kültürlerden yola çıkılarak e ayrılarak incelenmektedir.

1. Kuzey Kıpçak Türkçesi

Karadeniz'in kuzeyinde, yani Altın Orda Devleti'nin sınırları içindeki Kıpçakların Türkçesidir. Bu tarihi lehçenin esasını Codex Cumanicus (Kuman Kitabı) temsil eder. Codex Cumanicus, bu bölgedeki Kıpçaklardan derlenen kelimeleri ve Hıristiyanlığa ait metinleri içerir. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerinden İtalyanlar ve

Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenmiş iki bölümlük bir eserdir. Yazı dilini değil, o zamanki Kıpçakların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır (Ercilasun, 2015: 382).

Eserin yarar amaçlı olduğu, içeriği incelendiğinde kolayca anlaşılır. Eserin yegâne nüshası Venedik Saint Marcus Kütüphanesindedir. Vaktiyle şair Petrarque'a ait olduğu için, 'Codex de Petrarque' adı ile de anılmıştır. Eser, sonradan bir cilt haline getirilmiş, birbirinden ayrı iki defterden müteşekkildir. Birinci defter, aynı el ile yazıldığı hâlde, ikinci defter muhtelif şahıslar tarafından kaleme alınmıştır. Her iki kısım yazı ve imla bakımından bir hayli farklıdır. Birinci kısma, İtalyanlar tarafından yazıldığı için, İtalyan kısmı; ikinci kısma ise, Kıpçakça-Almanca tertip edilmiş bulunmasından dolayı, Alman kısmı adı verilmektedir. İtalyan bölümü, biri alfabe sırası, diğeri konulara göre tasnif edilmiş iki sözlük kısmını içermektedir. Sözlükler; Latince, Kıpçakça, Farsça olarak, üç sütun hâlinde düzenlenmiştir. Toplamı 55 varaktır. Alman bölümü ise İtalyan bölümü gibi muntazam olmayıp karışık bir şekilde, Almanca-Kıpçakça ve Latince-Kıpçakça sözlüklerden oluşmaktadır. Bu bölümün özelliği, sözlükten başka, tercümeleleri de bulunan dinî (İncil'den parçalar vb.) metinler, atasözleri, bilmeceleler vb. içine almasıdır. 27 varaktan ibarettir (Karamanlıoğlu, 1994: XXI).

Eserin oluşturulma tarihi kesin değildir. Codex'in ilk satırları 1303 tarihini taşır. Eser, 1362 yılında Petrarca tarafından Venedik Cumhuriyetine hediye edilmiştir. Bu tarihleri dikkate alan Gabain, eserin 1303-1362 yılları arasında meydana getirildiği kanaatindedir. D. A. Rasovskij ise 1303'ü CC'ün kopya tarihi olarak kabul etmekte ve eserin 13. yüzyıl içinde yazıldığını düşünmektedir (Ercilasun, 2015: 383).

2. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi

Ermeni nüfusun Karadeniz kuzeyine göç etmesi yine Türklerin bölgeyi ele geçirmesiyle ilgilidir. 1064 yılında Selçuklular'ın Ani'yi fethetmeleri ve Ermeni Bagratlı Devleti'ni yıkarak Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını ele geçirmeleri üzerine bu bölgede yerleşik Ermeniler'in önemli bir kısmı buradan Karadeniz'in kuzeyine doğru göç etmeye başladılar. Bilhassa Kırım'a yerleşen ilk Ermeni topluluklarını takiben pek çok Ermeni, Selçuklu tehdidi karşısında Karadeniz'in kuzeyine yerleşecek şekilde bir harekete giriştiler. Bu göç hareketleri sonucunda Kırım ve civarında önemli bir nüfus yoğunluğu oluşturmaya başlayan Ermeniler bu bölgede

uzunca süre yaşadılar. XII. yüzyılda Kırım başta olmak üzere bu coğrafyanın, dönemin yazarları tarafından *Armania Maritima* (Ermeni Denizi) yahut *Armania Magna* (Ermeni Adası) biçiminde adlandırılması da bu durumun açık göstergesidir (Güner, 2013: 27).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi eserleri XVI. yüzyıl – XVII. yüzyılın ilk yarısından kalmadır.

Günümüze ulaşan eserler şöyle listelenebilir: Ermeni Kıpçakçası (=Gregoryan Kıpçak Türkçesi)na ait dil malzemesi, 1559-1664 yıllarına ait çeşitli dosya ve evraklardır. 1943 yılına kadar Ukrayna'nın Kiev şehrinde muhafaza edilen bu dil malzemesi 1944'te Almanların geri çekilmesi sırasında çıkan yangınlarda yok oldu. Bunlardan sadece 1930 yılında T. I. Hrunin'in transkripsiyonla çevirdiği metinler günümüze ulaştı. Ayrıca Viyana, Venedik, Paris, Breslau ve Krakow kütüphanelerinde Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış yirmi sekiz adet yazma bulunmaktadır (Gökdağ ve Şimşek, 2014: 1). Eserleri içerik yönünden sınıflandırırsak, Kiev'de 28 hukuk defteri; Lviv'de 1 sözlük ve 26 müstakil doküman; Erivan'da dil ile ilgili ve kiliseye ait 9 el yazması; St. Petersburg'da 1 sözlük, velilerin hayatına ait 1 kitap ve 1 Zebur; Viyana'da 3 sözlük, Hristiyanlık ve mahkeme ile ilgili 13 hukuk defteri, mahkeme defterleri, Zeburlar, dua kitapları, Vartabed Anton'un 3 vaaz kitabı; Venedikte 10 el yazması: Zeburlar, dua kitapları, kronikler, mahkeme defterleri; Krakow, Varşova ve Wrocław'da 11 el yazması: 1 Zebur, 1 dua kitabı, 1528 -1604 yıllarına ait bir mahkeme tutanağı; Paris'te 4 el yazması: Zebur, mahkeme tutanağı, takvim, 1 kronik ve bilge Hikar hakkında menkıbeler; Leiden'de 1 basma dua kitabı: 1618'de muhtemelen Türkçe olarak basılmış ilk kitap (Kasapoğlu Çengel, 2012: 26).

3. Memluk Kıpçak Türkçesi

Memluk Kıpçak Türkçesi eserleri, en önemli unsurunu Kıpçakların oluşturduğu Mısır ve civar memleketlerde kurulan Memlûk hâkimiyeti esnasında, Arap muhitinde, hâkimzümreyi teşkil eden Türklerin dilini öğretmek maksadıyla yazılmış sözlük ve gramerlerdir. Ayrıca fıkıh, okçuluk vb. konularda yazılmış bazı eserler de vardır. (Karamanlıoğlu, 1994: XXII).

Bu sahada yazılmış eserler şöyle sıralanabilir: J. Eckmann, Memlûk Kıpçak eserlerinde kullanılan dili, asıl Memlûk Kıpçakçası, Oğuz Kıpçak karışık olmak üzere

iki gruba ayırdıktan sonra ikinci grubu Kıpçakça unsurlarının hâkim olduğu ve Oğuzca unsurların hâkim olduğu eserler olmak üzere kendi içinde ikiye ayırır. Asıl Memlûk Kıpçakçası olarak İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin ve Gülistan tercümesi ile Baytaratü'l-Vâzih ve Münyetü'l-Guzât'ı gösterir. Kıpçak-Oğuz karışık olan eserlerde ise Kıpçak unsurların ağır bastığı eserlere Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb, (Hulâsa) ve Kitâbü'l-hayl'ı dâhil eder. Oğuzca grubu ise Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin şiirleri oluşturur. Memlûk Kıpçak Türkçesine ait diğer eserler, sözlük ve gramer kitapları olan Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkîve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fi Lugati't-Türk Ve'l-Kıfçak, El Kavâninü'l-Külliyeye Li Zabtî'l-Lugati't-Türkiyye, Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye fıkıh kitapları olan, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî, İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin, okçulukla ilgili Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb atlarla ilgili Kitâb Fî Riyâzati'l-Hayl, Münyetü'l-Guzât ve Baytaratu'l-Vazih; edebî eser ise Kitâb Gülistan Bi't-Türkî olmak üzere oldukça zengindir (Turan, 2006: 5).

B. BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ

Günümüzde konuşulan ve yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerisınıflandırıldığında, genellikle kabul edilmiş üçlü tasnifte (Oğuz, Karluk, Kıpçak) Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder (Öner 1998: XXII).Kuzey-Batı Türk lehçeleri adıyla da anılan Kıpçak Türk lehçeleri grubu, gerek bünyesindeki lehçe sayısı gerekse konuşulduğu dil alanı bakımından Türk lehçe grupları arasında en geniş olanıdır. Bu yüzden Türk dilinin tasnifi denemelerinde, Kıpçak grubu Türk lehçeleri, aralarındaki yakınlıklara göre genellikle üç alt grupta değerlendirilmiştir (Kılıç, 1997: 1).

“I. Karadeniz-Hazar Bölgesi

1. Karaim (Karay)
2. Kırım-Tatar
3. Karaçay-Balkar
4. Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi

- 1.Tatar
- 2.Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi

- 1.Kazak
- 2.Karakalpak
- 3.Nogay
4. Kırgız

“ (Öner, 1998: XXIII).

1. Karadeniz-Hazar Bölgesi

a. Karaim (Karay) Türkçesi

Karay Türkçesi, Türkçenin Kıpçak lehçeleri grubuna dâhil olan ve günümüzde kaybolmaya yüz tutan konuşma ve yazı dillerinden biridir. Çünkü Bugün değişik ülkelerde yaşayan Karaylar, buldukları toplumlar içerisinde asimile olmaktadır. Bu yüzden de nüfusları azalmaktadır. Dilleri de yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır (Gülsevin, 2007: 302).

Araştırmacılar Karayların adı konusunda hemfikirdir: Karay ya da Karaim adı İbrani kökenlidir. “Okur” anlamındaki “kârâ” sözüne “-im” çoğul ekinin gelmesinden oluşur (Bozkurt, 1999: 670). Karaylar, Türk tarihinde önemli bir yeri bulunan Hazarların bünyesinde yaşamış Türk halklarından biridir. Adları, mensup oldukları Musevi mezhebinden gelmektedir (Gülsevin, 2007: 301).

Karay Türkçesinin günümüzdeki durumunu Öner, şöyle vermektedir. “Bugün Litvanya’da Troki (Trakai), Vilnius (Vilno) ve Ponevezis (Ponevej) şehirlerinde; Ukrayna’da Luck (Lutska) ve Halicz (Galiç) şehirlerinde; Kırım’da Gözleve (Yevpatoriya) ve Bahçesaray civarında; Polonya’da Gdansk, Varşova, Wrocław, Opele bölgelerinde dağınık cemaatlar halinde yaşayan Musevi Karay Türklerinin konuştukları ve edebî dil olarak kullandıkları bu lehçeyi bugün daha ziyade sözlü edebiyat ürünleriyle izlemek mümkündür.” (1998: XXIII).

Nüfus azlığı ve dağınıklık nedeniyle, uzun yıllar millî bir şekil kazanamayan Karay Türkçesinin, Troki, Haliç ve Kırım adıyla bilinen üç ayrı ağzı bulunmaktadır. Karaylar 1930’lu yıllara kadar İbrani, Latin ve Kril alfabeleri ile yazmışlardır. (Güllüdağ, 2012: 206) . Eski yazmalar ve edebî metinler daha çok Troki ağzında olduğundan bu ağız Karaycanın esas dili kabul edilir. Bunlardan Kırım ağzı zamanla Kırım Tatarcası içinde asimile olmuştur. Kırım ağzının edebî ürünleri, Troki ağzıyla yazıya geçirilmiştir. (Gülsevin, 2013: 209).

b. Kırım-Tatar Türkçesi

Türkler, Kırım'a çok eski dönemlerde gelmeye başlamışlardır. Kırım'daki Türk varlığı M.Ö. VII. yüzyıla, Sakalara kadar uzanmaktadır. Daha sonra Hun, Bulgar, Avar, Hazar ve Peçenek Türkleri Kırım ve çevresinde etkili olmuştur (Özkan, 2008: 524).

Kırım-Tatar Türkleri birçok ülkeye dağılmış olarak yaşamaktadır. Kırım-Tatar Türklerinin çoğu, bugün Ukrayna'ya bağlı Kırım ile Özbekistan, Türkiye ve Romanya'da yaşamaktadır. Türk dilinin Kuzeybatı (Kıpçak) grubuna giren Kırım-Tatar Türkçesi, 19. yüzyılda edebî dil olmuş ve 1920'lerde ise standartlaşmıştır (Gültekin, 2013: 887).

Kırım-Tatar Türkçesinin yapısını Kıpçak Türkçesinden alsa dağızlarında, Oğuzlarla temasın miktarına bağlı olarak, farklı oranda Oğuz ve Kıpçak özellikleri bulunmaktadır. Türk dillerinin sınıflandırılmasında yarımada konuşulan Kırım Tatarcası çeşitli dönemlerde farklı gruplara alınmıştır. Fakat en çok Karaçay, Balkar, Karaim (özellikle Kırım diyalekti), Kumuk dilleri ile Türk dillerinin kuzeybatı ya da Karadeniz-Kafkasya grubuna dâhil edilmiştir. Genetik ve coğrafi sınıflandırılmasında ise Kırım Tatarcasının Kuzey Diyalekti Aral-Hazar (Nogay), Güney diyalekti ise Oğuz dillerinin güneybatı (Türk) gruplarına ayrılmıştır (Kurtbilal, 2007: 502).

1928'e kadar, Arap esaslı eski alfabeyi kullanan Kırımlılar, Sovyetlerin siyaseti ve dayatması sonucu 1938 yılına kadar da Latin esaslı bir alfabe ile yazmışlar ve ondan sonra da, diğer Türk halklarında olduğu gibi, bugün kullandıkları Kiril harflerini kullanmaya zorlanmışlardır (Öner, 1998: XXV).

c. Karaçay-Balkar Türkçesi

Kafkasya'da Karaçay-Çerkesya ve Kabardin-Balkarya adını taşıyan iki farklı özerk cumhuriyette yaşamakta olan Karaçay-Malkar Türklerinin dilleri Türk lehçelerinin kuzey-batı grubunda yer alan Kıpçak grubuna girmektedir (Tavkul ve Kalafat, 2003: 3). Dilleri birbirinden ayrılmayacak ölçüde yakındır. Uzak geçmişte Balkarlarla Karaçayların ataları ortakdır (Bozkurt, 1999: 693).

Karaçay-Balkarların Kıpçak kökenli olmadığı, sonradan Kıpçaklaştığı düşünülmektedir. On birinci yüzyılda Kıpçakların Kafkasya'ya gelmelerinden sonra bir

Kıpçak halkı olarak biçimlenen Karaçay-Balkarların Kıpçak dönemi öncesi durumları çok iyi bilinmiyor. Dillerindeki Bulgarca öğeler nedeniyle, Hun Devleti'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan Kafkasya (Kuban) Bulgarlarının Kıpçaklaşmış torunları oldukları kabul ediliyor (Yılmaz, 2002: 48).

Dillerindeki Bulgarca öğelerlerin yanı sıra diğer lehçelerden farklı başka özellikler de taşımaktadır. Kumukça ve Nogayca ile birlikte Kıpçak dil grubunun güney kolunu oluşturan Karaçay-Balkarca, Tatarca ve Batı Karayimcesine de çok yakındır. Kıpçakçanın, Genel Türkçe y- sesine karşılık c- bulunduran grubu içinde yer alır. Kafkas ve İran dilleri etkisiyle söz varlığı diğer Türk dillerinden biraz farklıdır (Yılmaz, 2002: 49).

Kullandıkları alfabeler, diğer lehçeler için geçerli olduğu gibi, Sovyet ideolojisine göre değişmiştir. İlk Karaçayca kitap 1916'da Arap harfleriyle yayımlanmıştır. 1924'e değin Arap alfabesi, 1924-36 yılları arasında Lâtin alfabesi kullanılmıştır. 1936'da, bugün de kullanılmakta olan Kril kökenli alfabeğe geçilmiştir (Yılmaz, 2002: 49).

Karaçay-Balkar yazı dilinin iki büyük ağzı vardır: Karaçay-Bashan-Çegem ağzı ve Çerek ağzı. Kaynaklarda Holam-Bızıngı ağzından da söz edilmekle birlikte, bu ağız Çerek ağzından pek farklı değildir. Yazı dili Karaçay-Bashan-Çegem ağzına dayanır (Yılmaz, 2002: 49)

c. Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkleri, Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu Kafkasya ile Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca, Azerbaycan'ın sınırlarından kuzeye doğru uzanan bölgesinde, Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudakkent, Kaytak, Mahaçkale, İzberbaş, Buynak ve Derbent'te yaşamaktadır (Erenoğlu, 2010: 417).

Kumuk lehçesinin yeri konusunda farklı görüşler mevcuttur. Radloff, Kumuk Türkçesini güney grubunun ses bakımından henüz tetkik edilmediğini söylediği Kafkasya şiveleri bölümüne; Samayloviç, Kıpçak veya kuzeybatı da dediği tav grubuna; Räsänen kuzeybatı grubuna; Ligeti, Kıpçak grubuna dâhil eder. Diğer Türkologlardan Baskakov, Kıpçak grubunun Kıpçak-Oğuz alt grubuna; Reşit Rahmeti Arat ise tav grubuna sokar. Benzing, Batı Türk (Kıpçak-Kuman) grubuna; Menges, Kuzeybatı veya Kıpçak bölümünün Karadeniz-Hazer dilleri sınıfına; Talat Tekin, Kıpçak grubunun koş-

alt grubuna dâhil eder. Görüldüğü gibi Radloff haricindeki bütün ilim adamları farklı adlar vermiş olsalar da Kumukça'yı kuzeybatı veya Kıpçak grubu dediğimiz grup içine dâhil etmişlerdir (Uyanık, 2002: 230).

Kullandıkları alfabeler konusunda kaderleri diğer Türk toplulukları ile aynıdır. Zengin bir halk edebiyatına sahip olan Kumuk Türklerinin yazılı dili, önceleri Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil halinde gelişmiştir. Kumuk Türkleri, 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. 1928'den 1938 yılına kadar on yıl Latin alfabesi kullanmışlar, 1938 yılında Sovyet idaresi tarafından alınan karar sonucunda Nogay, Kırım, Altay ve Şor Türkçeleriyle birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kalmışlardır (Alkaya, 2013: 177).

Kumuk Türkçesi ağızlarını üç grup olarak ele alabiliriz:

“1.Hasavyurt (Kuzey) Diyalekti, Hasavyurt şehri ile Mahaçkala civarındaki Yahsay, Endirey ve Kostek köylerinin bulunduğu yerleşim yerlerinde konuşulur.

2. Buynak (Orta) Diyalekti, Buynak şehrinde (Temirhan-Şura) ve bu şehrin etrafındaki Halimbek, Kafir-Kumuk, Kazanişçi, Buglen, Cungutey, Kapçugay köylerinde konuşulur.

3.Haydak (Güney) Diyalekti iseDerbent bölgesinde konuşulmaktadır.” (Başar, 2010: 6).

Kumuk Türkçesi, kullanıldığı bölge için önemli bir işleve sahiptir, çünkü bütün bu bölge için ortak dil olarak kabul edilmiş ve yakın zamana kadar da komşu Çeçenlerin, Avarların ve diğer Kafkas halklarının anlaşma vasıtası (lingua franca) olarak devam etmiştir (Öner, 1998: XXVII).

2. Ural-İdil Bölgesi

a. Tatar Türkçesi

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) Türkçesidir. Bu bölgedeki edebi gelenek, Rus işgali ile bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı tesirleriyle devam eden klasik bir yazı dili, XIX. asra kadar devam etmiştir (Öner, 1998: XXX).

Tatar Türkçesinin diyalektlerini sınıflandırdığımızda, üç büyük diyalekt ortaya çıkar:

Orta Diyalekt: Kama, Norlat, Mamadış, Baltaç, Döbyaz, Etne, Kazan ardı Kreşinli ağızları, Minzele, Kasıym, Nokrat, Glazov, Udmurt ve Mari cumhuriyetleri, Perm, Sverdlovsk ve Kuybişev ülkeleri Tatar ağızları.

Batı (Mişer) Diyalekti: Sërğaç, Çıstay, Çüprelë, Melekes, Hvalin, Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Mordva-Karatay ağızları.

Doğu (Sibirya) Diyalekti: Batı Sibirya'daki Tümen, Omsk ve Novosibirsk ülkelerinde konuşulan Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk ağızları (Öner, 2007: 683).

Tatar Türkçesinin yazı dili, Orta Diyalekt özellikleri dikkate alınarak Sovyet Tataristan Cumhuriyeti döneminde oluşturulmuştur (Öner, 2007: 684).

b. Başkurt Türkçesi

Kuzeybatı Kıpçak grubuna dâhil olan Başkurt Türkçesi, Kazak ve Tatar Türkçeleri arasında bir köprü işlevine de sahiptir. Şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterirken ses bakımından ondan farklılaşmıştır. Tarihî yazı dilinden, kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt Türkçesinde, tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür (Yazıcı Ersoy 2007: 753).

Yazı diline dönüştürülmesi Sovyet politikaları icabıdır. Bilhassa folklor ve halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi, önceleri konuşma dili olarak kullanılmış ve 23 Mart 1919 tarihinde ilan edilen Başkurdistan Cumhuriyetinin yazı dili olarak kabul edilmiştir. (Öner, 1998: XXXIII).

3. Aral-Hazar Bölgesi

a. Kazak Türkçesi

Hitchins tarafından yaklaşık 8 milyon kişinin konuştuğu bir dil (2002: 132) olarak verilen Kazak Türkçesi de Kıpçak lehçe grubuna dâhil edilmektedir. Türk lehçeleri içersinde en geniş sahada konuşulan Türk lehçesidir. Kazak Türkçesi bugün dağınık

olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır (Buran ve Alkaya 2009: 275).

Günümüz Kazak yazı dili, kuzey ağızlarını esas almaktadır. Kazak Türkçesinin ağızlarında yazı dilinden farklı bir fonem yoktur. Yazı dilindeki kelime başı /j/ ünsüzü yerine genellikle Güney ağızlarında /c/'nin söylenmesi bir tarafa bırakılırsa Kazak Türkçesi ağızlarının ünlü ve ünsüz düzeni, yazı dilindeki ile aynıdır. Diğer ses ayrılıkları daha çok çeşitli ünsüzlerde görülen tutarsızlıktır (Kılıç, 1997: 33). Bu da Sovyet politikalarının bir sonucudur.

b. Karakalpak Türkçesi

Her boy için farklı bir alfabe ve boyları milletleştirme politikaları sonucu Karakalpak Türkçesi için 1938-39 yılında itibaren, Rus alfabesi esaslı bir yazı kullanılmaktadır, bu alfabenin son şekli 1957 yılında kabul edilmiştir. Ses ve şekil yapısı bakımından Batı Türkçesine Kazakçadan daha yakın olan bu lehçe hakkında, son elli yılda epey çalışma yapılmıştır (Öner, 1998: XL).

Karakalpak Türkçesi yazı dili ile ağızları arasında önemli ve düzeli ses ayrılıkları yoktur. Başlıca farklılıklar, Kazak Türkçesinde de olduğu gibi ön ses durumunda /c ~j/ değişiminin varlığı, yazı dilinde genellikle alıntı kelimelerde görülen /ä/ ünlüsünün bulunması ya da bulunmaması, yazı diline göre dudak uyumunun ağızlarda (Kazak Türkçesi etkisindeki bazı kuzey ağızları dışında) daha belirgin olmasıdır. Ayrıca Özbek Türkçesi ve Türkmen Türkçesinin etkisi ile bazı kelimelerde dağılımlı ses değişiklikleri de görülebilmektedir. Özellikle Güney ağızlarında Özbek Türkçesinin yoğun etkisinden dolayı pek çok Farsça ve Arapça alıntı kelime bulunmaktadır (Kılıç, 1997: 41).

c. Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesi ağızları arasında gözlenen en önemli ses değişikliği kelime başındaki /y ~ j/ kararsızlığıdır. Ayrıca Kazak Türkçesi ve Karakalpak Türkçesi ağızlarında da dağılımlı olarak bulunan /s ~ ş/ değişimi Nogay Türkçesi ağızlarında da görülmektedir (Kılıç, 1997: 51).

Alfabe yönünden diğer Türk boylarından farklı bir kaderleri olmayan Nogay Türkleri, Sovyetler devrinden önce Arap harflerini kullanıyordu. 1938'e kadar bir ara

diğer Türk lehçeleri gibi Latin esaslı yazı kullanmışlar ve bu tarihten itibaren Rus alfabesi esaslı bugünkü alfabelerini kabul etmişlerdir. Bilhassa halk edebiyatı bakımından zengin olan Nogay Türkçesi, bugün bir yazılı edebiyat olarak devam etmektedir (Öner, 1998: XLI).

Günümüzde Hazar bozkırları, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural Havzası, Batı Türkistan, Litvanya, Dobruca, Deliorman ve Türkiye gibi birçok bölgede yaşayan Nogaylar, bugün ayrı bir yazı diline sahip olmalarına rağmen, bu yazı dili ile yazılan ve basılan eser sayısı çok azdır. Araştırmacılar, basılan eser sayısının gün geçtikçe azaldığını, Nogay yazı dilinin geleceğinin tehlikede olduğunu belirtmektedir (Ergönenç Akbaba, 2009: 27).

Nogay Türkçesi ağızlarını, Ak-Nogay ağızı, Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi'nde yaşayan Kuban Nogaylarının; Asıl Nogay ağızı, Stavropol ilinin Açıkulak ve Koyasuli (şimdiki Neftekum) sınırlarına yakın bölgelerde oturan Nogayların; Kara-Nogay ağızı, Dağıstan Cumhuriyeti'nin Kara-Nogay (şimdiki Nogay) bölgesinde oturan Nogayların konuşma dilidir (Kılıç, 1997: 51) şeklinde sınıflandırabiliriz.

d. Kırgız Türkçesi

Kıpçak grubunun Aral-Hazar koluna mensup olan Kırgız Türkçesi, bugün çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu bir lehçe olup Kıpçak grubu lehçeleri içersinde yer alır. Kırgız Türkçesi, Kıpçak grubu lehçeleri içersinde en çok Kazak Türkçesine yakındır (Buran ve Balkaya, 2009: 319).Günümüzde Kuzey ve Güney olmak üzere iki ana ağız bölgesine ayrılmış olan Kırgız Türkçesi, yazı dilinde Kuzey ağızını esas almıştır (Özeren, 2008: 3).

Kırgız Türkçesinin yazı dili ile ağızları arasında önemli ses ya da şekil farklılıkları gözlenmez. En büyük fark Güney Kırgız ağızlarında başlıca alıntı kelimelerde görülmek üzere /ä/ ünlüsünün bulunuşu ve ses gruplarının büzülmesi olayında yuvarlak uzun ünlüye geçişin ilk basamağını oluşturan diftonglaşmanın, başka bir deyişle /w/ çift dudak ünsüzünün bulunuşudur. Sözvarlığı bakımından başlıca fark, Güney Kırgız ağızlarında Özbek Türkçesi ve Tacikçe ile komşuluktan ileri gelen Arapça ve Farsça alıntılarının nispeten yoğun olmasıdır. Bunun dışında ünlü ve ünsüz fonemlerde genellikle benzeşme ve benzeşmezlikten kaynaklanan dağılımlı değışmeler ile çeşitli anlam ve

sözlük (semantik ve leksikolojik) ayrılıklar ağızlar arasındaki farklılıkları ortaya koyar.”(Kılıç, 1997: 18).

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ KIPÇAK LEHÇELERİNDE SESLER VE SES ÖZELLİKLERİ

1.1. ÜNLÜLER VE ÖZELLİKLERİ

Ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan çıkan seslere ünlüler denir.

“Bu lehçelerde, birer fonem olarak yer alan toplam on tane ünlü vardır:

a, è, e, ı, é, i, u, ü, o, ö.” (Öner, 1998: 2). Ancak, Kıpçak lehçelerinin bir üyesi olan Başkurt Türkçesinin ünlüleri diğer lehçelerden farklılık göstermektedir. “Baskurt Türkçesinde dokuz ünlü vardır: a, ä, ı, i, i̇, u, ü, ü, ü̇” (Yazıcı Ersoy, 2007: 758).

1.1.1. a ünlüsü

a sesi; arka damak ünlüsüdür, geniş ve düz bir ünlüdür.

Kzk. “*abıroy* ‘şeref’, *abız* ‘hafız’, *aşı-* ‘acı’, *alda-* ‘aldat-’, *apat* ‘afet’, *aynal-* ‘kendi etrafında dönmek’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 22).

Kkp. “*qaranqı* ‘karanlık’, *sarı* ‘sarı’, *qulaq* ‘kulak’, *jazğı* ‘yaz, yazın’ “ (Uygur, 2010: 29).

Nog. “*abay* ‘anne’, *as* ‘aş’, *awa* ‘hava’, *ata* ‘baba’, *ayaq* ‘ayak’, *abit* ‘adım’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 38).

Kırg. “*aba* ‘amca’, *aç* ‘aç’, *alakan* ‘avuç’, *alman* ‘vergi, haraç’, *kaşan* ‘tembel’, *tamaşa* ‘eğlence’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 42).

Tat. “*yazuv* ‘yazmak’, *yarma* ‘bulgur, yarma’, *kaplama* ‘kapak’, *savım* ‘sağım’ “ (Öner, 2007: 701).

“/a/ ünlüsü Tatar ölçünlü konuşma dilinde ilk hecede (ğ, q, m, η, x, b, p, n ünsüzlerinden sonra) yuvarlak olarak telaffuz edilir: qâl- ‘kal-’, mâl ‘mal’, bâl ‘bal’ gibi.” (Balkaya 2008: 52). “âpa ‘hala, teyze’, âvıl ‘köy’, vâkıt, bâla, kâla ‘şehir’, nârat ‘çam’, yâna ‘yeni, henüz’, yâmav ‘yama’ vs., fakat bunun yanı sıra, çok heceli sözlerin son hecelerinde, diş-damak ünsüzlerinden sonra telaffuzu TT’deki gibi düzdür: urmânda, kâlâda, âlgânda ‘alındığında’, başkâlarga ‘başkalara’ vs. “ (Öner, 1998: 2).

Başk. “*attu* ‘atı’, *baqsala* ‘bahçede’, *qulda* ‘elde’, *tuphanan* ‘eşikten’, *qıwanısı* ‘sevinci’ “ (Yazıcı Ersoy, 2007: 767).

Kır.-Tat. “*çalışkır* ‘çalışkan’, *acınıklı* ‘acıklı’, *donavlı* ‘donanımlı’, *aşlık* ‘tahıl’, *çoklukka* ‘çokluğa, çoğunluğa’ “ (Savran, 2008: 80).

Kum. “*awçu* ‘avcı’, *bulan* ‘ile’, *barmak* ‘parmak’, *çaçıra-* ‘sıçra-’ “ (Bozkurt 1999: 714).

a sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. Ancak ” /a/ ünlüsü, bir ön damak ünsüzü ile hece kurduğunda veya kendisinden sonra ince bir ünlü geldiğinde biraz ince telaffuz edilir: *ariw* ‘güzel, iyi’ (*āriw* şeklinde telaffuz edilir), *arek* ‘uzak’ (*ārek* şeklinde telaffuz edilir), *kama* ‘tereyağı’ (*kāma* şeklinde telaffuz edilir), *gamiş* ‘su sığırı’ (*gāmiş* şeklinde telaffuz edilir) vb.

Ayrıca şu da belirtilmelidir ki, Kiril esaslı Kumuk alfabesinde /a/ harfiyle yazıldıkları hâlde, yukarıdaki listede verilen kelimelerle benzer özellikler taşıyan veya taşımaması özellikle Arapçadan alınma kelimelerdeki üstünlü sesler de biraz ince telaffuz edilirler, ancak bunların niteliği normal /a/ ünlüsüne daha yakındır ve ondan biraz zor tefrik edilir: *asar* ‘eser’, *dars* ‘ders’, *karamat* ‘keramet, harika, mucize’, *mamlakat* ‘memleket’, *kalam* ‘kelam, söz’ vb.” (Pekacar, 2007: 946).

Kar.-Malk. “*maka* ‘kurbağa’, *caw* ‘yağ’, *tatu* ‘tat’, *xatın* ‘kadın’, *kara-* ‘bak-’, *tışhan* ‘sıçan’ “ (Bozkurt 1999: 702) “Yazı dilinde uzun a (ā) sesine rastlanmaz. Ödünç kelimelerdeki uzun *ā* sesi *a* sesine dönüşmüştür: *ālem*>*alam*, *emānet* >*amanat*.” (Tavkul, 2007: 890).

Kry. “*Karay* ‘Karay’, *az* ‘az’, *aytınmax* ‘itiraf’, *maşalları* ‘meselleri’, *kayda* ‘nerede’” (Gülsevin, 2010: 54).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin hepsinde *asesinin* telaffuzu Türkçedekiyle aynıdır. Ancak lehçelerin tamamını ilgilendirmeyen, sadece Tatarcada “özellikle birinci ve ikinci hecelerde, arka damak ve dudak sonor ünsüzlerinin yanında yuvarlak telaffuz edilmesi” ve Kumukçada “normal bir *a* ünlüsünün yanında biraz ince bir *a* ünlüsünün de bulunması” gibi farklı durumlar da vardır.

1.1.2. e ünlüsü

e sesi, ön damak ünlüsüdür, geniş ve düz bir ünlüdür.

Kzk. *e* sesinin telaffuzu da TT'dekiyle aynıdır, ancak "Tat. *e* ünlüsüne (veya Kzk. éünlüsüne) nazaran daha kapalıdır.(Kzk. *erkek*, *erke*'nazlı, baylan' , *emes* 'değil', *mereke* 'bayram' vs.) Sadece Kzk.'a mahsus olarak, *e*ünlüsü söz başında *ytüremesi* ile telaffuz edilir: *el* (telaffuzu: *yel*) 'halk', *eki* (*yeki*) 'iki', *et* (*yet*) 'et', *eşki* (*yeşki*) 'keçi' vs." (Öner, 1998: 3).

Yine *e*'nin kapalı telaffuzu konusu Doğan ve Koç tarafından şu şekilde dile getirilir: "Kazakçanın *e*ünlüsünün standart Türkiye Türkçesindeki *e*'ye göre çok daha kapalı bir geniş ünlü olduğunu ve 'e-i' arası bir açıklığa sahip bulunduğunu belirtmek isteriz. Kapalıya yakın söylenen bu 'e' ünlüsü, bugünkü Anadolu ağızlarının pek çoğunda 'ver-, et, 'gece' gibi sözcüklerin bünyesinde mevcut bulunmaktadır. Fakat hatırdan bulundurulmalıdır ki; Kazak Türkçesinde bugün yaşayan bu *e*ünlüsü her ne kadar kapalı bir *e* ünlüsü olsa da; bu, Türkçenin tarihi karakteristiğine sahip kapalı *e*'si değildir. Çünkü pek çok yerde sözcük ayırmaksızın bu *e* mevcuttur ve nerede, ne zaman geleceği konusunda keskin, tarihi geçmişe dayanan kuralları yoktur." (Koç ve Doğan, 2004: 24).

Kkp: "*kese*k 'parça, lokma', *öse*k 'dedikodu', *egin* 'ekin', *ülken* 'büyük' "(Uygur, 2010: 88).

Ayrıca Kazakçadakine benzer biçimde "Bu ünlü, kelime başında /y/ veya /i/ sesine yakın bir ses almakta ve 'ye' ya da 'ie' şeklinde söylenmektedir: *ie*ke/*ye*ke 'iki', *iel*/*yel* 'el, yurt', *iendi*/*yendi* 'şimdi' ; kelime ortasında ve bilhassa sonunda ise kapalı *e* (é) telaffuzu hissedilir: *kemé*'gemi', *kélséñiz* 'gelseniz' vb." (Uygur, 2010: 5).

Yine Uygur, Däwletov'un Hâzirgi Qaraqalpaq Tili (1994: 56) adlı eserinden naklen, araştırma sonuçlarının Kkp. T'deki /e/ ünlüsünün, başka ünlülerle karşılaştırıldığında *dil önü* ünlüsü tasdik ettiği gibi, dilin yükseklik derecesi bakımından (*i*, *u*, *ü*, *ı* gibi) "*çok yüksek*", yani "*dar*" olduğunu da gösterdiğini belirtmektedir (Uygur, 2010: 5).

Nog. " *egin*'ekin', *eken* 'acaba', *ene*'işte bu', *erin* 'dudak', *erkin* 'özgür', *erte*'erken', *es* 'hafıza', *eksek* 'kayık küreği' "(Ergönenç Akbaba, 2009: 38).

Kırg. “*ene* ‘anne’, *ece* ‘abla’, *erk* ‘hürriyet’, *telegey* ‘muhit’, *bekem* ‘sağlam’, *belgi* ‘işaret’, *sergek* ‘uyanık’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 42).

Tat. “*ebi* ‘nine’, *eylen-* ‘dolaş-’, *eyt-* ‘de-, söyle-’, *cey* ‘yaz’, *çeç* ‘saç’, *beyle-* ‘bağla’, *tereze* ‘pencere’, *kirek* ‘gerek’, *çirem* ‘bakir toprak’ “ (Öner, 1998: 3).

“... Eski Türkçedeki /e/ler STT’de /i/ye dönüştüğü için asli /e/ sesi çok az görülmektedir. (...) Eski Türkçedeki /a/ sesinin /e/ye dönüşmesi, STT’deki /e/ sesinin önemli bir kaynağı olmuştur.” (Alkaya, 2008: 53).

Başk. *e* sesi Başkurt Türkçesinde yoktur. “Başkurt Türkçesinde ayrıca Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş telaffuz edilen /ä/ ünlüsü vardır: *übīy* ‘ihtiyar kadın’, *xikäyā* ‘hikaye’, *xätür* ‘tehlike’, *äsü* ‘anne’, *äyzä* ‘haydi’.

/e/ ile /i/ arasında normalden daha kısa telaffuz edilen ve Başkurt Türkçesinin karakteristik ünlülerinden biri de /ĩ/ ünlüsüdür. Bu ünlü alfabede iki ayrı harfle temsil edilir: *ĩlik* ‘ilk’, *xäriř* ‘harf’, *kĩlām* ‘kilim’, *kĩyĩz* ‘yabani’, *hĩpĩriřw* ‘süpürmek’, *ĩri* ‘iri, kibirli’” (Ersoy, 2007: 758, 759).

Kır.-Tat. “*erte* ‘ertesesi’, *birden* ‘birden’, *köydeşler* ‘köydeşler’, *keregiday* ‘gereği gibi’, *kündelik* ‘gündelik’” (Savran, 2008: 78).

Kum. “*ertengi* ‘sabahki’, *töbecik* ‘tepecik’, *birge* ‘birlikte, beraber’, *gertiley* ‘hakikaten, filhakika’” (Pekacar, 2007: 966).

Kar.-Malk. “*erşirek* ‘daha çirkin’, *keñtin* ‘genişçe’, *södegey* ‘yatay, eğik’, *örlegen* ‘tırmanmak’, *keterge* ‘gitmek’” (Tavkul, 2007: 899).

Kry. “*men* ‘ben’, *beş* ‘beş’, *eşiktin* ‘işit’, *edim* ‘idim’, *elinin* ‘halkının’, *keçä* ‘gece’” (Gülsevin, 2010: 30).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin genelinde *esesinin* telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. Ancak Kzk.da *esesinin* daha kapalı telaffuz edilmesi , yine Kzk. ve Kkp.da *e* ‘nin sözcük başlarında “y” veya “i” türemesi alması (ya da “ye”, “ie” biçiminde telaffuz edilmesi) iki lehçeyle, Başk.da *e* sesinin bulunmaması ise bir lehçeyle ilgili farklılardır. Lehçelerin tamamı için ortak bir özellik değildir.

1.1.3. è (ä, æ) ünlüsü

è (ä, æ) sesi, ön damak ünlüsüdür, düz ve geniş bir ünlüdür.

Kzk. *è* sesi “hem yapı bakımından hem de telaffuzu açısından *a*’ya benzemektedir. Ancak bu ses *a*’ya göre damağın daha önünde, ön damağın başlangıç noktasında telaffuz edilmektedir. Yani ön damak ünlüleri arasında en arkada telaffuz edilen ünlü *ä* ünlüsüdür. Bu yönüyle, ince ünlüler içerisinde hem *a*’ya hem de diğer kalın ünlülere en çok *o* benzer. Geniş – düz olarak ve açık telaffuz edilir.” (Koç ve Doğan, 2004: 22).

“Kzk.’a mahsus bu ünlü, çoğu zaman ilk hecede ve vurgulu olarak bulunur. Aslen *asesinden* türeyen (Kzk. *alıp kel-* > *èkel-* ‘getirmek’, *alıp ber-* > *èper-* ‘götürmek’ vs.) bu ünlü, belki gelişmesini henüz bitirmediği için, ama daha çok da vurgu sebebiyle, mesela TT. *esesine* göre daha uzun telaffuz edilir. Daha çok alınma sözlerde (Ar. ve Far.) görülmektedir. (Kzk. *èdebi*, *èdet* ‘adet’, *èzir* ‘şimdi’, *èrkim* ‘herkes’, *dèvlet*, *bèle* ‘bela’, *mèdeni...*)” (Öner, 1998: 2).

Kkp. da “/ä/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunmaktadır. Genellikle Arapça ve Farsça kelimelerde görülür. Az da olsa Türkçe kökenli kelimelerde de bulunur: *qälem* ‘kalem’, *häm* ‘hem, da, de’, *jäne* ‘yine, ve’, *närse* ‘nesne’ vb.” (Uygur, 2007: 548).

Kkp.da “İmlada kalın ünsüzün yanında bulunan açık *e*’ler, /a/ şeklinde söylenir: *qäte* ‘hata’ (söylenişi *qate*), *qäle-* ‘onaylamak, kabul etmek’ (söylenişi *qale-*) vb.” (Uygur, 2010: 5).

Nog.è (ä, æ) sesi Kzk.daki gibidir.

“/æ/, /a/-/e/ arası, düz, yarı ince ve geniş bir sestir. Kelime başında ve içinde yer alan bu ünlü kelime sonlarında görülmez. Örneklerde bu ünlünün daima ilk hecede kullanıldığı tespit edilmiştir.

Örnekler: *æl* ‘hal’, *ærüw* ‘iyi’, *æwel* ‘evvel’, *æşşi* ‘acı’, *æzir* ‘hazır’, *ælli* ‘kuvvetli’, *æyel* ‘aile’, *æket* ‘getir’, *bætir* ‘kahraman’, *bær* ‘bütün’, *dæm* ‘tat’, *dæri* ‘ilaç’, *kærip* ‘zavallı’, *næsipli* ‘mutlu’, *sæat* ‘saat’, *tætli* ‘tatlı” (Akbaba, 2009: 38).

Başk. “Başkurt Türkçesinde ayrıca Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden daha açık ve geniş telaffuz edilen /ä/ ünlüsü vardır: *äbïy* ‘ihtiyar kadın’, *xikäyü* ‘hikaye’, *xätür* ‘tehlike’, *äsü* ‘anne’, *äyzü* ‘haydi’” (Ersoy 2007: 758).

Tat., Kırg., Kır.-Tat. ve Kar.-Malk. yazı dillerinde *è* sesi yoktur. **Sonuç:** *è* sesi, Kıpçak Türkçesinin Aral-Hazar bölgesi lehçelerinde - Kırgızca hariç- görülmektedir. Karadeniz-Hazar ve İdil-Ural bölgeleri lehçelerinde görülmemektedir.

1.1.4. é (ë) ünlüsü

é(ë) sesi; ön damak ünlüsüdür, düz ve yarı dar bir ünlüdür.

“*é* sesi ön damakta, düz ve yarı dar telaffuz edilen kısa bir ünlüdür. Sadece Tat.’a mahsus bu sesin telaffuzunda dil orta yüksekliğe (orta açıklığa) çıkar ve sesinden, dilin öne doğru hareket etmesi ve arka rezonatörün genişlemesiyle ayrılır. Dilcilik edebiyatında *kapalı e* olarak bilinen bu ses, Tat.ünlü sisteminde *ünlüsünün* ince sıradaki dengidir. (Tat. *éş* ‘iş’, *élék* ‘önce’, *térsek* ‘dirsek’, *téré* ‘diri’ vs.)” (Öner, 1998: 3).

Bu sesi “Tatarcanın tarihi fonolojisindeki gelişme yönünden (*til*<*tël*) ötürü “açık i” diye tanıtmak ve adlandırmak daha uygundur: *éş* ‘iş’, *ëlék* ‘evvel, ilk’, *kërfëk* ‘kirpik’, *këşë* ‘kişi’, *pëçen* ‘saman’, *tërsek* ‘dirsek’, *tëré* ‘diri’” (Öner, 2007: 688).

Sonuç: *é (ë)* ünlüsü, Tatar Türkçesi dışındaki Kıpçak lehçelerinde bulunmamaktadır. Alkaya, sadece Tatar Türkçesine özgü olan bu sesin kaynağını şöyle açıklamaktadır: “STK’deki /é/ sesi asli olmayıp Eski Türkçedeki kapalı *e (é)* (veya *i*), /e/ ve /i/ ünlülerinden gelişmiştir. Genellikle Ana Türkçedeki uzun *i* ünlüsüne tekabül eden kapalı *e*, asli uzun ünlülerin korunduğu Yakutçada *ii*, *ie*, Türkmen Türkçesinde *i*, *iy* diftongları, Türkiye Türkçesinde ise *e* ile temsil edilmektedir.”(2008: 54).

1.1.5. ı ünlüsü

ı sesi, arka damak ünlüsüdür, düz ve dar bir ünlüdür:

Kzk. “Bu ünlü, arka damakta, dar-düz ve orta açıklıkta telaffuz edilir. Bu sesin bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de diğer ünlülerden çok daha kısa söylendiğini görmekteyiz. *ı*’nın telaffuzu sırasında çene, dudaklar ve hatta dil iyice hareketsizdir. Ancak dilin çok az bir hareketine yükselme olarak şahit olunur. Ses, dilin

arka tarafı ile küçük dil arasında, rezonatörün arka tarafının daralması neticesinde çıkar. Bu ünlünün telaffuzunun Kazakçada, Türkiye Türkçesindeki *ı*'ya göre damağın daha arkasında meydana geldiğini de hatırlatmak isteriz.” (Koç ve Doğan, 2004: 26).

Kkp. “Dilin yükseklik derecesine göre /*ı*/ ünlüsü, /*a*/ sesine göre hayli yüksek (dar), /*u*/ sesine göre ise düşük (geniş, açık), /*o*/ sesine göre az daha yüksektir. Dudakların durumu, /*i*/ sesindeki gibi düzdür. Yani /*ı*/ ünlüsü *kalın (dil gerisi, aynı zamanda ara varyantlı), dar, düz* bir ünlü olmaktadır.

/*ı*/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *ım* ‘işaret’, *qıs* ‘kış’, *qızıl* ‘kızıl, kırmızı’ vb.” (Uygur, 2010: 3).

Nog. *ı* ünlüsünün telaffuzu diğer Kıpçak lehçeleri ve TT’deki gibidir: “*avızlık* ‘gem’, *kızgılt* ‘kırmızımsı’, *pışak* ‘bıçak’, *sızlama* ‘romatizma’, *şalgıt* ‘tırpan’” (Ergönenç Akbaba, 2007: 630, 631).

Kırg. “Kırgızcada /*ı*/ ünlüsü de genellikle korunmuştur: *ıstık* ‘sıcak’, *ıyık* ‘kutsal’, *cıldız* ‘yıldız’, *kırk* ‘kırk’, *cakşı* ‘iyi’ vb.” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 488).

Tat. “*ı* sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta ve diğer ünlülere göre daha kısa telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzu esnasında, çene, dudaklar ve hatta dil de pasif haldedir; dil çok az *yükselir* (yarı açıklık). Dilin arka tarafı ile küçük dil arasında, arka tannanın (*rezonatör*) daralmasıyla meydana gelir: *ırgıt-* ‘atmak, fırlatmak’, *ındır* ‘harman’, *ışkıt* ‘rende’, *tartı* ‘darı’” (Öner, 2007: 688).

Başk. *ı* ünlüsünün telaffuzu diğer Kıpçak lehçeleri ve TT’deki gibidir: “*gızgılt* ‘kızıl’, *uñışlı* ‘verimli’, *asıwlı* ‘sırmalı’, *taslıq* ‘taşlık’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 762).

Kır.-Tat. *ı* sesi, diğer lehçelerde olduğu gibi “Kalın, düz, dar ve kısa bir ünlüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır: *ırgat* ‘ırgat’, *ısanç* ‘inanç’, *bıralqı* ‘serseri’, *dımma* ‘tamamen’, *ırıldamaq* ‘hırıldamak’, *yımırta* ‘yumurta’” (Yüksel, 2007: 818).

Kum. *ı* ünlüsünün telaffuzu diğer Kıpçak lehçeleri ve TT’deki gibidir. Ancak “... kelime başında bulunmaz, kelimelerin öteki yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *cıym* ‘toplantı’, *naqıra* ‘davul, trampet’, *aççı* ‘acı’ vb.” (Pekacar, 2007: 946).

Kar.-Malk. ı ünlüsünün telaffuzu diğer Kıpçak lehçeleri ve TT'deki gibidir: “*sıyla-* ‘ağırla-’, *qayğır-* ‘üzül-, merak et-’, *kıyınır-* ‘zoruna git-, zorlan-’” (Tavkul, 2007: 901).

Kry. ı ünlüsünün telaffuzu diğer Kıpçak lehçeleri ve TT'deki gibidir: “*abaylı* ‘saygıdeğer’, *yazığımnu* ‘günahımı’, *yızları* ‘izleri’, *saruvlarımnu* ‘emirlerimi’, *kışın* ‘kışın’, *karanğılığtyda* ‘karanlığında’” (Gülsevin, 2010: 30-31).

Sonuç: ı sesinin telaffuzu bütün lehçelerde aynıdır. Sadece bu açıdan bile ı sesinin Türkçenin milli seslerinden biri olduğu söylenebilir.

1.1.6. i ünlüsü

i sesi; ön damak ünlüsüdür, düz ve dar bir ünlüdür:

Kzk. “Kzk. *i* sesinin telaffuzu aynıdır. TT. *i* sesinden biraz daha kısa bir ünlüdür. Bilhassa *İve* rünsüzleri önünde veya vurgusuz olduğu hecelerde, bu kısalık iyice fark edilir: Kzk. *bilek* ‘bilek’, *tilek* ‘dilek’, *tiri* ‘diri’, *bilim* ‘bilgi’, *kisen* ‘bukağı’, *pişen* ‘kuru ot’, *tiken* ‘diken’ vs” (Öner, 1998: 4).

Kazak Türkçesinde bu kısa telaffuz edilen *i*’nin yanında “Çok daha uzun telaffuz edilen ve Türkiye Türkçesindeki *i*’ye benzeyen bir ses, ancak ince sıradaki *y* sesinden önce karşımıza çıkmaktadır.” (Koç ve Doğan, 2004: 26). Örnekler: *iy-* “eğmek”, *iyt* “it, köpek”, *iyne* “iğne”, *iyek* “çene”, *kıy-* “giymek”...

Kkp. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: ” *pisken* ‘olgun, pişmiş’, *ilgiş* ‘çengel’, *bilgiş* ‘bilgin’” (Uygur, 2010: 90).

Nog. “... *i* ünlüsü, yarı ince ve dar bir ünlüdür; ı-i arası bir sestir.” (Akbaba, 2007: 628). “*yigit* ‘yiğit’, *tildi* ‘dili’, *köziniñ* ‘gözünün’, *küşü* ‘gücü’, *tüşim* ‘düşüm’” (Güllüdağ, 1998: 61).

Kırg. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*ilik* ‘kanca’, *idiş* ‘kapkaçak’, *iç-* ‘iç-’, *iş* ‘iş’, *iyri* ‘eğri’, *bilim* ‘bilgi’, *kışen* ‘köstek’, *kilem* ‘kilim’, *birge* ‘beraber’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 42).

Tat. “Tatar Türkçesinde bu ünlünün iki varyantı belirlenmiştir: **a.** En çok görüldüğü şekil, alıntı olmayan sözlerin ilk hecesindeki normal, kısa ünlü hali (*ikmek* ‘ekmek’, *çilek* ‘kova’, *kittë* ‘gitti’, *cittë* ‘ulaştı’, *kibe* ‘kuruyor’).

b. Bilhassa vurgulu açık hecelerde rastlanan yarı ünlü y alafonu ile uzamış hali (*eti-etiy* ‘baba’, *eni-eniy* ‘ana’, *söyli-söyliy* ‘konuşuyor’, *ëşli-eşliy* ‘yapıyor’)” (Öner, 2007: 688).

Başk. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: *kil̃in* ‘gelin’, *ikmāk* ‘ekmek’, *kiŋ* ‘geniş’. Ayrıca, birçok kelimedede *i* ünlüsünün yerini alan ve “/e/ ile /i/ arasında normalden daha kısa telaffuz edilen ve Başkurt Türkçesinin karakteristik ünlülerinden biri” (Ersoy, 2007: 759) olan *ĩ* ünlüsü vardır. Bu ünlü, Başkurt Türkçesinde standart *ĩ*’nin kullanımını sınırlandırmıştır bizce, çünkü Türk lehçelerinde standart *i* ile telaffuz edilen birçok kelime Başkurt Türkçesinde *ĩ* ile telaffuz edilmektedir. “Tüm sözcüklerde bu ünlü kısa söylenişlidir: *bil-* ‘bil-’, *kiyid* ‘kilim’, *tiri* ‘diri’” (Bozkurt, 1999: 655).

Kır.-Tat. “Türkiye Türkçesindeki /i/ sesine göre biraz daha kalın ve kısa olan /ĩ/ ünlüsü, düz, dar bir sestir. Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alır. *iri* ‘iri’, *kiyik* ‘yabani, keçi’, *pirniç* ‘pirinç’, *siltemek* ‘sallamak’, *tikilmek* ‘dikilmek’” (Yüksel, 2007: 818).

Kum. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. “.../ĩ/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: *igit* ‘yiğit’, *iüw* ‘ütü’, *cibin* ‘sinek’, *giççi* ‘küçük’” (Pekacar, 2007: 946).

Kar.-Malk. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*iy-* ‘eğ-’, *igi* ‘iyi’, *kiyik* ‘geyik’, *tüy-* ‘değ-’, *beri* ‘beri’” (Bozkurt, 1999: 701).

Kry. *i* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*ekinçi* ‘ikinci’, *bizni* ‘bizi’, *şirinlik* ‘tatlılık’, *biyliknin* ‘devletin’, *tirliknin* ‘hayatın’, *içmä* ‘içme’” (Güllüdağ, 2010: 31).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinde *ĩ*’nin telaffuzu genel olarak TT’dekinden daha kısa ve kalındır. Bu özellik, Kıpçak lehçelerinin ortak bir özelliğidir, denebilir. Kzk. ve Tat.daki *y*sesinin etkisiyle ortaya çıkan daha uzun bir *ĩ* ünlüsünün varlığı ve Başk.daki *ĩ* ünlüsünün durumu ise lehçelerin tamamı için geçerli değildir.

1.1.7. o ünlüsü

o sesi; arka damak ünlüsüdür, yuvarlak ve geniş bir ünlüdür:

Kzk. “Arka damakta, yarı açık olarak telaffuz edilen geniş-yuvarlak bir sestir. Çıkarılması sırasında fark edilen en önemli özellik, dilin *u*sesinin telaffuzuna nazaran daha geriye doğru çekilmesidir. Ağız boşluğu ise bu sesin telaffuzunda Türkiye Türkçesine kıyasla çok daha fazla yuvarlaklaşır; adeta ağız içinde bir top varmış gibi hissedilir:

obal ‘vebal, yazık’, *olay* ‘öyle’, *opa* ‘vefa, acıma duygusu’, *opat* ‘vefat, ölüm’, *oqıyğa* ‘olay’, *oraza* ‘oruç’, *Orıs* ‘Rus’, *bota* ‘deve yavrusu’, *boya* ‘boya-’, *dombra* ‘Kıpçak Türklerinin geleneksel çalgısı’, *donız* ‘domuz’, *dop* ‘top’.

o ünlüsü, Kazak yazı dilinin kurallarına göre yalnızca ilk hecede bulunabilir. Ayrıca *o* ünlüsünün söz başında (ve yalnız olarak) telaffuzu sırasında baş tarafında belli belirsiz bir *w* sesi işitilmektedir: “*ot* ‘ateş’, *otur-* ‘oturmak’, *opal* ‘vebal, yazık’, *otan* ‘vatan’ vb.” (Koç ve Doğan, 2004: 27, 28).

“Kzk. *osesinin* telaffuzu TT’dekine yakındır: Kzk. *oşak* ‘ocak’, *ot* ‘ateş’, *orak* ‘orak’, *ok* ‘ok’, *otız* ‘otuz’ vs.” (Öner, 1998: 5).

Kkp. “/o/ ünlüsü: Kalın (derin dil gerisi), yuvarlak (dudaksıl), orta yükseklikli ünlü.

/o/ ünlüsü, kelimenin başında ve ortasında bulunmaktadır. Bu ünlünün kelime başında dudaksıl söylenişi dikkati çekmektedir. Bu söyleyişte /o/nun başında bir /w/ veya /u/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: “*oq* ‘ok’, *ot* ‘ateş’, *qol* ‘el’, *toğız* ‘dokuz’, *boldı* ‘oldu’, *qondı* ‘kondu’ vb.” (Uygur, 2007: 548).

Nog. *o* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*obır* ‘açgözlü’, *olay* ‘öyle’, *oñ* ‘sağ’, *orın* ‘yer’, *osal* ‘kötü’, *oyşan* ‘dalgın’, *oñışlı* ‘başarılı” (Ergönenç Akbaba, 2009: 39).

Kırg.o sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*toktoo* ‘ayakta durma’, *añkoo* ‘saf, aptal’, *donuz* ‘domuz’, *soñ* ‘son” (Öner, 1998: 10).

“Ortak Türkçede ilk hece dışında bulunmayan /o/ ünlüsü, Kırgızcadaki dudak uyumu sonucu ikinci ve hatta daha sonraki hecelerde de görülür.” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 488).

Tat. “*o* sesi arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yuvarlak telaffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle *ı* ünlüsünden farklılaşmış olur. Dudaklar da *u* ünlüsüne göre daha az uzarlar. Bu ünlü, Türkiye Türkçesindeki *o* sesi gibi tam yuvarlak değildir, daha dar telaffuz edilir: *bolın*‘çayır’, *borılış*‘kıvrım, kıvrılış’, *tormış*‘hayat’” (Öner, 2007: 688).

Başk. “Başkurt Türkçesinde, tam geniş /*o*/, /*ö*/ ünlüleri yoktur. Buna karşılık normalden biraz daha kısa telaffuz edilen ve /*u*/, /*ü*/ ye göre biraz daha geniş olan /*ũ*/ ve /*ǖ*/ ünlüleri vardır: *bũrũn*‘eski, önce’, *qũyrũq*‘kuyruk’, *tũrmũş*‘hayat’, *ũlũ*‘büyük’, *tũlkũ*‘tilki’, *ũlkãn*‘büyük’, *ũlgũ*‘örnek’” (Ersoy, 2007: 758).

Kır.-Tat. *o* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. “Türkçe kökenli kelimelerin sadece ilk hecesinde bulunur. *oyun*‘oyun’, *qorçalamaq*‘korumak’, *oşamaq*‘benzemek’, *soğum*‘kesim için beslenen hayvan’, *sozğalamaq*‘sündürmek’, *toban*‘saman’” (Yüksel, 2007: 818).

Kum. *o* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*oñaça* ‘ayrı, tek, müstakil’, *oyunçaq* ‘oyuncak’, *oyçan* ‘düşünceli’, *onçaqı* ‘onca, o kadar, o kadar çok’ “ (Pekacar, 2007: 965).

Kar.-Malk. *o* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*solagay* ‘solak’, *boyunçaq* ‘kolye’, *tonovul* ‘yağma’, *bolum* ‘durum, vaziyet’, *çoçuvuq* ‘çifte atan’, *qoranç* ‘zarar’” (Tavkul, 2007: 899-900).

Kry. *o* sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*koltxa* ‘dua’, *otun* ‘odun’, *kolam* ‘lütfen’, *kilosu* ‘kilosu’, *dostluxta* ‘dostlukta’, *toyğunça* ‘doyuncaya kadar’” (Güllüdağ, 2010: 31).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinde “*o*” sesinin durumu Türkiye Türkçesinden pek farklı değildir. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde bu sesi tek başına söylerken veya bu ses kelime başındayken işitilen belli belirsiz *w* sesi bu iki lehçeye özgüdür. “*O*” sesinin ilk hece dışında bulunmama kuralına Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde uyulmaz, bu açıdan özellikle Kırgız Türkçesi dikkat çekicidir. Tatar Türkçesinde daha dar telaffuz edilmesi sadece bu lehçeye özgüdür. Başkurt lehçesinde de *o* sesinin bulunmayışı yine bir lehçeye özgüdür.

1.1.8. ö ünlüsü

ö sesi; ön damak ünlüsüdür, yuvarlak ve geniş bir ünlüdür:

Kzk. “ösesi öndamakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir.” (Öner, 1998: 5).

“Ağız boşluğu **o** sesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesine kıyasla çok daha fazla yuvarlaklaşır, adeta ağız içinde bir top varmış gibi hissedildiği söylenebilir. *ögiz* ‘öküz’, *ökil* ‘vekil’, *ökim* ‘hüküm’, *ökimet* ‘hükümet’, *ölen* ‘bir çeşit ot’, *öli* ‘ölü’, *ölşe* ‘ölç-’, *ömir* ‘ömür’, *öner* ‘hüner, sanat’, *örkeş* ‘hörgüç’, *ört* ‘yangın’, *ösiyet* ‘vasiyet’, *jön* ‘yön, doğru” (Koç ve Doğan, 2004: 28).

Kkp. **ö** sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “ *ölşwiş* ‘ölçü aleti’, *özgergiş* ‘değişen’, *köterinki* ‘biraz yüksek’, *köregen* ‘gözü keskin, basiretli” (Uygur, 2010: 90, 91).

Nog. **ö** sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: ” *otkir* ‘keskin’, *özen* ‘zarif’, *öz* ‘kendi’, *ötirik* ‘yalan’, *ötpek* ‘ekmek’, *öner* ‘hüner’, *özge* ‘başka” (Ergönenç Akbaba, 2009: 39).

Kırg. **ö**sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*öndür* ‘dere, vadi’, *ünğö* ‘başka, özge’, *cölok* ‘destek’, *böyrök* ‘böbrek” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 43).

Tat. “ösesi ön damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yine bu ünlü de yuvarlak telaffuzu ve dil ucunun daha arkaya çekilmesiyle Tat.’a *é* sesinden farklılaşmış olur. Dudakların da **ü** sesine nazaran büzülüp uzaması daha azdır.” (Öner, 1998: 5): ” *öst* ‘üst’, *yös* ‘yüz’, *yörek* ‘yürek’, *kömöş* ‘gümüş’, *törös* ‘dürüst’, *ömöt* ‘ümit” (Alkaya, 2008: 60).

Başk. “Başkurt Türkçesinde, tam geniş /o/, /ö/ ünlüleri yoktur. Buna karşılık normalden biraz daha kısa telaffuz edilen ve /u/, /ü/ ye göre biraz daha geniş olan /ū/ ve /ü/ ünlüleri vardır: *bürün* ‘eski, önce’, *qürüq* ‘kuyruk’, *türmüş* ‘hayat’, *ülü* ‘büyük’, *tülkü* ‘tilki’, *ülkän* ‘büyük’, *ülgü* ‘örnek” (Ersoy, 2007: 758).

Kır.- Tat. **ö**sesi Kırım-Tatar Türkçesinde “Geniş, orta kalınlıkta ve yuvarlak bir ünlüdür. Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunur. *böcek* ‘böcek’, *gönül* ‘gönül’,

cönemek ‘yönelmek’, *döndürmek* ‘döndürmek’, *tölemek* ‘ödemek’, *yönemek* ‘yönelmek’” (Yüksel, 2007: 818).

Kum. ö ünlüsünün telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*ölü* ‘ölü’, *töşek* ‘döşek’, *bölüm* ‘bölme’, *göpürme* ‘deride sulu kabarcık, deride sıvı kesecik’, *ölçemek* ‘ölçmek’” (Pekacar, 2007: 969-970).

Kar.-Malk.ö ünlüsü “ön damakta, yuvarlak-orta açk olarak telaffuz edilir: *ölet* ‘salgın hastalık, veba’, *öpke* ‘akciğer’, *cöge* ‘ıhlamur’” (Tavkul, 2007: 890).

Kry.ö ünlüsünün telaffuzu TT’dekiyle aynıdır: “*körä* ‘göre’, *köklärdä* ‘göklerimizde’, *ötmägimizni* ‘ekmeğimizi’, *ölümgä* ‘ölüme’, *söznün* ‘sözün’, *közünä* ‘gözüne’” (Güllüdağ, 2010: 32).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinde **ö** sesinin telaffuzu genel olarak TT’ye yakındır. Ancak, bu sesle ilgili, Kıpçak lehçelerinin gerek kendi aralarında gerekse TT’den ayrıldıkları bazı yönler de vardır:

- A. Başkurt Türkçesinde **ö** sesinin bulunmaması, onu diğer lehçelerden ayırır.
- B. TT’ye göre biraz daha yuvarlak söylenmesi ise Kazakçaya özgü bir özelliktir.
- C. Türk lehçelerinde **o** ve **ö** ünlüleri genel olarak ilk hece dışında bulunmaz. Ancak, bu kurala aykırı durumlar da vardır:

Karakalpak Türkçesinde “/ö/ ünlüsü kelimenin başında ve ortasında bulunabilir.” (Uygur, 2007: 549). Ancak, bu özellik sadece söyleyişle ilgilidir, imlada gösterilmez: *ötkön* ‘geçmiş’ (imlada *ötken*), *üygö* ‘eve’ (imlada *üyge*), *közlörgö* ‘gözlere’ (imlada *közlerge*), *söylödü* ‘söyledi’ (imlada *söyledi*), *ölgönümşe* ‘ben ölene kadar’ (imlada *ölgenimşe*), *bedöw* ‘bedevi at’ (imlada *bedew*) vs. “ö ünlüsünün - özellikle Kazak Türkçesi konuşma dilinde -sonrasındaki düz heceleri yuvarlaklaştırma noktasında büyük bir kudreti söz konusudur. Ancak, yapay Kazak yazı dilinin kurallarına göre yalnızca ilk hecede bulunabilir.” (Koç ve Doğan, 2004: 28). Bu durum özellikle Kırgızcada çok fazla görülür. “Ortak Türkçede ilk hece dışında görülmeyen /ö/, Kırgızcada ikinci ve müteakip hecelerde de görülür. İlk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle müteakip hecelerdeki düz geniş /e/ yuvarlaklaşarak /ö/ ünlüsüne döner: *öñ* ‘renk’, *könül* ‘gönül’, *cölök* (<*yölek*) ‘destek’, *köçürmө* (<*köçür-me*) ‘alıntı’, *töşök* (<*töşek*) ‘döşek’, *özgө* (<*özge*) ‘başka’, *körsöt-* (<*körset-*) ‘göstermek’, *tügön-*

(<tüken-) ‘tükenmek’, *küröş* (<küreş) ‘mücadele’, *kürök* (<kürek) ‘kürek’, *cürök* (<yürek) ‘yürek’, *küzgölör* (<küzgü+ler) ‘aynalar’ vb.” (Kaspoğlu Çengel, 2007: 489). “Sibirya Tatar Türkçesinde güçlü dudak uyumu neticesinde, bazen ikinci ve daha sonraki hecelerde bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşarak ö’ye dönüştüğü görülmektedir.” (Alkaya, 2008: 60).

D. Kumuk Türkçesinde *ö* , “Yuvarlak ve geniş bir ön damak ünlüsüdür. /*ö*/ ve /*ü*/ ünlüleri ön damak ünsüzleri olan /*k*/ ve /*g*/ ünsüzleri ile hece kurduklarında, onlarla birlikte yarı kalınlaşmaktadır. /*k*/ ve /*g*/ ünsüzlerindeki kalınlaşma, onların teşekkül noktalarının ön damaktan orta damağa doğru kaymalarıyla meydana gelir.(...) Demek ki Kumuk Türkçesinde bir ince sıradan /*ö*/ ve /*ü*/ ünlüleri, bir de yarı kalın sıradan /*ö*/ ve /*ü*/ ünlüleri vardır. (...) /*k*/ ve /*g*/ ünsüzleriyle hece kuran ve yarı kalınlaşan /*ö*/ ve /*ü*/ ünlüleri için örnekler: *kökürek*‘göğüs; meme’, *kömek*‘yardım’, *kürçü*‘kaynak, temel’, *göñül*‘gönül’, *ögüz* ‘öküz’ vb.” (Pekacar, 2007: 947).

E. Kazak Türkçesinde “öünlüsünün söz başında telaffuzu sırasında, baş tarafında öünlüsünde olduğu gibi belli belirsiz bir wsesinin işitildiğini belirtmeliyiz: “*ört*‘yangın’, “*ögiz*‘öküz’, “*ömir*‘ömür’, “*öleñ* ‘şiir” (Koç ve Doğan, 2004: 28). Aynı durum Karakalpakçada da görülmektedir. “Bu ünlü, kelime başında (/o/ gibi) dudaksız söylenmekte, /*ö*/den önce /w/ sesine yakın bir ses işitilmektedir: “*öl*- ‘ölmek’, “*ös*- ‘büyüme, çıkmak” (Uygur, 2010: 6).

1.1.9. u ünlüsü

u sesi; arka damak ünlüsüdür, yuvarlak ve dar bir ünlüdür:

Kzk. “Bu sesin Kazak Türkçesindeki telaffuzunda önde büzüşen ve yuvarlaklaşan dudaklar, Türkiye Türkçesindeki orana daha geniş olup bu durum sesin söylenişini kendine has bir özelliğe bürümektedir.

ujdan‘vicdan’, *ul*‘oğul’, *ulan* ‘oğlan, delikanlı’, *ulğay*- ‘büyü-, geliş-’, *ulu* ‘ulu’, *ult*‘ulus’, *uqsa*-‘benze-’, *urı*‘hırsız’, *urıq*‘tohum’, *urla*- ‘çal-’, *usın*- ‘sun’, *usta*- ‘avuç/tut-’, *uw*‘zehir’, *uwıs*‘avuç’, *uyqı* ‘uyku’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 29).

“Dar yuvarlak *u*sesi, Kazak yazı dilinde –istisnalar dışında- ancak ilk hecede bulunur.” (Koç ve Doğan, 2004: 29).

Kkp. u sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “/u/ ünlüsü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda işitilmektedir. Kelimenin ikinci veya son hecesindeki /u/ sesleri, imlada /ı/ olarak yazılır: *qus* ‘kuş’, *qum*, *usta*, *un*, *boldu* ‘oldu’ (imlada yazılışı *boldı*), *qondu* ‘kondu’ (yazılışı *qonđı*) vb.” (Uygur, 2010: 4).

Nog. u sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır; genelde ilk hecede kullanılır, sonraki hecelerde hareket adında (-uv/-üv) görülür: “*usta* ‘usta’, *uwak* ‘ufak’, *uwıs* ‘avuç’, *uyqi* ‘uyku’, *un* ‘un’, *ulaq* ‘oğlak’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 39).

Kırg. usesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “Kırgızcada /u/ ünlüsü her durumda korunmuştur: *uluu* ‘ulu, büyük’, *ur-* ‘vurmak’, *uçkun* ‘kıvılcım’, *bulak* ‘pınar’ vb.” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 488).

Tat. usesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “Tat.’da daha çok ilk hecede vardır, sonraki hecelerde, ancak hareket adında (*infinitif -uv / -üv*) görülebilir: *urman* ‘orman’, *kuygan* ‘koymuş’, *baruv* ‘gitmek’, *ukuv* ‘okumak’ vs.” (Öner, 1998: 4).

Başk. usesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “Türkiye Türkçesindeki /o/, /ö/ sesleri, Başkurt Türkçesinde /u/, /ü/ olmuştur: *un* ‘on’, *yul* ‘yol’, *tura* ‘doğru’, *hüz* ‘söz’, *küz* ‘göz’.

Türkiye Türkçesindeki /u/, /ü/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde /ū/, /ü/ olmuştur: *türüw* ‘durmak’, *küş* ‘kuş’, *üs* ‘üç’, *kün* ‘gün’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 759).

u ünlüsünün ilk hece dışında kullanımı sınırlıdır, ancak *u* ’nun değişmiş biçimi olan *ū* kelimelerin bütün hecelerinde bulunabilir: *qüşsūq* ‘işaret’, *tūzhūz* ‘tuzsuz’, *qūrūtqūs* ‘asalak, muzır’...

Kır.-Tat. usesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. Kelimenin, başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*kuşçıklar* ‘kuşçuklar’, *kurşunday* ‘kurşun gibi’, *şuvultı* ‘şırıltı’, *dokuzincısı* ‘dokuzuncusu’, *boyundırığı* ‘boyunduruğu’” (Savran, 2008: 78, 79).

Kum. u sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “/u/ ünlüsü kelimenin değişik yerlerinde yaygın biçimde kullanılmaktadır: *ulan* ‘oğlan’, *uçğun* ‘kıvılcım’, *buyruq* ‘buyruk’, *suwlu* ‘sulu’, *abur* ‘saygı’” (Pekacar, 2007: 947).

Kar.-Malk. usesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. Kelimenin, başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*uvçu* ‘avcı’, *tavlu* ‘dağlı’, *savutsuz* ‘silahsız’, *çabıvul* ‘saldırı’, *aytuv* ‘söylemiş’” (Tavkul, 2007: 898-899).

Kry.u sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. Kelimenin, başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*uşpu* ‘bu’, *xayıfsunğun* ‘merhamet et’, *kulağımnu* ‘kulağımı’, *uvul* ‘oğul’, *anuz* ‘henüz’, *buz* ‘buz’” (Güllüdağ, 2010: 32).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinde *ü* ünlüsünün telaffuzu genel olarak TT'dekiyle aynıdır. Sadece Kazakçada az da olsa değişen telaffuz biçimi (yukarıda değinilmişti), Başkurtçad*au* ve *ü*'nün *ũ*ve *ũ'*ye dönüşmesi bu iki lehçeye özgü özelliklerdir. Lehçelerin bazılarında (Kazakça, Tatarca, Başkurtça ve Nogayca) ilk hece dışında kullanımının sınırlı olması yine birkaç lehçe ile ilgilidir.

1.1.10. *ü* ünlüsü

ü sesi; ön damak ünlüsüdür, yuvarlak ve dar bir ünlüdür:

Kzk. *ü*sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “*ö*ve *ö*ünlülerindeki kadar olmasa da, bu ünlünün söz başlarında telaffuzu sırasında da belli belirsiz bir *w*sesinin işitildiğine şahit olunabilir.” (Koç ve Doğan, 2004: 29).

Kpk. *ü* sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “/*ü*/ ünlüsü kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Ancak kelime sonunda işitilen /*ü*/ sesi, imlada /*i*/ olarak gösterilir.” (Uygur, 2010: 6) : “*ün* ‘ün, ses’, *ülken* ‘büyük’, *kül* ‘kül’, *gül* ‘gül, çiçek’, *tütün* ‘duman’, *kördü* ‘gördü’, *üzdü* ‘kopardı’ “(Uygur, 2007: 549).

Nog. *ü* sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. İlk hece dışında kullanımı sınırlıdır: “*ülis* ‘pay’, *üşin* ‘için’, *üy* ‘ev’, *üyken* ‘büyük’, *bükir* ‘eğri’, *büğün* ‘bugün’, *ärüw* ‘iyi’, *küjirt* ‘mat’, *küş* ‘güç’, *küyiz* ‘halı’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 39).

Kırg. *ü*sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*ümöt* ‘ümmet’, *ülüş* ‘ziyafet’, *ülöş* ‘hisse’, *ülgü* ‘örnek’, *ündök* ‘çağırış’, *cürök* ‘yürek’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 43).

Tat. *ü* sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. İlk hece dışında kullanımı sınırlıdır: “*küs* ‘göz’, *üpkele-* ‘öfkelen-’, *küp* ‘çok’, *türt* ‘dört’, *tüş-* ‘düş-’, *öleşü* ‘üleşme’, *sünkü* ‘süngü’, *körün-* ‘görün-’, *birü* ‘vermek’, *ülüw* ‘ölüm, ölme’” (Alkaya, 2008: 62, 63).

Başk. *ü*sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. “Türkiye Türkçesindeki /*o*/, /*ö*/ sesleri, Başkurt Türkçesinde /*u*/, /*ü*/ olmuştur: *un* ‘on’, *yul* ‘yol’, *tura* ‘doğru’, *hüz* ‘söz’, *küz* ‘göz’.

Türkiye Türkçesindeki /u/, /ü/ ünlüleri Başkurt Türkçesinde /ū/, /ǔ/ olmuştur: *tūrūw* ‘durmak’, *kūş* ‘kuş’, *ūş* ‘uç’, *kūn* ‘gün’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 759).

ünlüsünün ilk hece dışında kullanımı sınırlıdır, ancak *ü*’nün değişmiş biçimi olan *ū* kelimelerin bütün hecelerinde bulunabilir: “*kūzgū* ‘ayna’, *Tūrūk* ‘Türk’, *ūyzūŋ* ‘evin’”. (Yazıcı Ersoy, 2007: 766).

Kır.-Tat. “Dar, Türkiye Türkçesindeki /ü/ sesine göre biraz kalın, yuvarlak bir ünlüdür. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. *üzlüksüz* ‘kesintisiz’, *ürmetli* ‘hürmetli’, *üyürme* ‘kasırğa, fırtına’, *ütülemek* ‘ütülemek’, *büyrek* ‘böbrek’, *üzüm* ‘üzüm’, *yüksek* ‘yüksek’” (Yüksel, 2007: 818).

Kum. “/ö/ ünlüsünde olduğu gibi /ü/ ünlüsü de /g/ ve /k/ ön damak ünsüzleriyle hece kurduğunda biraz kalın, yani /u-ü/ arası bir ünlü niteliği kazanmakta, öteki durumlarda normal /ü/ ünlüsü niteliğini korumaktadır. /ü/ ünlüsü kelimelerin değişik yerlerinde yaygın şekilde kullanılmaktadır: *üfürmek* ‘üfürmek’, *üyür* ‘sürü; muakkip’, *ülgü* ‘örnek’, *büyrek* ‘böbrek’, *börü* ‘kurt’” (Pekacar, 2007: 947).

Kar.-Malk. *ü*sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. “/ü/ ünlüsü kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: ” *üyür* ‘aile’, *körüb* ‘görüp’, *mürzev* ‘tahıl’” (Tavkul, 2007: 890).

Kry.ü sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. Kelimenin, başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*üränäm* ‘öğreniyorum’, *üräğim* ‘yüreğim’, *üvünün* ‘evinin’, *tülpan* ‘lale’, *tüşür-* ‘azalt-’, *tüvül* ‘seğil’” (Güllüdağ, 2010: 33).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin genelinde *ü*sesinin telaffuzu TT’dekiyle aynıdır. Ancak;

- A. Kazakça, söz başlarında belli belirsiz bir *w* ile telaffuz edilmesi,
- B. Kırım Tatarcasında TT’ye göre biraz daha kalın olması,
- C. Kumukçada, *g* ve *k* ile hece kurduğunda biraz daha kalınlaşması,

D. Bazı lehçeler(Başkurtça, Nogayca ve Tatarca)’de ilk hece dışında kullanımının sınırlı olması gibi bazı farklar bulunmaktadır.

1.1.11. Uzun Ünlüler

Birincil Uzun Ünlüler

Türkçenin eski dönemlerinde birincil uzun ünlülerin varlığı ispatlanmıştır. Ancak “Türk dilindeki aslı uzun ünlüler, Yakut ve Türkmen lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Tarihî metinlerde, kullanılan alfabe ve standart olmayan imlâ geleneklerinden kaynaklanan sebeplerle, düzenli olarak takip edilemeyen aslı uzunluklar, günümüze gelinceye kadar çoğunlukla kısalmıştır. Düzenli olarak korunamayıp kısalan uzun ünlüler, geride çeşitli fonetik kalıntılar bırakmıştır. Başta tonlulaşma olmak üzere, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerde görülen ünlü genişlemesi, ses türemesi, ikizleşme gibi fonetik gelişmelerin, önemli ölçüde, uzun ünlülerle ilgisi bulunmaktadır.” (Başdaş, 2007: 91).

“Kıpçak grubu Türk lehçeleri içinde uzun ünlüler Balkar Türkçesi dışında kaybolmuştur.” (Alkaya, 2008: 64).

İkincil Uzun Ünlüler

“İkincil uzun ünlüler, dillerin mevcut ilk örneklerinde uzun olmadıkları hâlde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi, hece kaynaşması gibi çeşitli ses olaylarıyla uzamış olan ünlülerdir.”(Alkaya, 2008: 64).

Kırg.“ayır>oor ‘ağır’, ayız>ooz ‘ağız’, yayı>coo ‘düşman’, buzay>muzoo ‘buzağı’, yoyun>coon ‘kalın’, boyuz>booz ‘boğaz’, yayük>cuuk ‘yakın’, ayü>uu ‘zehir’, yegen>ceen ‘yeğen’, yaday>cöö ‘yaya’, eder>eer ‘eyer’, yañak>caak ‘yanak’, müñüz>müüz ‘boynuz’” (Kaspoğlu Çengel, 2005: 46-47).

Tat.“egir-ip>öörıp ‘eğirip’, ogul>uul ‘oğul’, qog->quu- ‘kov-’, taqı>tağı>taa ‘daha, yine’, kidiz>kiyis>kiis ‘keçe’, müñüz>mügüs>müyüs>müüs ‘boynuz’, saqlagan>saxlaan ‘saklarmış, korurmuş’, sinağan>sinaan ‘sınamış’, torağa>toraa ‘şehre’” (Alkaya, 2008: 65).

Kır.-Tat. “Daha çok kelime içinde iki ünlü arasındaki sürekli bir ünsüzün, bu ünlüyle birlikte tek bir uzun ünlü haline gelmesidir. Yazıda uzunluk gösterilmez: daha>da ‘daha’, İbrahim>İbram ‘İbrahim’, oylan>olan ‘oğlan’, ohşa->oşa- ‘benze-’” (Savran, 2008: 34).

Kry. ü sesinin telaffuzu TT'dekiyle aynıdır. Kelimenin, başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*üränäm* ‘öğreniyorum’, *üräğim* ‘yüreğim’, *üvünün* ‘evinin’, *tülpan* ‘lale’, *tüşür-* ‘azalt-’, *tüvül* ‘seğil’” (Güllüdağ, 2010: 33).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinde ünsüz düşmesi veya erimesi ile ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler Türkiye Türkçesinden farklı bir özellik gibi görünse de konuşma dilinde özellikle *ğ* erimesi sonucu ikincil uzun ünlülerin ortaya çıkması bu lehçede de sıkça görülen bir durumdur: *dağa>daa*; *çocuğu>çocu*; *gideceğim>gidecem* vs. Kıpçak lehçeleri için asıl ayırt edici özelliğin yine *g* ve *ğ* ile ilgili olan *g>w* ya da *ğ>w* değişmesidir. İkincil uzun ünlülerin çok miktarda oluşmasını bu değişimin engellediğini düşünüyoruz. Örneğin, Eski Türkçe *ağız* kelimesi Türkiye Türkçesinde *ağız* biçiminde yazılır, ancak telaffuzu *aaz* biçimindedir. Oysa aynı kelime Kazak, Nogay ve Karakalpak lehçelerinde *awız* biçimindedir. Yine Türkiye Türkçesinde, Eski Türkçe *toğru* kelimesi *doğru* biçiminde yazılır *dooru* biçiminde söylenirken aynı kelime Kazak, Nogay ve Karakalpak lehçelerinde *tuwra* biçimindedir.

1.2. ÜNSÜZLER VE ÖZELLİKLERİ

Ünsüzler, ses yolunda bir engelleme, kapanma ya da daralmayla çıkarılan seslerdir.

1.2.1. Dudak Ünsüzleri (p, b, m, v)

p ünsüzü

Kzk. p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*parz* ‘farz, görev’, *patşa* ‘padişah’, *payda* ‘fayda’, *apat* ‘afet’, *äper-* ‘alıp ver-’, *appaq* ‘bembeyaz’, *aspan* ‘gökyüzü’, *ärip* ‘harf’, *dop* ‘top’, *jip* ‘ip’, *kep-* ‘kuru-’, *köpir* ‘köprü’, *tarap* ‘taraf’” (Koç ve Doğan, 2004: 38).

Kkp. p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*pal* ‘bal’, *pay* ‘hisse’, *papaq* ‘başlık, şapka’, *pis-* ‘piş-’, *pit-* ‘bit-, tüken-, tamam ol-’, *qapalı* ‘üzgün, kaygılı’, *qapla-* ‘kaba koy-, kapla-’, *lapız* ‘lâfız, söz’, *apa* ‘anne’, *jap-* ‘ört-, kapat-’, *köp* ‘çok’, *kitap* ‘kitap’” (Uygur, 2010: 19).

Nog. p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*payda* ‘fayda’, *peş* ‘oda’, *pıslaq* ‘peynir’, *pıt* ‘but’, *pişen* ‘kuru ot’, *pitik* ‘dar’, *pitne* ‘fitne’, *äpte* ‘abla’, *artpaq* ‘yol torbası’, *düşpan* ‘düşman’, *kelpetin* ‘kerpeten’, *gapqan* ‘tuzak’, *azap* ‘azap’, *esap* ‘hesap’, *kep* ‘şekil’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 51).

Kırg.p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında bulunmaz: “*payda* ‘fayda’, *potça* ‘posta’, *poema* ‘manzume’, *parzant* ‘evlat’, *şapkat* ‘şefkat’, *tapşır-* ‘emanet et-’, *töpölök* ‘kelebek’, *köp* ‘çok’, *tarap* ‘taraf’, *tap-* ‘bul-’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 58).

Tat.p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz. Kelime başında bulunan p’ler b > p değişmesi sonucu oluşmuştur: “*pürî* ‘kurt’, *polot* ‘bulut’, *pîz* ‘biz’, *yapraq* ‘yaprak’, *güprü* ‘köprü’, *tupraq* ‘toprak’, *köp* ‘çok’, *yip* ‘ip’” (Alkaya, 2008: 85, 86).

Başk.p ünsüzü, kelime içi ve sonunda bulunabilir: “*şäp* ‘çabuk, hızlı’, *qapıl gına* ‘aniden’, *ısnlap* ‘gerçekten’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 774). Ancak, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz. Çünkü “Eski Türkçenin b önsesi Başkurtçada kurallı biçimde korunur: *bısak* ‘bıçak’, *biş-* ‘piş-’, *bar-* ‘var-’, *barmak* ‘parmak’, *bir-* ‘ver-’” (Bozkurt, 199: 656) “ Başkurt Türkçesinde bazı alınma kelimelerde, kelime başı /b/ler korunurken, bazı kelimelerde /p/ olur: *partiya* ‘parti’, *parta* ‘sıra’, *paragraf* ‘paragraf’, *büt* ‘put’, *birsätkä* ‘peçete’, *başta* ‘padişah’, *bäygämbär* ‘peygamber’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*paalı* ‘pahalı’, *pazvan* ‘terazi’, *papadiye* ‘papatya’, *pekit-* ‘pekiştir-’, *peç* ‘soba’, *apte* ‘abla’, *ipek* ‘ipek’, *köpçek* ‘tekerlek’, *qapqan* ‘kapan’” (Yüksel, 2007: 820).

Kum. p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*paqır* ‘fakir’, *pusğun* ‘pusu’, *köpür* ‘köprü’, *öpke* ‘akciğer’, *kirpi* ‘kirpi’, *köp* ‘çok’, *sebep* ‘sebep’” (Pekacar, 2007: 952).

Kar.-Malk.p ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında pek bulunmaz: “*pahmu* ‘yetenek’, *paqır* ‘fakir’. Söz ortasında yaygın olarak kullanılır: *kelepen* ‘cüzzam’, *sapran* ‘sarımtırak’, *appa* ‘dede’” (Tavkul, 2007: 890).

Kry. *p* ünsüzü, alıntılarının dışında, kelimelerin başında bulunmaz: “*politsiyä* ‘polis’, *eşitip* ‘iştirip’, *köp* ‘çok’, *kepkenätü* ‘ansızın’, *opxax* ‘aç gözlü’, *uşpu* ‘bu” (Gülsevin, 2010: 40-41).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin ortak bir özelliği *p* ünsüzünün kelimelerin başında pek bulunmamasıdır. Bu kurala;

A. *f*>*p* değişmesine uğrayan alıntı kelimelerde (*payda* ‘‘fayda’’, *pikir* ‘‘fikir’’ vb.)

B. *b*>*p* değişmesine uğrayan Türkçe kelimelerde (ET *biş-* >KT*piş-* ‘‘piş-‘’, ET *barmak*>KT*parmaq* ‘‘parmak’’ vb.) uyulmayabilir.

Alıntı kelimelerde görülen *f*>*p* değişmesi Kıpçak lehçelerini TT’den ayıran bir özelliktir.

b ünsüzü

Kzk. *b* sesi, kelimebaşı ve ortasında sık kullanılmakla birlikte, Türkçe kelimelerdesonda bulunmaz: “*bal* ‘bal’, *bälen* ‘falan’, *baqır-* ‘bağır-’, *baqıt* ‘baht’, *baqşa* ‘bahçe’, *barıs* ‘pars’, *bäri* ‘hepsi’, *jabağı* ‘yapağı’, *jabıs-* ‘yapış-’, *jañbır* ‘yağmur’, *jibek* ‘ipek’, *jiber-* ‘gönder-’’ (Koç veDoğan, 2004: 38).

Kkp. *b* ünsüzü, kelimelerin başında, içinde bulunabilir: ” *bol-* ‘ol-’, *bil-* ‘bil-’, *biraq* ‘fakat’, *buzıq* ‘bozuk, düzensiz’, *baba* ‘baba’, *böbek* ‘bebek’, *oba* ‘köy, yurt, ev’. Kelime sonlarında bulunan *b* ünsüzü ise *p*’ye döner. ‘‘Kelime sonunda: *klub* ‘klüp’, *ştab* ‘askeri bölümleri idare eden merkez; yönetim yeri’ vb. Bunların telaffuzu ‘*p*’ şeklindedir (klup, ştap).’’ (Uygur, 2010: 9).

Nog. b ‘‘Tonlu, süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Kelime başında ve ortasında bulunur. Türkçe kelimelerde sonda /b/ sesi yoktur. Bu ses alıntı kelimelerde sonda bulunabilir.’’ (Ergönenç Akbaba, 2009: 49) : “*beser* ‘beşer’, *balalı* ‘çocuklu’, *berkitpe* ‘kale’, *kazbak* ‘kazmak’, *köbik* ‘köpük’’ (Ergönenç Akbaba, 2007: 630-631).

Kırg. ‘‘Ortak Türkçede ön sesteki /b/, Kırgızcada genellikle korunmuştur: *bar* ‘var’, *bar-* ‘gitmek, varmak’, *bol-* ‘olmak’, *bek* ‘bey’, *baş* ‘baş’, *bay* ‘zengin’, *börü* ‘kurt’, *buka* ‘boğa’.

/b/ ünsüzü, Kırgızca kelimelerde sonda bulunmaz. Alıntı kelimelerde ise sonda yer alan /b/ sesi, /p/ye döner: *kitep* ‘kitāb’, *eseḡ* (<*hesāb*) ‘hesap’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 493).

“Eski Türkçedeki son ses ‘b’ ünsüzünün Kırgız Türkçesinde eriyerek düştüğü ve ikincil uzunluk oluşturduğu görülür: *suu* < *sub* ‘su’, *uu* < *ab* ‘av’ “ (Özeren, 2008: 18).

Tat. ünsüzü kelimelerin sonunda bulunmaz: “*bal* ‘bal’, *bil* ‘bel’, *borın* ‘burun’, *arba* ‘araba’, *taba* ‘tava’” (Öner, 1998: 6). “*bir* ‘bir’, *babay* ‘yaşlı, ihtiyar’, *ebi* ‘nine, yaşlı kadın’, *yiber-* ‘gönder-’, *yabız* ‘kötü’” (Alkaya, 2008: 72).

Başk. ünsüzü, kelimelerin başında, içinde bulunabilir: “*başlangıs* ‘başlangıç’, *bülmä* ‘oda’, *butalsıq* ‘karmaşık, bulaşık’, *abınıw* ‘sürçmek, tökezlemek’, *kübäy-* ‘çoğal’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 764).

Kır.-Tat. ünsüzü, kelimelerin başında, içinde bulunabilir: “*balalar* ‘çocuklar’, *bulutları* ‘bulutları’, *baba* ‘baba’, *peygamberimiz* ‘peygamberimiz’, *obaları* ‘obaları’” (Savran, 2008: 36, 37).

Kum. “Bu ünsüz kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin hece ve kelime sonlarında bulunan /b/ ünsüzleri esasen Kumuk Türkçesinde tonsuzlaşarak /p/ olmuştur; ancak birkaç kelimedede bu ünsüzün korunduğu görülür: *abdal* ‘aptal; münzevi’, *ibtidai* ‘başlangıç, ilk; iptidai’, *mağrib* ‘batı’ vb. Rusça alıntı kelimelerde ise aynı konumdaki /b/ ünsüzleri korunmaktadır.” (Pekacar, 2007: 948).

Kar.-Malk. b ünsüzü “Genelde söz sonunda bulunmamakla birlikte, Karaçay imlasında -b sesi zarf-fiil olarak kullanıldığından, söz sonunda yer alır: *kelib* ‘gelip’, *çaşab* ‘yaşayıp’, *körüb* ‘görüüp’. Ödünç kelimelerde söz sonunda rastlanır.(...)” (Tavkul, 2007: 890).

Kry. b ünsüzü Türkçe kelimelerin başında, içinde bulunabilir, sonunda bulunmaz: “*bıla* ‘ile’, *algışlarba* ‘dualarla’, *abaylı* ‘değerli’, *biyik* ‘yüksek’, *balıx* ‘balık’, *balkuvlu* ‘parıltılı’, *yabuşat* ‘yapışır’ “ (Gülsevin, 2010: 34).

Sonuç: b sesi, TT’de olduğu gibi Kıpçak lehçelerinde de kelimenin başı ve içinde kullanılmasına rağmen, sonunda kullanılmamaktadır. Alıntı kelimelerin sonundaki b sesi

p 'ye dönüşmektedir. Ancak istisnai durumlar söz konusudur. Örneğin, **Kar.-Malk.**nın – *b* zarf-fiilini alma durumu. Kum.da birkaç alıntı kelimenin sonunda bulunabilmesi gibi.

m ünsüzü

Kzk. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır: “*men* ‘ben’, *mal* ‘mal, davar’, *mol* ‘bol’, *muz* ‘buz’, *mindet* ‘mihnet, dert’, *aman* ‘sağ, salim’, *keme* ‘gemi’, *tam* ‘dam’, *adam*”(Öner, 1998: 69).“(...)Türkiye Türkçesinde *b* ünsüzü ile başlayan *burun*, *ben*, *buz* gibi çok sayıda Türkçe kökenli sözcük, Kazak Türkçesinde *murın*, *men*, *muz* şeklinde *m* ünsüzü ile başlar.” (Koç ve Doğan, 2004: 39).

Kkp. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*maqala* ‘makale’, *mal* ‘hayvan, mal-mülk’, *maral* ‘ceylan, geyik’, *moyın* ‘boyun’, *model* ‘model, örnek’, *masaq* ‘başak’, *keme* ‘gemi’, *jaman* ‘kötü’, *tamğa* ‘belgi, alamet, işaret’, *tamşı* ‘damla’, *tam* ‘ev’, *kem* ‘az’, *sälem* ‘selam’, *em* ‘ilaç’” (Uygur, 2010: 17, 18).

Nog. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*maqaw* ‘budala’, *may* ‘yağ’, *maymil* ‘maymun’, *men* ‘ben’, *mol* ‘bol’, *beldeme* ‘etek’, *bölme* ‘oda’, *dombay* ‘tombul’, *qumırsqa* ‘karınca’, *adım* ‘adım’, *däm* ‘tatlı’, *kelim* ‘kâr’, *oram* ‘sokak’, *öktem* ‘gururlu’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 51).

Kırg. m ünsüzü, Kırgız Türkçesinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır: “*murda* ‘önce’, *moyun* ‘boyun’, *tomolok* ‘toparлак’, *ombul-dombul* ‘yamrı yumru’, *tömön* ‘aşağı’, *tomuk* ‘diz kapağ’, *kum* ‘kum; posa’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 58).

Tat. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır: “*menki* ‘ebediyen’, *mĩn* ‘bin’, *min* ‘ben’, *monnan* ‘bundan’, *kümĩr* ‘kömür’, *emte* ‘şimdi’, *tamaq* ‘damak’, *alma* ‘elma’, *kĩm* ‘kim’, *qom* ‘kum’, *yĩm* ‘yem, yiyecek’, *köm-* ‘göm-’” (Alkaya, 2008: 83).

Başk. m ünsüzü, kelimelerin başında bulunabilir. Türkçe kelimelerde başta bulunabilmesi kelime başı bazı *b* ünsüzlerinin *m* olmasıdır: ”*miñ* ‘bin’, *min* ‘ben’, *mĩn-* ‘bin-’, *muyın* ‘boyun’, *murun* ‘burun’” (Yazıcı Ersoy 2007: 760). Kelime içi ve sonunda Türkçe kelimelerde bulunabilir: ” *küm-* ‘göm-’, *tamır* ‘damar’, *komlo* ‘kumlu’” (Bozkurt, 1999: 656-657).

Kır.-Tat. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*menim* ‘benim’, *mında* ‘burada’, *mıyıklı* ‘bıyıklı’, *minip* ‘binip’, *celkemden* ‘ensemden’, *cibermege* ‘yollamaya’, *cürdim* ‘yürüdüm” (Savran, 2008: 28, 29).

Kum. m ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*men* ‘ben’, *miş* ‘bin’, *mecit* ‘mescit’, *qomuz* ‘kopuz’, *ölüm* ‘ölüm’ “ (Pekacar, 2007: 951).

Kar.-Malk. m ünsüzü, kelimelerin başında bulunabilir. “Eski Türkçede kelime başında yer alan **b-** sesinin Karaçay-Malkar Türkçesinde **m-** sesine dönüştüğü görülür: *bin->min-* ‘bin-’, *bengü>mingi* ‘ebedi, sonsuz’, *bin>ming* ‘bin sayısı’, *bıyık>mıyık*; *ben>men*; *Balkar>Malkar.*” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 88). Kelime içi ve sonunda da kullanılmaktadır: “*bagımçak* ‘hemşire’, *karasıman* ‘siyahımtırak’, *kömürse-* ‘yanmak, dibi tutmak’, *tüyüm* ‘düğüm” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 88-89).

Kry. m sesi, Türkçe kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: Başta bulunduğu Türkçe kelimeler **b > m** değişmesine uğramış kelimelerdir: “ *men* ‘ben’, *muna* ‘işte’, *bermä* ‘verme’, *biyimiz* ‘efendimiz’, *inamlı* ‘güvenilir” (Gülsevin, 2010: 39).

Sonuç: m ünsüzü, Kıpçak lehçelerinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir. Kelime başında bulunduğu durumlar daha çok, Türkçe kökenli olup da ses değişikliği sonucunda *m* ile başlayan (*men<ben* , *min<bin-*, *man<ban-vs.*) ve alıntı (*méjbür*, *murid vs.*) kelimelerdir.

w ünsüzü

Kzk.w ünsüzü, Kazak Türkçesinde kelime başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*aluw*‘almak’, *aw-* ‘ağ-’, *äwel* ‘evvel’, *awıl* ‘köy’, *awır* ‘ağır’, *awız* ‘ağız’, *awla-* ‘avla-’, *awlaq* ‘ıssız, uzak’, *ayuw*‘ay’, *azuw*‘azı dişi’, *baruw*‘gitmek’, *bawır* ‘bağır’, *berüw*‘vermek’, *besew(i)* ‘beşi’, *jamaw*‘yama’, *jaw*‘düşman’, *juw*‘yık-’, *quw*‘kof, içi boş’, *quwanış* ‘kıvanç, sevinç’, *kelüw*‘gel-’, *bilüw* ‘bil-’, *söylesüw*‘konuş-’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 39-40).

Kkp. /w/ ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: “*wazıypa* ‘masat; minnet; dilek, istek’, *waqıt* ‘vakit’, *watan* ‘vatan’, *awdarma* ‘tercüme’, *awhal* ‘ahval, durum’, *awız* ‘ağız’, *juwap* ‘cevap’, *kewil* ‘gönül’, *uwız* ‘ağız, ilk süt’, *uw* ‘ağu, zehir’, *taw* ‘dağ’, *jaw* ‘düşman, yağı” (Uygur, 2010: 23).

Nog. “Türkçe kelimelerde ön seste bulunmaz, iç ve son seste bulunur. /w/’nin ön seste kullanıldığı kelimeler yabancı dillerden Nogay Türkçesine girmiştir ve çift dudak /w/’si değildir.” (Ergönenç Akbaba, 2009: 52): “ *tuwıl* ‘değil’, *bawır* ‘bağır, göğüs’, *sawlay* ‘canlı, sağ’, *aşuwan-* ‘öfkelen-’, *eriw* ‘arı’” (Bozkurt, 1999: 688).

Kırg. “Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde ön ve iç seste yer alan /w/ sesi, Kırgız Türkçesinde /b/ye dönmüştür. Ayrıca /w/ ile başlayan Arapça kelimelerin başında /u/ türemiştir: *ubakıt* (<*waqt*) ‘vakit’, *ubada* (<*wa’de*) ‘vade’, *barak* (<*waraq*) ‘varak’, *aba* (<*hawā*) ‘hava’, *abal* (<*aḥwāl*) ‘ahval’, *kubat* (*quwwet*) ‘kuvvet’, *alba* (*ḥelwā*) ‘helva’, *ablan* (<*elwān*) ‘elvan’, *kübö* (<*guwāh*) ‘şahit’, *barbana* (<*pervāne*) ‘pervane’ vb.” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 495). “Bu ses Kırg.da yoktur.” (Öner, 1998: 6). Çünkü, Eski Türkçedeki kelime içi ve sonundaki **w** seslerinin eriyerek düştüğü ya da **m** veya **y** sesine dönüştüğü görülür.

Tat. Sedalı, sürekli ve sonor ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki *v* gibi dış-dudak arasında değil, iki dudak arasında telaffuz edilir. Tatarcadaki sadece Rusça alıntılarda görülen tek dudak **v** sesi dışında bütün **v** sesleri çift dudak telaffuzludur.” (Öner, 2007: 689). “*wul-* ‘ol-’, *war-* ‘var-’, *waq-* ‘bak-’, *werek* ‘gerek’, *yawıs* ‘kötü, düşman’, *tewe* ‘deve’, *qawış-* ‘kavuş-’, *suw* ‘su’, *sew-* ‘sev-’, *ayıw* ‘ayı’, *tew-* ‘değ-’” (Alkaya, 2008: 91).

Başk. “/w/ sesi Başkurt Türkçesinde ayrı bir harfle gösterilmez, /u/ ve /ü/ harfleri iki ünlü arasında kaldığında ve kelime sonunda /w/ sesine tekabül eder: *yıwaş* ‘yumuşak’, *yöqlaw* ‘uyumak’, *xäwif* ‘korku’, *dawıl* ‘fırtına’, *hawıt* ‘kap’, *haw* ‘sağ’, *taw* ‘dağ’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. **w** sesi Kırım-Tatar Türkçesinde bulunmamaktadır.

Kum. “/v/, sürekli, tonlu bir üst dış-alt dudak ünsüzü; /w/ de sürekli, sızıcı, tonlu bir çift dudak ünsüzüdür. Bugünkü Kiril esaslı Kumuk alfabesinde bu ünsüzlerin her ikisi de aynı harfle (**B**) gösterilmektedir; şöyle ki; /B/ harfi, Rusça alıntı kelimelerde /v/ ünsüzünü; Türkçe asıllı ve Arapça, Farsça alıntılar dahil öteki kelimelerde /w/ ünsüzünü temsil eder. Demek ki /v/ ünsüzü sadece Rusça alıntı kelimelerde bulunabilir: *alfavit* ‘alfabe’, *arxiv* ‘arşiv’, *vagon* ‘vagon’ vb. Diğer kelimelere örnekler: *waqti* ‘vakit’, *awaz* ‘avaz, ses’, *bawur* ‘karaciğer’, *asuw* ‘fayda’, *haw* ‘aw’, *eğew* ‘eğe’ vb.” (Pekacar, 2007: 952).

Kar.-Malk. *w* sesi, sürekli, sızıcı bir çift dudak ünsüzüdür, tonludur: “*taw* ‘dağ’, *tawuk* ‘tavuk’, *cayaw* ‘yaya’, *uw* ‘zehir’, *cuwuk* ‘yakın’ “ (Bozkurt, 1999: 702).

Kry. “*kislew* ‘kıskaç’, *tuwgan* ‘çocuk’, *uwbiyçyä* ‘evsahibi’” (Gültekin, 2002: 206-207).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinde, Türkçe kelimelerdeki *w* sesleri genelde *b>wveyağ>w* değişimiyle oluşmuştur. *w* sesinin bu değişimlerle oluşması ve bu kadar yaygın kullanılması, bir yuvarlaklaşma eğilimini düşündürmektedir.

1.2.2 Diş-Dudak Ünsüzleri (v, f)

v ünsüzü

Kzk. “Bu ünsüztonlu ve sızıcı bir sestir. Alt dudağa değdirilmiş olan üst dişlerin arasından gönderilen hava sayesinde telaffuz edilir: *vagon* ‘vagon’, *val’s* ‘vals’, *vana* ‘banyo’, *valyuta* ‘döviz’, *vedomstvo* ‘genel müdürlük’, *veto* ‘veto’, *virus* ‘virüs’, *vitamin* ‘vitamin’.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Kazakça veya Kazakçalaşmış hiçbir sözcükte bulunmayan *v* ünsüzü, yalnızca Rusça sözlerde mevcuttur. Zaten bu sesin genel Türk dilinin hançeresine uymadığını, dolayısıyla hiçbir Türk lehçesinde aslı olarak bulunmadığını bilmekteyiz.” (Koç ve Doğan, 2004: 41).

Kırg. “Bu ses, Rusça kelimeler dışında kelime başı ve içinde bulunmaz. Örnekler: *vagon*, *vokzal* ‘gar’, *valyuta* ‘döviz’, *revolyutsiya* ‘inkılap’.” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 59).

Tat. “*v* sesi sedalı, sızıcı konsonanttır. Sadece Rusça alıntılarda bulunur. Türkiye Türkçesindeki *v* sesiyle aynıdır: *vagon* ‘vagon’, *vrač* ‘tabip’, *vokzal* ‘gar’, *vıška* ‘kule’, *Sovyet* ‘sovyet, meclis’, *vinograd* ‘üzüm’, *avtomobil* ‘otomobil’, *ispravnik* ‘polis müdürü’, *lavka* ‘dükkan’, *rëvizziye* ‘denetleme’, *samavır* ‘semaver’, *aktiv* ‘aktif’” (Öner, 2007: 689).

Kkp. Bu ses alıntı kelimeler dışında bulunmaz.

Nog. Bu ses alıntı kelimeler dışında bulunmaz.

Başk. Bu ses alıntı kelimeler dışında bulunmaz.

Kır.-Tat. “Tonlu, sızıcı bir diş-dudak ünsüzüdür. Türkçe kökenli kelimelerin başında yer almayan /v/ sesi, kelime içi ve sonunda bulunur. Alınma kelimelerde ve taklidi kelimelerin başında da bulunabilir. *vagon* ‘vagon’, *vayvalamaq* ‘ah vah etmek’, *viran* ‘viran’, *tava* ‘tava’, *avlaq* ‘uzak’, *davuş* ‘ses’” (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. Sadece Rusça alıntılarda bulunur.

Kum. Sadece Rusça alıntılarda bulunur.

Kry. “*sav* ‘sağ’, *sävär* ‘sevgili’, *tıyuvnu* ‘hüküm’, *uvlu* ‘oğlu’, *üvrätür* ‘öğretme’, *yaratuvçum* ‘yaratıcım’, *yalbaruvçularğa* ‘dua edenlere’ “ (Gülsevin, 2010: 43).

Sonuç: *v* sesi, Çağdaş Kıpçak lehçelerinde (Kırım-Tatar ve Karay Türkçeleri dışında) Türkçe kökenli kelimelerde kullanılmamaktadır. Bu, lehçelerin ortak bir özelliği olarak alınabilir.

f ünsüzü

Kzk. “Bu ses tonsuz ve sızıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüzün çıkarılması esnasında üst ön dişler alt dudak, *v*’nin telaffuzuna göre daha alt bir mevkiine değiştirilir ve içeriden gönderilen hava yine *v*’ye göre daha şiddetli bir şekilde dışarı bırakılır: *fener* ‘fener’, *fakul’tet* ‘fakülte’, *fäniy* ‘fani’, *festival* ‘festival’, *filosof* ‘filozof’, *fond* ‘fon’, *fotograf* ‘fotoğraf’, *futbol* ‘futbol’.

Ruşçadan, Arapçadan ve Farsçadan geçmiş *müftiy*, *sofi*, *fäniy*, *safigibi* birkaç sözcük dışında Türkçe/Türkçeleşmiş sözcüklerin hiçbirinde yoktur. Arapça ve Farsçadan dilimize geçen ve içinde *f* sesini bulunduran sözlerin pek çoğunda Kazak Türkçesi bu sesi *p*’ye dönüştürmüştür. Ancak Rusça sözcüklerdeki ‘*f*’lere çoğu yerde dokunulmamıştır. Bunun da en büyük sebebi Rusların Türk ülkelerinde yıllar boyu hâkim unsur olmaları ve hemen hemen bütün Kazakların Rus dilini iyi düzeyde bilmeleri olmalıdır.” (Koç ve Doğan, 2004: 42).

Kkp. “Bu sese Kkp. T’nin temel sözlerinde değil, Rus, Arap ve Fars dillerinden giren sözlerde rastlanır.(...) Kelime başı /f/leri konuşma dilinde /p/ye döner ama bu değişim yazımda gösterilmez. (...) Bu ünsüz, kelime ortasında ve sonunda çift dudak ünsüzü /w/ gibi telaffuz edilir. ” (Uygur, 2010: 11).

Nog. “Nogay Türkçesinde bu ses, yabancı dillerden giren kelimelerde ön, iç ve son seste bulunabilir. Türkçe kelimelerde ise kullanılmaz.” (Ergönenç Akbaba, 2009: 49).

Kırg. “Arapça ve Farsça kelimelerde yer alan /f/ sesi, Kırgızcada /b/ ve /p/ ye döndü- gündü /f/ Kırgızcada Rusçadan giren kelimelerde görülür.

Örnekler: *fabrika*, *faktı* ‘olay, hal’, *familiya* ‘soyad’, *fakultet* ‘fakülte’, *fonetika* ‘fonetik’, *front* ‘sınır, cephe’, *filologiya* ‘filoloji’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 56).

Tat. “f sesi sedasız, sürekli, sızıcı ünsüzdür. v ünsüzünün sedasız eşidir: *fabrika* ‘fabrika’, *familiye* ‘aile’, *fekiyr* ‘fakir’, *yëfek* ‘ipek’, *hetfe* ‘kadife’, *kanefër* ‘karanfil’, *kërfëk* ‘kirpik’, *oftan-* ‘utanmak’, *tuftrak* ‘toprak’, *şkaf* ‘raf’, *şarf* ‘eşarp’” (Öner, 2007: 689).

Başk. Bu ses alıntı kelimeler dışında bulunmaz.

Kır.-Tat. “Arapça ve Farsçadan giren kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılan /f/ sesi, Türkçe yansımaları kelimelerde de görülür. *afıza* ‘hafıza’, *waqıf* ‘vakıf’, *vefat* ‘vefat’, *defter* ‘defter’, *lafazan* ‘çok konuşan’, *süfte/sifte* ‘ilk’, *furun* ‘fırın’, *fuqare* ‘fakir’” (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. Bu ses alıntı kelimeler dışında bulunmaz.

Kum. “Kumuk Türkçesinde asli Türkçe kelimelerde, *üfürmek* ‘üfürmek’ gibi taklidi kelimeler istisna olmak üzere, /f/ ünsüzü bulunmaz. Alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzleri de süreksizleşerek /p/ olmuştur; ancak bazı Arapça alıntı kelimeler ile devrimden sonra Rusçadan geçen alıntı kelimelerde bu ünsüz görülür: *alfavit* ‘alfabe’, *fonar* ‘fener, lamba’, *geograf* ‘coğrafyacı’ vb. kelimeler Rusçadan geçenlere örnek gösterilebilir.

Arapça ve Farsça alıntı kelimeler Kumuk Türkçesine üç ayrı dönemde girmiş, bu dönemlere göre yaşadıkları değişimler de farklı olmuştur. Bünyesindeki /f/ sesi değişmeyen kelimelerin son dönemde girdiğini biliyoruz.” (Pekacar, 2007: 949).

Kry. Alıntı kelimelerde görülür: “ *fabrikada* ‘fabrikada’, *fikirlärimiz* ‘fikirlerimiz’, *for* ‘kez’, *tefillağa* ‘duaya’, *haftanı* ‘haftayı’, *xayıfsun* ‘merhamet et’, *muft* ‘boşuna’ “ (Gülsevin, 2010: 35-36).

Sonuç: *f* sesi, Çağdaş Kıpçak lehçelerinde -Tatar Türkçesi hariç- alıntı kelimelerde bulunmaktadır. Bazı lehçelerde ise alıntı kelimelerdeki *f* sesi *p*'ye dönüşmüştür. Bu durum, lehçelerin ortak özellikleri olarak alınabilir.

1.2.3. Diş Ünsüzleri (d, t, n, z, s)

d ünsüzü

Kzk. “Bu ses tonlu, patlayıcı, süreksiz bir ünsüzdür. Dil ucunun üst dişlere değdirilmesi ve içeriden yollanan havanın hafif bir patlamayla bu değimi yarmasıyla telaffuz edilir. Dilin diş, yolu kapatacak derecede bir teması söz konusudur.” (Koç ve Doğan, 2004: 42) “*d* ünsüzü söz sonunda bulunmaz.” (Öner, 1998: 7): “*baysaldı* ‘sabırlı, ağırbaşlı’, *dawsız* ‘davasız, tartışmasız’, *adamşılıq* ‘insanlık, şahsiyet’, *uzundaw* ‘uzunca, az uzun’” (Tamir, 2007: 438-439).

Kkp. Türkçe kelimelerde başta ve kelime içinde bulunabilir. Alıntı kelimelerde sonda da bulunabilir, ancak bu tür kelimelerde sondaki *d*, *t* olarak telaffuz edilir: “*dağı* ‘dahi edati’, *dala* ‘bozkır’, *däret* ‘abdest, taharet’, *däri* ‘ilaç’, *dawıs* ‘ses’, *alda-* ‘aldat’, *biyday* ‘buğday’, *endi* ‘şimdi, artık’, *ıdıs* ‘kap kacak, kadeh’, *jiyde* ‘iğde’, *kadey* ‘geda, fakir’, *munda* ‘burada’, *molda* ‘molla’” (Uygur, 2010: 42).

Nog. Kelime başında ve ortasında bulunur. Alıntı kelimelerde ise sonda görülebilir: “*dawaz* ‘ses’, *dæm* ‘tat’, *dim* ‘ıslak’, *diwana* ‘deli’, *dorba* ‘torba’, *durıs* ‘doğru’, *duşpan* ‘düşman’, *ald* ‘ön’, *kendir* ‘keten’, *kewde* ‘gövde’, *qader* ‘kader’, *qayday* ‘nasıl’, *payda* ‘fayda’, *doklad* ‘rapor’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 49).

Kırg. Türkçe kelimelerde kelime başında seyrek kullanılır. Daha çok alıntı kelimelerde görülür: “*deñiz* ‘deniz’, *doñuz* ‘domuz’, *dabiş* ‘ses’, *darı* ‘ilaç’, *dıykan* ‘köylü’, *döölöt* ‘saadet’, *dene* ‘gövde’, *darbaza* ‘kapı’, *darak* ‘ağaç’, *dubal* ‘duvar’, *baldız* ‘baldız’, *cardam* ‘yardım’, *kedey* ‘fakir’./d/ sesi, Türkçe kelimelerde sonda yer almaz. Alınma kelimelerde sonda bulunan /d/, Kırgızcada tonsuzlaşarak /t/ olmuştur.” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 56).

Tat. “*d* ünsüzü söz sonunda bulunmaz: *dan* ‘nam’, *derës* ‘ders’, *diñgöz* ‘deniz’, *divana* ‘divane, deli’, *ındır* ‘harman’, *adım* ‘adım’, *iden* ‘yer, döşeme’ ” (Öner, 2007: 689).

Başk. Kelimelerin başında da bulunabilmesine rağmen, genelde içinde bulunmaktadır: “*däptär* ‘defter’, *qulda* ‘elde’, *imändäy* ‘kütük gibi” (Yazıcı Ersoy, 2007: 767-768).

Kır.-Tat. “/t/ sesinin tonlusu olan /d/ sesi, süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kelime başında ve içinde yer alan bu ses bütün ünlülerle bir arada bulunabilir. *darqatmaq* ‘dağıtmak’, *derviza* ‘piknik’, *adaşmaq* ‘şaşırmak’, *tedaviy* ‘tedavi’, *qardaş* ‘kardeş’, *odaman* ‘baş çoban’, *mujde* ‘müjde’. /d/ sesi Türkçe kelimelerin sonunda yer almaz. Alınma kelimelerin sonundaki /d/ sesi tonsuzlaşarak /t/ olmuştur. Ancak bazı kelimelerde kendini korumuştur: *ad* ‘ad’, *şad* ‘şad’, *sed çekmek* ‘set çekmek’, *murad* ‘murat’, *taqlid* ‘taklit’, *tenqid* ‘tenkit’, *imdad* ‘imdat” (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. Kelimenin başında ve içinde bulunabilir: “*dam* ‘tat, lezzet’, *dawur* ‘gürültü’, *dobar* ‘sağlam, gürbüz’, *qadaw* ‘büyük çivi’, *mindew* ‘parça, tane” (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Tonsuz ünsüzlerden sonra gelen /d/ ünsüzü, tonsuzlaşarak /t/ gibi telaffuz edilir: *açdı* yazılır *açtı* okunur ‘açtı’, *getdi* yazılır *getti* okunur ‘gitti’, *atdan* yazılır *attan* okunur ‘attan; addan’.

Kumuk Türkçesinde kelime başındaki /t/ ünsüzleri korunmuş; ancak birkaç kelimedeki tonlulaşmıştır: *dağı* ‘tekrar, gene, yine’, *dağıl-* ‘yıklılmak; dağılmak’, *damğa* ‘nokta, benek, leke; damga’, *de-* ‘demek, söylemek’, *deniz* ‘deniz’, *dolan-* ‘bir şeyle meşgul olmak, uğraşmak’, *dolma* ‘dolma’ (fakat: *tol-* ‘dolmak’) vb.

Bu ünsüz, kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir, bunlar da Rusçadan alıntı kelimelerdir: *tselluloid* ‘selüloit’, *kod* ‘kod’, *limonad* ‘limonata’ vb. Arapça alıntı bir kelimedeki son seste /d/ ünsüzü görülür: *murid* ‘mürit” (Pekacar, 2007: 949).

Kry. Kelimelerin başında ve içinde bulunabilir: “*dağı* ‘dahi’, *duşmannı* ‘düşmanı’, *edi* ‘idi’, *kölägedä* ‘gölgende’, *kolayladım* ‘sadeleştirdim’, *kayda* ‘nerde” (Gülsevin, 2010: 35).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinde kelime başındaki ünsüzleri genelde korunmuştur, az sayıda *d*’leşme de görülmektedir. Bu durum TT’den farklıdır. Kelime

sonlarında ise *d*ünsüzü alıntı kelimelerde görülmektedir, ki birçok lehçede de bu son sesteki *d*'ler, *t*olarak telaffuz edilmektedir. Bu durum ise genel Türkçenin bir özelliğidir, Kıpçak lehçelerine özgü değildir.

t ünsüzü

Kzk. Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*taman* ‘cihet, doğru’, *tamaq* ‘boğaz’, *tañba* ‘damga’, *Täñir* ‘Tanrı’, *taq* ‘taht’, *taqta* ‘tahta’, *taraq* ‘tarak’, *tätti* ‘tatlı’, *ata* ‘ata, dede’, *bota* ‘deve yavrusu’, *jeti* ‘yedi’, *tört* ‘dört’, *at* ‘at’, *qanat* ‘kanat’” (Koç ve Doğan2004: 43).

Kırg. “Ortak Türkçede ön seste yer alan /t/ sesi genellikle korunmuştur: *too* ‘dağ’, *temir* ‘demir’, *til* ‘dil’, *tuul-* ‘doğmak’, *tört* ‘dört’, *tap-* ‘bulmak’, *tülkü* ‘tilki’, *töpö* ‘tepe’, *tök-* ‘dökmek’, *tün* ‘gece’, *tiy-* ‘değmek’, *töşök* ‘döşek’, *tüş-* ‘inmek’, *teñ* ‘denk’, *tük* ‘tüy’, *tar* ‘dar’, *tavar* ‘mal, eşya’ vb. Türkçe kelimelerde kelime başında yer alan dış-diş eti ünsüzü /t/, bazı kelimelerde tonlularak /d/ye dönmüştür: *de-* (<*te-*) ‘demek’, *dagı* (<*takı*) ‘tekrar, yine’, *deñiz* (<*teñiz*) ‘deniz’, *doñuz* (<*toñuz*) ‘domuz’, *delbe* (<*tilbe*) ‘deli’, *deñ* (<*teñ*) ‘denk’.

Kırgız Türkçesinde /t/, iç seste çoğunlukla korunmuştur: *atı* ‘adı’, *atım* ‘adım’, *ata-* ‘ad vermek’, *ceti* ‘yedi’, *otun* ‘odun’, *cutum* ‘yudum’, *kütül-* ‘beklenmek’, *otu* ‘otu’, *kötör-* ‘kaldırmak’, *kütüm* ‘meşgale, bakım’, *kutul-* ‘kurtulmak’ vb.

Alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /t/ genellikle korunurken (*tarıx* ‘tarih’, *tacı* ‘taç’, *taalım* ‘talim’, *taasir* ‘tesir’, *taksım* ‘taksim’, *talap* ‘talep’ vb.) bazı kelimelerde /d/ye dönmüştür: *daam* (<Ar. *ta'am*) ‘yemek’, *daarat* (<Ar. *teḥāret*) ‘taharet’, *den* (<Far. *ten*) ‘ten, vücut’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 467).

Bazı alıntı kelimelerde ise kelime başındaki *d*, tonsuzlaşarak *t* olmuştur: “*deccal* >*tacaal* ‘deccal’, *deste* >*teste* ‘deste’, *dans* >*tansa* ‘dans’ vb.” (Gülensoy, 2004: 55).

Tat. *t*ünsüzü kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir. “Eski Türkçenin /t/ sesi, her üç durumda da genellikle korunur: *til*<ET *tıl* ‘dil’, *tamçı* ‘damla’, *tapkır* ‘defa, kez’, *tigiz* ‘düz’, *yutum*<ET *yut-* ‘yudum’, *tor-* <ET *tur-* ‘durmak’, *tal-* <ET *tal-* ‘dalmak, yorulmak’, *tarsın-* ‘darılmak’, *tugan* ‘doğan’.

Ancak önseste kimi sözcüklerde /t->d/ değişimi olmuştur: *di-* <ET *te-* ‘demek’, *dürt* <ET *tört* ‘dört’, *diñiz* <ET *teñiz* ‘deniz’” (Bozkurt, 1999: 628, 629).

Kkp.“ /t/ sesi kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Kelime başında: *taraq*, *tal* ‘dal’, *ter* ‘ter’, *tülki* ‘tilki’. Kelime ortasında: *ata* ‘ata, baba’, *etik* ‘edik, bir tür ayakkabı’, *erte* ‘erken, sabahleyin’, vb. Kelime sonunda: *at*‘ad, isim’, *ot*, *et*, *öt-* ‘geçmek’, *küt-* ‘beklemek’ vb.” (Uygur, 2010: 22).

Nog. “tonsuz, süreksiz, dış ünsüzüdür. Kelimenin her yerinde bulunur. Örnekler: *taba* ‘tava’, *taqpak* ‘atasözü’, *tamir* ‘kök’, *tegis* ‘düz’, *teren* ‘derin’, *tömen* ‘aşağı’, *tüp* ‘dip’, *baqtı* ‘saadet’, *bätir* ‘kahraman’, *ertej* ‘sabah’, *keneten* ‘birden’, *qotan* ‘ahır’, *ötkir* ‘keskin’, *art*‘arka’, *bet*‘yüz’, *šet*‘kenar’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 52).

Başk. Kelimenin başında, içinde, sonunda bulunabilir: “*tötön* ‘tütün’, *bolot* ‘bulut’, *yultuz* ‘yıldız’, *tişik* ‘deşik’” (Bozkurt, 1999: 654).

Kır.-Tat. “Tonsuz, süreksiz bir dış-dış eti ünsüzüdür. Kelime başında, içinde ve sonunda yer alır. /t/ sesi bütün ünlü seslerle bir arada bulunabilir: *tegiz* ‘düzgün’, *qoltaq* ‘eyer kayışı’, *tayğaq* ‘kaygan’, *tünevın* ‘dün’, *çet*‘uzak’, *tütemek* ‘tütmek’, *etmek* ‘yapmak’, *kütmek* ‘beklemek’, *tüs* ‘renk’, *bita* ‘büyük anne’” (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. “*t* tonsuz, süreksiz ünsüzdür. Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *tağay* ‘mahmuz’, *tamada* ‘büyük, lider, başkan’, *tergev* ‘hesap’, *şatıq* ‘gevrek’, *qabat*‘defa, kere’”(Tavkul, 2007: 891).

Kum.“... Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir; kelimenin her yerinde bulunabilir: *tamur* ‘kök; damar’, *tuvra* ‘doğru; adil’, *ataw* ‘ada’, *etik* ‘çizme’, *batğıç* ‘merdiven’, *itti* ‘keskin’, *igit*‘yiğit’, *kirit*‘kilit’ vb. “ (Pekacar, 2007: 952).

Kry. Kelimenin her yerinde bulunabilir: “*tas* ‘yok etme’, *tartmadı* ‘çekmedi’, *Tenri* ‘Tanrı’, *aytmaxların* ‘sözlerini’, *bart* ‘var’, *kerti* ‘gerçek’, *tilimiz* ‘dilimiz’” (Gülsevin, 2010: 42-43).

Sonuç: Eski Türkçeden beri kelimelerin her yerinde kullanılan *t*sesi, Kıpçak lehçelerinde genelde korunmuştur. Bugün TT’de kelime başında tonlularak *dolan* birçok *t*, Kıpçak lehçelerinde korunmaktadır. Bu lehçelerin genel ve ortak bir özelliği olarak alınabilir.

n ünsüzü

Kzk. “Bu ses, tonlu ve geniş geçitli, yumuşak, nazal (burun yollu) bir ünsüzdür. Çıkarılırken *d* ve *t*’de olduğu gibi dil ucu ön dişlere değdirilir; ön dil üstü ise diş

yuvalarına temas ettirilir. Bu sesin çıkarılması sırasında da uygulanan temas, ses yolunu kapatır; ancak, yumuşak damakta gerçekleşen inme hareketi geniz yolunu açık tutar. Bu ise, havanın bir bölümünün burundan çıkmasına sebep olduğu için ses de genizleşir. ‘*ne*’ sorusu ve bu sözden türeyen ‘*närse*’ gibi sözcüklerin ve ‘*inan-*’ fiilinin ön ünlüsünü düşürmüş şekli olan ‘*nan-*’ dışında Kazak Türkçesinde söz başında çoğunlukla alıntı sözlerde bulunur. (...) *nünsüzü*, sözün diğer bölgelerinde (içinde, sonunda) ise rahatlıkla kullanılabilen bir sestir.(...)

nälet (*nağılet*) ‘lanet’, *nan-* ‘inan-’, *närse* ‘nesne, şey’, *nätiyle* ‘netice’, *neke* ‘nikah’, *nömir* ‘numara’, *altın* ‘altın’, *anıq* ‘apaçık’, *ant* ‘ant’, *aqırın* ‘yavaş’, *aspan* ‘gökyüzü’, *awna-* ‘yerde debelen-’, *bälen* ‘falan’, *buwin* ‘boğum, hece’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 43, 44).

Kkp. “Kelime başında, daha çok yabancı kökenli kelimelerde rastlanır: *nan*<F. *nân* ‘ekmek’, *nur*<Ar. *nûr* ‘nur’, *neylon*<İng. *nylon* ‘nylon’, *nayza* <F. *nîze* ‘mızrak’, *ne* ‘ne’ vb.

Kelime ortasında: *ana* ‘anne’, *ene* ‘ana; kaynana’, *qonaq* ‘misafir’, *endi* ‘şimdi’, *jenşi-* ‘ezmek, yenmek, ufalamak, yorulmak’, *kent* ‘şehir’ vb.

Kelime sonunda: *men*, *sen*, *qan* ‘kan’, *kün* ‘gün, güneş’, *jan*<F. *cân* ‘can’, *janan*<F. *cânân* ‘güzel’, *jin*<Ar. *cinn* ‘cin’, *en* ‘en’, *en-* ‘peyda olmak, dünyaya gelmek, girmek’, *erin* ‘dudak’, *kelin* ‘çocuğunun veya kardeşinin hanımı, gelin; genç kadınlara hitap sözü’ vb. “ (Uygur, 2010: 18).

Nog. “Tonlu, sürekli-sızıcı, genizden çıkan bir diş ünsüzüdür. Kelimenin her yerinde kullanılır.

Örnekler: *nal* ‘nal’, *namis* ‘namus’, *näsepli* ‘mutlu’, *nıq* ‘sıkıca’, *diwana* ‘deli’, *endi* ‘artık’, *ini* ‘erkek kardeş’, *aqırın* ‘yavaş’, *burın* ‘evvel’, *bügün* ‘bugün’, *özen* ‘zarif’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 51).

Kırg. “Alıntı kelimelerde kelime başında görülür. Bazı soru kelimeleri dışında Türkçe kelimelerde kelime başında kullanılmaz. Örnekler: *negiz* ‘esas, temel’, *nazar* ‘bakış’, *neme* ‘ne’, *neçe* ‘ne kadar’, *nege* ‘niçin’, *çene-* ‘ölçmek’, *oorçun* ‘bolluk’, *kün* ‘güneş’, *men* ‘ben’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 58).

Tat. “Söz başında daha ziyade alıntı kelimelerde bulunur: *niğēz* ‘temel, esas’, *naçar* ‘kötü’, *narat* ‘çam’, *sana-* ‘saymak’, *tarantas* ‘fayton’, *telinke* ‘tabak’, *ama* ‘hafta’, *ine* ‘iğne’, *neniy* ‘ufak, minicik’, *oyalčan* ‘utangaç’” (Öner, 2007: 689).

Başk. Kelime başında, içinde ve sonunda kullanılabilir. Kelime başında daha çok alıntı kelimelerde kullanılır: “*ni* ‘ne’, *nisik* ‘nasıl’, *kasan* ‘ne zaman’, *un* ‘on’, *altınsı* ‘altıncı’, *kın* ‘kıyı’” (Bozkurt, 1999: 661-662).

Kır.-Tat. “Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alan /n/ sesi Türkçe kelimelerin başında *ne* ve *ne* ile yapılmış kelimelerde bulunur. Bütün ünlülerle birlikte bulunabilir. *antal* ‘hantal’, *anda* ‘orada’, *benek* ‘benek’, *yorğun* ‘yorgun’, *qandalay* ‘tahta kurusu’, *qınzır* ‘hınzır’, *nezet* ‘lezzet’, *nefishor* ‘nefsine düşkün’, *neday* ‘nasıl’, *neyse* ‘ne ise’ “ (Yüksel, 2007: 820).

Kar.-Malk. “Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *naqırda* ‘şaka’, *narşa* ‘salatalık’, *neçik* ‘nasıl’, *nença* ‘ne kadar’, *nızı* ‘köknar’, *nöger* ‘arkadaş’, *ant* ‘yemin’, *cantav* ‘kayış’, *sandıraq* ‘saçma, anlamsız’, *san* ‘sayı’” (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Bu ünsüz de asli olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz; bunun dışında kelimelerin diğer yerlerinde bolca görülebilir: *ne* ‘ne’, *nalat* ‘lânet’, *naslu* ‘nesil’, *eneçi* ‘ebe, doğuma yardımcı olan kadın’, *aldın* ‘önce’, *biçen* ‘ot’, *gön* ‘deri’ vb.” (Pekacar, 2007: 951).

Kry. “*ne* ‘ne’, *inamlı* ‘güvenilir’, *karınlı* ‘karınlı’, *katın* ‘kadın’, *kepkenätä* ‘ansızın’, *Tenri* ‘Tanrı’, *yashılarını* ‘yaşlıları’” (Gülsevin, 2010: 40).

Sonuç: *n* ünsüzü, kelimelerin başında, içinde, sonunda kullanılmakla birlikte, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, günümüz Kıpçak lehçelerinde de kelime başında alıntı kelimelerde ve bazı soru kelimelerinde kullanılmaktadır. Bu lehçeler için ayırt edici bir özellik olarak düşünülemez.

z ünsüzü

Kzk. “Bu ses tonlu ve sızıcı bir ünsüzdür. Havanın, birbirlerine bitleştirilmiş olan ön taraftaki alt ve üst dişlerin arasından sızarak geçmesiyle telaffuz edilmektedir. Dişlerin teması ve yaklaşması sırasında yol tamamıyla kapalı olmayıp havanın buradan

sızarak geçmesi amacıyla bir açıklık bırakılır; ses tellerinde sedasını kazanan hava da buradan çıkar. Hiçbir Türkçe asıllı sözcük *z* ünsüzü ile başlamaz.

zañ ‘kanun’, *abız* ‘hafif’, *awız* ‘ağız’, *buz-* ‘boz-’, *buzaw* ‘buzağı’, *egiz* ‘ikiz’, *jalğız* ‘yalnız’, *jaz-* ‘yay-’, *jüzim* ‘üzüm’, *kiyiz* ‘gece’, *küzetşi* ‘bekçi, gözcü’, *müyiz* ‘boynuz’, *oraza* ‘oruç’, *oz-* ‘başkasını geç-’, *ögiz* ‘öküz’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 44).

Kkp. zsesi kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunabilir. Ancak kelimenin başında sadece alıntı kelimelerde görülür. Bunun yanında ses taklidi Türkçe kelimelerde rastlanır: ”*zakon* ‘kaide, usûl’, *zavod* ‘atölye, küçük fabrika’, *azap* ‘azap, sıkıntı’, *azıw* ‘azı dişi’, *taza* ‘temiz, kirsiz’, *az* ‘az, çok değil’, *gez-* ‘gez-’, *söz* ‘söz’, *toz* ‘toz’” (Uygur, 2010: 25).

Nog. “Yansıma veya yabancı dillerden Nogay Türkçesine girmiş kelimelerde ön seste kullanılır. Türkçe kelimelerde ise iç ve son seste bulunur.

Örnekler: *zanj* ‘zil’, *zat* ‘şey’, *zawıq* ‘zevk’, *azaqay* ‘çok az’, *azap* ‘azap’, *azbar* ‘saray’, *buzaw* ‘buzağı’, *æzir* ‘hazır’, *kezüw* ‘sıra’, *özlik* ‘şahsiyet’, *sibizyi* ‘kaval’, *aqılsız* ‘akılsız’, *awız* ‘ağız’, *dawaz* ‘ses’“ (Ergönenç Akbaba, 2009: 52-53).

Kırg. “Alınma ve tabiat taklidi kelimeler dışında kelime başında görülmez. Örnekler: *zaman*, *zakon* ‘kanun’, *zalım* ‘zalim’, *zook* ‘zevk’, *zanıldamak* ‘çınlayan ses çıkarmak’, *muzoo* ‘buzağı’, *köz* ‘göz’, *kooz* ‘güzel, nefis’, *söz*. “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 59).

Tat. “ *z* sedalı, *s* sedasız, sürekli sızıcı ünsüzlerdir. Türkiye Türkçesindeki gibidirler. *zifa* ‘uzun boy’, *zimagur* ‘ırgat’, *zeytun* ‘zeytin’, *zur* ‘büyük’, *bizek* ‘bezek, süs’, *ezërle-* ‘hazırlamak’, *küzenek* ‘gözenek’, *aqbüz* ‘beyaz at’, *yoldız* ‘yıldız’, *taz* ‘dazlak’ “ (Öner, 2007: 690).

Başk. “*z* ünsüzü *d* ünsüzü ile karşılaşır. Bu ses *z* ile *d* arasında bir ünsüzdür. Çeviri yazıda değişik imlerle karşılaşır. Söylenişi değişik olan bu sesi tanımlamak oldukça zordur.” (Bozkurt, 1999: 657).

“/z/ ünsüzü de yine Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir ve bu ses de dişler arasından çıkan bir ünsüzdür: *qaz* ‘kaz’, *qazır* ‘fiyat, kıymet’, *qızıw* ‘kızmak’, *qūza* ‘görücü, kılavuz’ “ (Ersoy 2007: 760).

Kır.-Tat. “Alınma ve taklidi kelimelerin dışında, kelime başında bulunmaz. Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda yer alır. *zati* ‘zaten’, *zoqarlamak* ‘eziyet etmek’, *köz* ‘göz’, *küzgü* ‘ayna’, *tegiz* ‘düzgün’, *taz* ‘kel’, *yaz* ‘yaz’, *mazun* ‘mahzun’, *domuz* ‘domuz’, *semiz* ‘şişman’ “ (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. “...Söz başında çoğunlukla alıntı kelimelerde rastlanır. *zar* ‘kıskanç’, *zavuş* ‘zevk’, *zınthı* ‘yulaf’“ (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Taklidi kelimeler dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmaz; kelimenin öteki yerlerinde sıkça görülebilir: *zumlu* ‘zulüm’, *buzaw* ‘buzağı’, *sızlawuş* ‘çıban’, *gümez* ‘kubbe’, *xunduz* ‘kunduz’ vb. “ (Pekacar, 2007: 953).

Kry. Yansıma kelimeler dışında Türkçe kelimelerin başında bulunmaz: “*yazdım* ‘yazdım’, *avuznun* ‘ağzın’, *zulumlavçu* ‘zulmeden’, *karındaşlarımızın* ‘kardeşlerimizin’, *tiriläsiz* ‘yaşıyorsunuz’, *azizlärbä* ‘azizlere’, *tuzsuz* ‘tuzsuz’” (Gülsevin, 2010: 44).

Sonuç: Zsesi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Kıpçak lehçelerinde de alıntı ve taklidi kelimeler dışında kelime başında bulunmaz. Telaffuzu genel olarak Türkiye Türkçesindeki gibidir. Sadece Başkurt Türkçesinde – yukarıda belirtilmişti- bir telaffuz farklılığı vardır. Bu da lehçelerin tamamı için geçerli bir özellik değildir.

s ünsüzü

Kzk. “Bu ses tonsuz olup, z gibi sızıcı bir ünsüzdür. Çıkarılması esnasında ön dişler z ünsüzünde olduğu gibi bitişiktir. Ancak, z’den farklı olarak, içeriden gönderilen hava, dişler arasından sızarak çıkmadan önce, dişlerin iç taraflarına çarptırılmaktadır. Bu sesin telaffuzunda da temas noktaları tam olarak kapalı olmayıp sesin geçmesi için bırakılan bir açıklık söz konusudur.

sabır ‘sabır’, *sabiy* ‘küçük çocuk’, *saw* ‘sağ’, *sağat* ‘saat’, *sälem* ‘selam’, *sapar* ‘sefer’, *sasıq* ‘pis kokulu’, *sawısқан* ‘saksagan’, *seksen* ‘seksen’, *alpıs* ‘altmış’, *älsire-* ‘halsizleş-’, *algıs* ‘kutlama’, *aspan* ‘gökyüzü’, *barıs* ‘pars’, *tis* ‘diş’

Bu lehçemizde, Ana Türkçedeki hemen bütün ş’lerin de s’ye dönüştürüldüğü hatırlanacak olursa, asli s’lerle birlikte Kazak Türkçesinde sayı olarak en bol olarak karşılaşılan sesin s ünsüzü olduğunu söyleyebiliriz.” (Koç ve Doğan, 2004: 44).

Kkp. “/s/ sesi, sözün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türk dilinin Kıpçak grubuna giren Kkp. T’deki /s/ sesi, asli s’ye ek olarak /ş/ sesinin karşılığı, dengidir. Başka bir deyişle /ş/ sesleri, Kkp. T’de /s/’ye dönüşür: *baş*> *bas*, *taş*> *tas*, *beş*> *bes*; *sulıw* ‘güzel’, *sol* ‘o, şu’, *soñ*‘son, sonra’, *suw* ‘su’, *sat*- ‘satmak’, *usı* ‘şu, bu’, *isle*- ‘çalışmak, iş yapmak’, *basqa* ‘başka’, *ese*<Ar. hisse ‘hisse, parça, bölük’, *as*‘aş’, *as*- ‘asmak, ilmek, tutturmak’, *jas*‘yaş, ıslaklık; genç’, *eris*- ‘erişmek’, *es*‘akıl, düşünce’, *tas*‘taş’, *bas*‘baş’ vb. “ (Uygur, 2007: 550-551).

Nog. “Kelimenin her yerinde bulunur. Örnekler: *sabir* ‘sabır’, *saqaw* ‘dilsiz’, *salpı*‘eğri’, *señ* ‘buz parçası’, *sibizyi*‘kaval’, *siyrek* ‘seyrek’, *sosi* ‘şu’, *suw* ‘su’, *qısqa* ‘kısa’, *pislaq* ‘peynir’, *usta* ‘usta’, *alis*‘uzak’, *as*‘aş’, *bos*‘boş’, *buris*‘tomruk’, *duris*‘doğru’, *namis*‘namus’, *qıs*‘kiş’, *qiymas*‘kız arkadaş’“ (Ergönenç Akbaba, 2009: 52).

Kırg. “Kırgızcada bu ses kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilen bir sestir. Örnekler: *suu* ‘su’, *suktan*- ‘imrenmek’, *sözdük* ‘sözlük’, *asıra*- ‘terbiye etmek’, *ustaz* ‘üstad’, *kesip* ‘meslek’, *kesel* ‘hasta’, *mas*‘mest’, *tos*- ‘karşılama’“ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 58-59).

Tat. sünsüzünün Tatar Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki gibi olduğunu “z ünsüzü” maddesinde söylemiştik. Kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir: “*sin* ‘sen’, *kis*- ‘kes-’, *esse* ‘sıcak’, *sul* ‘sol’, *suga* ‘soğan’” (Bozkurt, 1999: 625).

Başk. s ünsüzü kelime başında, içinde ve sonunda kullanılabilir: “*satur* ‘çadır’, *sak* ‘çağ, zaman’, *süp* ‘çöp’, *bısak* ‘bıçak’, *us*- ‘uç-’” (Bozkurt, 199: 656).

Ayrıca, Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesi için farklı bir “s”den daha bahsetmektedir. “/s/ ünsüzü Başkurt Türkçesinin karakteristik seslerinden biridir. Dişler arasından çıkan bir /s/ ünsüzüdür: *albaştı* ‘kötü rüya’, *alış*‘uzak’, *balaş*‘halı’, *iş*‘his, duygu’, *käş*‘çimen’“ (2007: 760).

Kır.-Tat. “ ... Kelime başında, kelime içinde ve sonunda yer alabilir. /s/ ünsüzü bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. *asrama*‘besleme’, *ast* ‘alt’, *basqın* ‘baskın’, *köküs*‘göğüs’, *sasımaq* ‘kokmak’, *tosat* ‘zaman birimi’, *ters*‘ters’, *saqtlıq* ‘ihtiyat’, *saylamaq* ‘seçmek’, *nuhsan* ‘noksan’ “ (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. “ ... Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *savut* ‘silah’, *say* ‘sığ’, *siltav* ‘bahane, sebep’, *aslam* ‘fazla, çok’, *casav* ‘süs’” (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Kelimenin her yerinde bulunabilir: *sınaw* ‘sınav; deney’, *siydik* ‘sidik’, *asuw* ‘fayda’, *küstün-* ‘içler çekmek, ahlara çekmek’, *pusğun* ‘pusu’, *issi* ‘sıcak; şefkatli’, *iyis* ‘koku’, *tüs* ‘renk’ vb.” (Pekacar, 2007: 952).

Kry. Kelimenin her yerinde kullanılabilir: “*sıylı* ‘saygıdeğer’, *artıxı* ‘daha’, *eski* ‘eski’, *tas* ‘yok etme’, *uslu* ‘akıllı’, *ulusta* ‘halkta’, *ussuz* ‘düşüncesiz’” (Gülsevin, 2010: 41-42).

Sonuç: ssesi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Kıpçak lehçelerinde de kelimenin başında, içinde ve sonunda bütün ünlülerle kullanılabilir. Bu, bütün Kıpçak lehçeleri için ortak bir özelliktir, ancak Türkiye Türkçesinden bu açıdan bir farkları yoktur. Sadece bazı Kıpçak lehçelerinde *ş* veya *ç* ünsüzünün *ş*’ye dönüşmesi Kıpçak lehçeleri için ayırıcı bir özelliktir denebilir.

1.2.4. Diş-Damak Ünsüzleri (c, ç, j, ş)

c ünsüzü

Kzk. “Bu *c* ünsüzü, tonlu ve patlayıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüzün telaffuzu esnasında ön dil (özellikle 1 cm’den sonraki bölümü), damağın tam diş kökleriyle birleştiği noktadan itibaren olan ön bölgesine yapışır ve içeriden gönderilen havanın ön damağa yapışmış dili bu bölgeden sökmeye sayesinde *c* ünsüzü çıkarılır. Temas noktası *j* ve *ş*’ye göre biraz önde olup temas ses yolunu kapatacak seviyededir.” (Koç ve Doğan, 2004: 45).

Kazak Türkçesinde yazı dilinde bu sesin karşılığı olan bir harf yoktur. “Son dönemde özellikle yapay alfabe operasyonları neticesinde (...) *c*’ler *j*’ye dönüştürülmüştür. (...) Kazak dilinde *j*[Ж] harfiyle gösterilen bu ses, bütün siyasi dayatmalara rağmen bugün Kazakistan Cumhuriyeti’nin neredeyse bütün bölgelerinde *c* olarak telaffuz edilir.” (Koç ve Doğan, 2004: 45-46).

Kırg. “Kelime başında yer alan /y/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde /c/ ye döndüğü için bu sese kelime başında sıkça rastlanır.

Örnekler: *col* ‘yol’, *cemiş* ‘yemiş, meyve’, *cigit* ‘yiğit, *cıl* ‘yıl’, *caman* ‘yaman, kötü’, *bılcırac* ‘miskin’, *acar* ‘hoş, güzel’, *acıra-* ‘ayrılmak’.

Türkçe kelimelerde /c/ sesi sonda bulunmaz. Alıntı kelimelerde sonda yer alan /c/ korunur: *muktac* ‘muhtaç’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 55-56).

Tat. “*csedalı*sı, *çsedası*zı, süreksiz ünsüzler. Alıntı olmayan sözlerde bu konsonantlar Türkiye Türkçesindekinden daha sürtünmeli ve süreklileşen bir halde işitilmektedir. Tatarca *csesi* söz ortasında ve sonunda nadirdir: *cilken* ‘yelken’, *ciz* ‘pirinç madeni’, *cuy-* ‘kaybetmek’, *ëncë* ‘inci’, *ğacep* ‘acayip’, *huca* ‘sahip’, *baca* ‘bacanak’, *ucum* ‘yeşil ekin, hasıl’, *tac* ‘taç’” (Öner, 2007: 690).

Tatar Türkçesinde kelime başındaki bazı *c*’ler *y*’nin dönüşmesi ile oluşmuştur. Kırgız ve Kazak Türkçelerindeki kadar olmasa da kelime başlarında *y*’nin *c*’ye dönüşmesi görülmektedir. Tatar Türkçesinde “Eski ve genel Türkçenin /y-/ sesi, çoğunlukla korunur. Ancak ilk seslemde /t, i/ ünlülerinden önce ve kendisini /y/ ünsüzünün izlemesi durumunda /c/ sesine dönüşür:

cäy < *ETyay* ‘yaz’

cir < *ET yer* ‘yer’

cil < *ETyel* ‘yel’

cimiş < *ETyemiş* ‘yemiş’

cıy- < *ETyığ-* ‘yığmak’

cäyäw < *ETyadag* ‘yaya’

cılı < *OTyılığ* ‘ılık’

cim < *ETyem* ‘yem’

cimiş < *OTyemiş* ‘yemiş’

ciñ < *ETyeñ* ‘yen’ “ (Bozkurt, 1999: 629).

Kkp. Karakalpak Türkçesinin Kiril esaslı alfabesinde de Latin esaslı yeni alfabesinde de *c* ünsüzünü karşılayan bir harf yoktur. Ancak bu durum Karakalpak Türkçesinde *csesi* olmadığı anlamına gelmemektedir. Kazak Türkçesindeki benzer siyasi bir durum burada da söz konusudur.

Uygur, kitabında *j* sesini anlatırken “Kkp. T’deki /j/ sesi, aslında /y/ sesinin karşılığıdır.” (2010: 14) der. Yani aslında, alıntı ve ses taklidi bazı kelimeler dışında *j* harfi, *csesini* işaret etmektedir bize. Özellikle “Tüm bu öbek dillerde olduğu gibi önseste *y-* ünsüzü *c-* ünsüzüne dönüşmesi yaygın bir ses olayıdır:

cıl < *ETyıl* ‘yıl’

cas < *ETyaş* ‘genç’

col < *ET yol* 'yol'

caw < *ET yagi* 'düşman'

1999: 578).

cigit < *ET yigit* 'yiğit'

caxıllap < **ETyak* 'yaklaşıp' (...) “ (Bozkurt,

Nog. “Nogay Türkçesinde kelime ortasında bulunur. Kelime başında ve sonunda bulunmaz. /c/’nin kelime başında ve sonunda bulunduğu kelimeler alıntıdır.

Örnekler: *ceton* ‘jeton’, *cilet* ‘jilet’, *curnal* ‘dergi’, *mecbin* ‘ahmak’, *baca* ‘bacanak’, *bacaruw* ‘becermek’, *şincir* ‘zincir’“ (Ergönenç Akbaba, 2009: 49).

Başk. *c* sesi bulunmamaktadır.

Kır.-Tat. “Kelimenin başında, içinde ve sonunda yer alan /c/ sesi bütün ünlülerle birlikte kullanılabilir. Türkçe kökenli kelimelerin sonunda kullanılmayan /c/ sesi, kelime başında ise, *y>c* değişimi neticesinde kullanılmaktadır. *cartı* ‘eski’, *coytmaq* ‘kaybetmek’, *cibitmek* ‘ıslatmak, suda bekletmek’, *cıyrıq* ‘çekingen, yabani’, *uc* ‘uç’, *bac* ‘bacanak’, *qocaman* ‘kocaman’, *qucur* ‘tuhaf’, *sicim* ‘sicim’ “ (Yüksel, 2007: 818-819).

Kar.-Malk. “... Karaçay-Malkar Türkçesinde özellikle söz başında ve ortasında sık rastlanır. Söz sonunda yer almaz. *cada* ‘sevimli, uysal’, *calçı* ‘ırgat’, *cegi* ‘kaburga’, *cizgi* ‘karpisli’, *qacav* ‘muhalif’, *tacal* ‘dayanıklı’” (Tavkul, 2007: 891).

“Eski Türkçe kelimelerdeki söz başındaki *y* sesi Kıpçak lehçesinin bir özelliği olarak Karaçay-Malkar Türkçesinde muntazaman *c* sesine dönüşmüştür.” (Tavkul, 2000: 12).

Kum. “Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. İki ünlü arasında kaldığı zaman sızıcılaşarak /j/ gibi telaffuz edilir.

Kelime başında /y-c/ meselesi bakımından Kumuk Türkçesi /y/ tarafında olmakla birlikte bazı kelimelerde *y>c* değişmesi görülür: *cıy-* ‘toplamak’, *cuw-* ‘yıkamak’. Bu örneklerin ve taklidi kelimelerin (*cağılla-* ‘cıvıldamak; cıvıldaşmak’ vb.) dışında Türkçe asıllı kelimelerin başında /c/ ünsüzü bulunmaz. Bu ünsüz kelime ve hece sonunda sadece alıntı kelimelerde bulunabilir: *ilac* ‘derman, çare’, *muhtac* ‘muhtaç, yoksul’, *tac* ‘taç’ vb. “ (Pekacar, 2007: 948).

“Önseste *y*- ünsüzü Kıpçak dillerinde değişik görüntüler alır. Birbirine yakın bu üç ağızda (Karaçay, Balkar, Kumuk) ayrı *y*- ünsüzü değişik biçimlerde söylenir. Kumukçada genel olarak *y*- ünsüzü korunur. Karaçaycada *c*-, Balkarcada *z*- ile karşılanır:

calan / zalan < *ET yalğan* ‘yalan’ *caz / zaz* ‘yaz’
ceñ / zeñ < *ET yeñ* ‘yen, giysi kolu’ *caş / zaş* < *ET yaş* ‘genç’ (...)

(Bozkurt, 2009: 704).

Kry. “Türkçe kelimelerde kelime başında kullanılmamaktadır: *cımatı* ‘topluluğu’, *comartlıx* ‘cömertlik’, *cuvat* ‘nakarat’, *cuvharlär* ‘cevherler’, *xoca* ‘zengin’, *olcadan* ‘ganimetle’, *xıçıyız* ‘bayramımız” (Gülsevin, 2010: 34).

Sonuç: Günümüz Kıpçak lehçelerinde kelime başında genel olarak bir *y>c* değişimi görülmektedir. Bu durum lehçelerin bazıları (Kazak, Kırgız, Karaçay-Malkar Türkçeleri) için kurallı bir değişimdir. Başka bazı Kıpçak (Tatar, Kırım-Tatar, Karakalpak, Kumuk) lehçelerinde de görülmesine rağmen *y*’ninkorunduğu örnekler de çoktur. Demek ki Kıpçak lehçelerinde kelime başında *y>c* değişimi olmakta, en azından bu değişime bir eğilim görülmektedir.

ç ünsüzü

Kzk. “Bu ünsüz, tonsuz ve patlayıcı süreksiz bir sestir. Telaffuzu esnasında *c*’de olduğu gibi; ön dil, ön damağın dış köklerinin bittiği noktasından itibaren damağa yapıştırılır ve içeriden yollanan hava *c*’dekinden çok daha sert bir patlamayla bu iki ses organını birbirinden ayırır. Bu ünsüzün de temas noktası *j*ve *ş*’ye nazaran biraz öndedir ve temas, ses yolunu kapatmaktadır. Bu ses için belirtilmesi gereken en önemli bilgi; Kazak Türkçesinde Türkçe asıllı hiçbir sözcüğün hiçbir bölgesinde bulunmamasıdır.” (Koç ve Doğan, 2004: 47). “Kzk. *ç*sesi ancak alıntı sözlerde görülür.” (Öner 1998: 8).

Kkp. “ /ç/ sesine, sadece Rus dilinden ve Rus dili kanalıyla giren sözlerde rastlanır*çek* <İng. check, cheque ‘çek, üzerine para miktarı yazılı olan kağıt’, *çemodan* ‘kulplu, içine her türlü şey konulabilen kutu’, *Çerkes* ‘Çerkezler’, *çislo* ‘ay, gün, sene’ “ (Uygur, 2010: 10).

Uygur, yukarıda alıntıladığımız paragrafin devamında, halk ağzında /ç/ sesi yerine /ş/ kullanımına sık rastlandığını belirtmektedir. Bunun nedeni ise, “Türkçe

kelimelerdeki asli /ç/ sesinin /ş/ye dönüşmesi, genel bir kural (istisnaları var) niteliğindedir.” (Uygur 2007: 551) sözünden hareketle, halk, alıntılarda da aynı kuralı işletmektedir şeklinde açıklanabilir.

Nog. “/ç/’nin kelime başında, ortasında ve sonunda kullanıldığı bütün kelimeler, yabancı dillerden (özellikle Rusçadan) Nogay Türkçesine girmiştir. Türkçe kelimelerde bu ses görülmez.” (Ergönenç Akbaba, 2009: 49). Çünkü, Eski Türkçenin çünsüzü, Nogay Türkçesinde ş’ye dönüşmüştür.

Kırg. “Ortak Türkçede ön ses, iç ses ve son seste yer alan /ç/ ünsüzü, Kırgızcada korunmuştur: *çek-* ‘çekmek’, *çık-* ‘çıkma’, *könçü* ‘derici’, *ekinçi* ‘ikinci’, *kölçük* ‘küçük göl’, *köç* ‘göç’, *keçee* ‘dün’ vb. “ (Kasapoğlu Çengel, 2007: 495).

Tat. çünsüzü Tatar Türkçesinde kelime başı, içi ve sonunda kullanılmaktadır. Ancak “çsedalı, çsedasız, süresiz ünsüzler. Alıntı olmayan sözlerde bu konsonantlar Türkiye Türkçesindekinden daha sürtünmeli ve süreklileşen bir halde işitilmektedir.(...): *çaçak*, ‘saçak’, *çeçüv* ‘saçma’, *çın* ‘gerçek’, *çilek* ‘kova’, *çiber* ‘güzel’, *çuyın* ‘çelik’, *koçakla-* ‘kucaklamak’, *açı* ‘acı; ekşi’, *kiçe* ‘dün’, *meçët* ‘cami, mescit’, *ëç* ‘iç’, *köç* ‘göç’” (Öner, 2007: 690).

Başk. “Genel Türkçede kelime ve ek başında bulunan /ç/ ünsüzü sistemli bir şekilde /s/ olur: *saqırıw* ‘çağırma’, *sünkü* ‘çünkü’, *sıgıw* ‘çıkma’. Bu özellik alıntı kelimelere de yansımış ve Farsçadan giren kelime ve ek başındaki /ç/ ünsüzü /s/ olmuştur: *sünki* ‘çünkü’ (Far. çünki), *baqsa* ‘bahçe’ (Far. bāğçā), *sıraç* ‘çırağ’ (Far. çārāğ), *sınar* ‘çınar’ (Far. çinār). “ (Yazıcı Ersoy, 2007: 761).

“Eski Türkçenin çünsüzü üç durumda da s ünsüzüne dönüşür:

satır < ET *çadır* ‘çadır’

sak < ET *çag* ‘zaman, çağ’

süp < ET *çöp* ‘çöp’

bısak < ET *bıçak* ‘bıçak’

us- < ET *uç-* ‘uçmak’

os- < ET *uç-* ‘uçmak’” (Bozkurt, 1999: 656).

Kır.-Tat. “... Bu ses kelime başında, içinde ve sonunda yer alabilir. /ç/ sesi, bütün ünlülerle kullanılabilir. *çaynamaq* ‘çiğnemek’, *çot* ‘keser’, *çimirdemek* ‘uyuşmak’, *çınayaq* ‘fincan’, *üçkünder* ‘pancar’, *quçaq* ‘kucak’, *keç* ‘geç’, *pirniç* ‘pirinç’ “ (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. "... Söz başında, ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *çabaq* 'balık', *çaçaq* 'püskül', *çaç*'saç', *çaçıravıq* 'çıban', *keçim* 'af, merhamet'" (Tavkul, 2007: 891).

Kum. "Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Bu ünsüz kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde bulunabilir: *çana* 'kızak', *aççı* 'acı', *açuw* 'öfke', *biçen* 'ot', *geçe* 'gece', *aylanç*'dolambaçlı', *güç*'güç, kuvvet; zor' vb. " (Pekacar, 2007: 949).

Kry. Kelimelerin herhangi bir yerinde bulunabilir: "*çebar* 'sevimli', *çeypavçu* 'katil', *Karayçä* 'Karayca', *Yaratuvçum* 'yaratıcım', *üçün* 'için', *ölçävin* 'ölçüsünü', *aç* 'aç'" (Gülsevin, 2010: 34-35).

Sonuç: ç sesi, Eski Türkçenin asli seslerinden biridir. Bazı Kıpçak lehçelerinde (Kırgız, Kumuk, Kırım-Tatar, Tatar, Karaçay-Malkar, Karay lehçeleri) korunmakla birlikte, bazı lehçelerde başka seslere (Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde ş'ye, Başkurt Türkçesinde s'ye) dönüşmüştür. Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde bu sese yalnızca alıntı kelimelerde rastlanır.

Günümüz Kıpçak lehçeleri ç sesi açısından iki bölüme ayrılabilir: 1. Türkçenin ç sesini koruyanlar, 2. Bu sesi ş veya s'ye çevirenler.

j ünsüzü

Kzk. "Bu ünsüz tonlu ve sızıcı bir sestir. Telaffuzu için dilin, ortası hariç olmak üzere, iki yanı damağın yan bölümlerine yapıştırılır. İçeriden yollanan hava, bu koridordan sızarak geçer ve çıkarken de dişlere temas etmek suretiyle bu sesin yaratılma süreci tamamlanmış olur. Teşekkülü sırasında ses yolunda ancak bir yaklaşma vuku bulur. Teşekkül noktası c ve ç'ye göre biraz daha arkadadır.

Kazak Türkçesinde kurallı olan y- >j- değişimi neticesinde çok sayıda j ünsüzü ile başlayan sözcük mevcuttur ve j ünsüzünün söz başı dışındaki bölgelerde bulunması genellikle bir alıntı sözcüğe işarettir.

jabağı 'yapağı', *jabıs-* 'yapış-', *jağa* 'yaka', *jala-* 'yala-', *jalğa-* 'ekle-', *kenje* 'son çocuk', *nätiyje* 'netice', *şejire* 'soy ağacı', *ujdan* 'vicdan', *wäj*'vecih', *ajal* 'ecel', *äje* 'büyükanne', *ajıratuw* 'ayırmaq' " (Koç ve Doğan, 2004: 45).

Kkp. “/j/ sesi, sözün başında ve ortasında sık, sözün sonunda ise seyrek kullanılır: *joldas* ‘yoldaş, arkadaş’, *jaksı* ‘iyi, güzel’, *jılqı* ‘at sürüsü, yıldı’, *jürek* ‘yürek’, *ajırat-* ‘ayırmaq, ayırtmaq’, *göje* ‘bir tür yemek’, *ilaj* ‘çare’ < Ar. ‘ilac, *şij-pij*(ses taklidi), *mäwıj* ‘dalga, taşkın, mevc’ < Ar. mevc, vb. “ (Uygur, 2007: 550).

Nog.j sesi bulunmamaktadır.

Kırg. “/j/ sesi Rusça kelimelerde görülür. Örnekler: *jurnal* ‘dergi’, *juri*, *jurnalıst.*” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 57).

Tat. “/j/ sesi Tatarcada alıntılar dışında ancak yansıma sözlerde bulunabilir: *jirebe* ‘kura’, *jellev* ‘acıma’, *jurnal* ‘dergi’, *loja* ‘loca’, *nuja* ‘ihtiyaç’, *furajka* ‘şapka’, *abajur* ‘abajur’ “ (Öner, 2007: 690).

Başk. “Arapça alıntı kelimelerde, kelime içi ve kelime sonunda görülen /c/ sesi sızıcılaşarak /j/ sesine dönmüştür: *mäjbür* ‘mecbur’ (Ar. mäcbür), *vıjdan* ‘vicdan’ (Ar. wıcdän), *äjä* ‘ecel’ (Ar. äcäl), *mäjlıs* ‘meclis’ (Ar. mäclıs), *xaj* ‘hac’ (Ar. hac). “ (Yazıcı Ersoy, 2007: 761).

Kır.-Tat. “Alınma kelimelerde ve yansımalı kelimelerde bulunur. *jurnal* ‘dergi’, *jap edıp kel-* ‘aniden çıkıp gelmek’, *juwuldamak* ‘gürültülü bir şekilde şırıldamak’“ (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. “Karaçay-Malkar Türkçesinde *qamjaq* ‘böcek’ <*kamıçak* ‘su böceği’ (DLT) sözünde olduğu gibi Eski Türkçe bazı sözcüklerdeki -ç- sesinin -j- sesine dönüştüğü örneklerle rastlanmakla birlikte, genellikle alıntı sözlerde bulunmaktadır. *adejlı* ‘saygılı’, *ajım* ‘şüphe’, *sıbjı* ‘sivri biber’, *duğujam* ‘kan davası’, *qımıja* ‘çıplak’ “ (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Asli /j/ ünsüzü sadece Rusça alıntı kelimelerde görülür: *jandarm* ‘jandarma’, *bagaj* ‘bagaj’ vb.” (Pekacar, 2007: 950).

Kry. “Sadece alıntı kelimelerde görülür: *garaj* ‘garaj’, *terejäsi* ‘penceresi’, *ujä* ‘artık’” (Gülsevin, 2010: 38).

Sonuç: *j* sesi, Türkçeye yabancı bir sestir. Eski Türkçe döneminde bu sese rastlanmamaktadır. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de genel Türkçenin özelliklerine uygun olarak alıntılarda ve taklidi kelimelerde rastlanmaktadır. Kazakça ve Karakalpakça gibi

bir iki lehçede rastlanması ya alfabe zorlamasıyla ya da başka dillerden etkilenme nedeniyle ortaya çıkmaktadır.

ş ünsüzü

Kzk. “Tonsuz ş ünsüzü de sızıcı bir sestir. Telaffuz sırasında *j*’de olduğu gibi dilin yan tarafları damağın iki yanına yapıştırılır ve içeriden gelen hava *j*’ye göre dişlere çok daha az temas ederek, genel manada da çok daha az bir sürtünmeyle aynı koridordan dışarı çıkar. Bu sesin teşekkülünde de ses yolunda yalnız bir yaklaşma oluşur ve teşekkül noktası yine *cve ç*’ye nazaran daha arkadadır.

şanş- ‘sapla-’, *şap*- ‘at koştur-’, *şapan* ‘cübbe’, *şaqır*- ‘çağır-’, *şaş*‘saç’, *şaşıra*- ‘sıçra-’, *şayan* ‘akrep’, *şaytan* ‘şeytan’, *şeş*- ‘çöz-’, *şırşa* ‘sırça’, *şömiş*‘kepçe’, *ağaş*‘ağaç’, *aş*- ‘aç-’, *aşşı* ‘acı’, *baqşa* ‘bahçe’, *borış*‘borç’, *düşpan* ‘düşman’, *eş* ‘hiç’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 48).

Kkp. “/ş/ ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Türkçe kelimelerdeki asli /ç/ sesinin /ş/ye dönüşmesi, genel bir kural (istisnaları var) halindedir: *şaş*‘saç’, *şöl* ‘çöl’, *şarıq* ‘çarık’, *şegin*- ‘çekinmek, geri durmak’, *şañ*‘toz’, *şeker* ‘şeker’, *şyirin* < F. şîrîn ‘şirin, tatlı’, *şiyşe* < F. şîşe ‘şişe’, *şükir* < Ar. şükr ‘şükür’, *uşın* ‘için’, *keşe* ‘dünkü gün’, *eşek* ‘eşek’, *aşiq* < Ar. ‘âşık ‘âşik’, *aşşı* ‘acı; kötü, yaman’, *iş*- ‘içmek’, *iş*‘iç, dahili kısım’, *aş* ‘tok olmayan, aç’ vb. “ (Uygur, 2007: 551).

Nog. “Ön, iç ve son seste bulunabilir.” (Ergönenç Akbaba, 2009: 52). Çünkü “Türkiye Türkçesindeki bütün /ç/ ünsüzleri Nogay Türkçesinde /ş/ ünsüzüne dönüşmüştür: *şık*- ‘çık-’, *elşilik* ‘elçilik’, *şay* ‘çay’, *keş*- ‘geç-’, *kaş* ‘kaç’, *şakır*- ‘çağır-’, *şarık* ‘çarık’ vb.” (Nogayca).

Kırg. “ /ş/ kelime başında daha çok alıntı ve tabiat taklidi kelimelerde görülür. Örnekler: *şire* ‘şurup’, *şaar* ‘şehir’, *şerbet*, *cakşı* ‘iyi, güzel’, *taştta*- ‘atmak’, *koşok* ‘ağıt’, *bış*- ‘olgunlaşmak’, *egeş*- ‘kavga etmek’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 59).

Tat. ş sesi, Türkiye Türkçesindeki gibidir. Kelime başında kullanıldığı Türkçe kelime sayısı sınırlıdır: “*şavlav* ‘gürültü etmek’, *şaşınuv* ‘kudurmak’, *aşatuv* ‘yedirmek’, *taş*‘taş’, *yeş*‘yaş’” (Öner, 1998: 8).

Başk. Diğer bazı Kıpçak lehçelerinden farklı olarak çünsüzü ş'ye değil, s'ye dönüştüğü için kelime başında sık kullanılmaz: “*yeş* ‘yaş’, *yeşir-* ‘gizle-’, *biş*‘beş’, *tişik* ‘deşik’” (Bozkurt, 1999: 654).

Kır.-Tat. “... /ş/ sesi alınma ve taklidi kelimelerde kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda yer alır. Türkçe kelimelerde ise, kelime içinde ve sonunda bulunabilir. *şavle* ‘ışık, nur’, *şaltırmaq* ‘titremek’, *şeer* ‘şehir’, *şişe* ‘şişe’, *teşik* delik’, *şunday* ‘şöyle’, *qaşqır* ‘kurt’, *yaş*‘genç’, *iş*‘iş’, *tuş*‘dış’” (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. “Söz başında çoğunlukla alıntılarda rastlanmakla birlikte, söz ortasında ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *şağvrey* ‘dost, tanıdık’, *şıbila* ‘yıldırım’, *şimir* ‘küf’, *şohay* ‘arkadaş’, *aşav* ‘yemek’, *bışlaq* ‘peynir’, *qoşaq* ‘cilve, naz’ “ (Tavkul, 2007: 891).

Kum. “Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Asli olarak Türkçe kelimelerin başında bulunmaz: *şincır* ‘zincir, köstek’, *aşuq* ‘aşık (kemiği)’, *yaşmın* ‘yıldırım; şimşek’, *gökşilt* ‘mavimsi, yeşilimsi’, *çiş*‘çatal; şiş’, *geyeş*‘müsavere’ vb. “ (Pekacar, 2007: 952).

Kry. Türkçe kelimelerde söz başında rastlanmamaktadır: “*iştırl-* ‘toplan-’, *tuvuşlu* ‘doğuştan’, *ukşaş*‘benzer’” (Bozkurt, 1999: 677).

Sonuç: Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde görülen ç>ş değişmesi nedeniyle bu lehçelerde, Türkçe kelimelerde başta kullanım oranı da yüksektir. Diğer Kıpçak lehçelerinde ise kelime başında genelde alıntılarda ve taklidi kelimelerde görülür, kelime içi ve sonunda kullanımı genel Türkçenin ses kurallarına uygundur.

1.2.5. Ön Damak Ünsüzleri (l, r, y, g, k)

l ünsüzü

“*l* sesi tonlu yumuşak ve akıcı ünsüzdür. Bu ses söz başında alıntı sözlerde veya ancak tabiat taklidi sözlerde görülebilir. *l* ünsüzünün ince varyantının telaffuzu biraz farklıdır: Dil ucunun, üst ön dişlerin yuvalarındaki temas alanı, daha daralıp dil ortası sert damağa doğru kalkar ve hava dilin iki tarafından çıkar. ” (Öner, 1998: 8).

Kzk. “Kazak Türkçesinde, Genel Türk Dilinde olduğu gibi hiçbir Türkçe asıllı sözcük *l*ünsüzü ile başlamaz. *l* ünsüzü, Kazakça sözcüklerin diğer bölgelerinde rahatlıkla kullanılan bir sestir.

laq ‘oğlak’, *laqtır-* ‘fırlat-, at-’, *lay* ‘çamur’, *alda-* ‘aldat-’, *alğıs* ‘kutlama’, *äli* ‘hâlâ’, *Alla* ‘Allah’, *awıl* ‘köy’, *ajal* ‘ecel’, *äkel-* ‘alıp gel-, getir-’, *bal* ‘fal’, *jil* ‘yıl’, *sol* ‘şu, o’, *ul* ‘oğul’ ” (Koç ve Doğan, 2004: 49).

Kkp. *l* sesi, kelime başında alıntı kelimelerde ve ses taklidi kelimelerde bulunur. Kelime içi ve sonunda ise hem alıntı hem de Türkçe kelimelerde kullanılabilir: “*laqap* ‘lâkap, unvan’, *lazım* ‘gerek, lüzumlu’, *lala* ‘lale’, *alma* ‘elma’, *bala* ‘çocuk’, *ala* ‘ela’, *delbe* ‘deli’, *al-* ‘al-’, *el* ‘yurt, ülke’, *pil* ‘fil’ ” (Uygur, 2010: 17).

Nog. “Alıntı ve yansıma kelimelerde ön seste kullanılır. Türkçe kelimelerde ise iç ve son seste bulunur.

Örnekler: *lig-lig* ‘lık lık’, *lay* ‘dip çamuru’, *küşelek* ‘köpek yavrusu’, *alıs* ‘uzak’, *altin* ‘altın’, *awla* ‘ağıl’, *bala* ‘çocuk’, *kelinşek* ‘gelin’, *salpi* ‘eğri’, *sıyli* ‘değerli’, *ıilis* ‘pay’, *yalyız* ‘yalnız’, *yelke* ‘ense’, *awıl* ‘köy’, *yel* ‘yel’, *dawıl* ‘fırtına’ ” (Ergönenç Akbaba, 2009: 50-51).

Kırg. “Alınma ve tabiat taklidi kelimeler dışında kelime başında yer almaz. /l/ ile başlayan alıntı kelimelerin başında çoğunlukla ünlü türediği görülür.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 57) : “*lıkıldoo* ‘dolu olmak’, *lıpıldoo* ‘çabuk hareket etmek’, *ilep* ‘sıcaklık’, *bulganç* ‘bayağılık’, *cılma* ‘pürüzsüz’, *çakıldoo* ‘gıcırdamak’, *tolo* ‘dolu’, *çal* ‘kır renkli, ihtiyar’, *öl* ‘nem, yaşlık’ ” (Öner, 1998: 9)

Tat. “Bu ses söz başında alıntı sözlerde veya ancak tabiat taklidi sözlerde görülebilir.: *lıgırda-* ‘çene çalmak’, *layık* ‘layık’, *lampa* ‘lamba’, *kilüv* ‘gelme’, *malay* ‘oğlan’, *elle* ‘yoksa’, *olı* ‘ulu, büyük’, *ělente* ‘ilgi’, *mıskıl* ‘alay etme’, *muyıl* ‘kuşkirazı’, *yal* ‘dinlenme’ ” (Öner, 2007: 690).

Başk. *l* ünsüzü, Türkçe kelimelerde başta bulunmaz, ortada ve sonda bulunabilir. Alıntı ve ses taklidi kelimelerde başta da bulunabilir: ”*bolot* ‘bulut’, *yultuz* ‘yıldız’, *bil* ‘bel’, *ul* ‘oğul’, *ültir-* ‘öldür-’ ” (Bozkurt, 1999: 655).

Kır.-Tat. “Alınma ve yansılmalı kelimeler dışında, kelime başında yer almaz. (...) *laqşa* ‘erişte’, *laf* ‘laf’, *leylek* ‘leylek’, *levha* ‘levha’, *lisan* ‘lisan’, *lazım* ‘lazım’,

alsız ‘halsiz’, *bala* ‘çocuk’, *belgilemek* ‘belirlemek’, *aylançılı* ‘dolambaçlı’, *yolculuq* ‘yolculuk’, *bulatmaq* ‘bulandırmak’, *qol* ‘el, kol’ “ (Yüksel, 2007: 820).

Kar.-Malk. “Bu ses söz başında ancak alıntı sözlerde veya taklidi sözlerde görülebilir. *lağım* ‘vasıta, çare’, *lippır* ‘ot yığını’, *loban* ‘köstebek’, *lüvüldevük* ‘sallantılı’. Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır: *qalğan* ‘kalan’, *caylıq* ‘yayla’, *col* ‘yol’ “ (Tavkul, 2007: 892).

Kum. “Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurabilir. Türkçe kelime başında asli olarak bulunmaz; ancak alıntı kelimelerde başta görülebilir: *lampa* ‘lamba’, *leksika* ‘kelime hazinesi’, *lötü* ‘hilekar, düzenbaz, dolandırıcı’ vb. Kelimelerin öteki yerlerinde yaygın olarak görülür: *maylı* ‘yağlı’, *ölçe-* ‘ölçmek’, *qıl* ‘kıl, tel’ vb. “ (Pekacar, 2007: 951).

Kry. Türkçe kelimelerde başta bulunmaz: “*Latin* ‘Latin’, *Letuva* ‘Litvanya’, *abaylı* ‘saygıdeğer’, *akılın* ‘akılın’, *kol* ‘el’, *koltxası* ‘duası’, *teligä* ‘deliye’” (Gülsevin, 2010: 39).

Sonuç: *Isesi*, genel Türkçede olduğu gibi, hiçbir Kıpçak lehçesinde Türkçe asıllı kelimelerin başında bulunmaz. Bu özellik, Kıpçak lehçeleri için ayırt edici değildir.

r ünsüzü

Kzk. “Bu ses tonlu yumuşak ve titrek bir ünsüzdür. Telaffuzu esnasında, serbest durumda bulunan dil ucu kalkmak suretiyle içeriden gelen havanın itme kuvvetiyle sert damağa (ön damağa) değerek titrer. Bu titreşim Türkiye Türkçesine göre çok daha bariz gerçekleşir. Telaffuzu sırasında y’de olduğu gibi ses yolunda bir açıklık söz konusudur. Bu ses alıntı sözcüklerin dışında söz başında görülmez. Eski tarihlerde bilhassa Arap-Fars dillerinden sözcüklerdeki söz başı *r*’lerinin çoğunun başına bir ünlü getirilmiş ve bu daha o zamanlarda imlaya öyle geçmişti. Bunlardan *oraza* < *ruze* ‘oruç’, *Oris* < *Rus* ‘Rus’ gibi sözcükler hemen akla gelen örneklerdir. *r* ünsüzü, sözcüklerin diğer bölgelerinde ise, rahatlıkla kullanılabilir.

raqat ‘ferah’, *raqım* ‘merhamet’, *raqmet* ‘teşekkür’, *resmiy* ‘resmi’, *ruw* ‘uruk, boy’, *abıroy* ‘şeref’, *ara* ‘arı’, *äreket* ‘hareket’, *arıq* ‘ark, su yolu’, *äri* ‘öte taraf’, *ärip* ‘harf’, *bäri* ‘hepsi’, *baruw* ‘gitmek’, *köpir* ‘köprü’, *köter-* ‘kaldır-’, *sapar* ‘sefer’, *äper-* ‘alıp ver-’, *är* ‘her’

Dil ucunun kalkıp titremesiyle teşekkül eden bu *r*, ünlü sahasının önünde teşekkül eden *r*'dir. Türkçede bu ön *r* vardır.” (Koç ve Doğan, 2004: 49).

Kkp. *r* ünsüzü, başta, ortada ve sonda bulunabilir. Ancak “... Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Arapça, Farsça, Rusça ve Batı dillerinden giren sözlerde rastlanır: *raboçiy* (Rus) ‘iş yapan, işçi’, *radio* <F. radio ‘radyo’, *razı* <Ar. razı ‘razı, kail olmuş, kabul etmiş’, *rayon* < Fr. rayon ‘bölge, idari-coğrafi bölge’.

Kelime başı /r/lerden önce /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birinin türemesi (protez) hadisesine konuşma dilinde çok rastlanır: *ırısqu* < Ar. rızık ‘rızık’, *ıras* ‘doğru’ < F. rast, *ıray* ‘görüş; durum’ < Ar. re’y “ (Uygur, 2010: 20).

Kelime içinde ve sonunda Türkçe kelimelerde kullanılır: “*güres* ‘güreş’, *barık* ‘varış’, *ber-* ‘ver’, *murun* ‘burun’, *biröw* ‘biri’” (Bozkurt, 1999: 578).

Nog. “Alıntı kelimelerde ön seste kullanılmaktadır. Türkçe kelimelerde ise iç ve son seste bulunur.

Örnekler: *raxat* ‘rahat’, *rama* ‘çerçeve’, *ras* ‘rast’, *razi* ‘razi’, *ari* ‘öte’, *aqirîn* ‘yavaş’, *ariq* ‘yorgun’, *bæri* ‘bütün’, *boriš* ‘vazife’, *burin* ‘evvel’, *dæri* ‘ilaç’, *kerek* ‘gerek’, *qaras* ‘bakış’, *aqir* ‘son’, *birer* ‘bazı’, *æzir* ‘hazır’, *er* ‘erkek’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 51).

r ünsüzü ile başlayan bazı yabancı kelimelerde kelime başında ünlü türemesi görülebilmektedir: “*irizqi* < Ar. rızık ‘rızık’, *Oris* ‘Rus’, *oraza* < Far. rûze ‘oruç’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 45).

Kırg. “/r/ Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Alıntı kelimelerde görülür. /r/ ile başlayan alıntı kelimelerin başında ise çoğunlukla ünlü türer: *ırazi* ‘razi’, *ıramazan* ‘ramazan’, *uruksat* ‘ruhsat’ vb.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 58). “*kögör-* ‘göğër-’, *kara* ‘kara’, *kuura-* ‘kuru-’, *çobur* ‘adi cinsten’, *çaçıra-* ‘sıçra-’, *şire* ‘şurup’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 496).

Tat. “... Bu ses söz başında sadece alıntılarda vardır: *ras* ‘doğru, gerçek’, *ret* ‘sıra’, *rehët* ‘rahat’, *resëm* ‘resim’, *rehmet* ‘teşekkür’, *rayon* ‘kaza, bölge’, *sıra* ‘şıra’, *tarı* ‘darı’, *turı* ‘doğru’, *suvır-* ‘soğurmak, emmek’, *takır* ‘yassı; çorak’” (Öner, 2007: 690).

Başk. r ünsüzü alıntı kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir, Türkçe kelimelerin başında bulunmaz: ” *riwäyät* ‘rivayet’, *rızıq* ‘rızık’, *tura* ‘doğru’, *darya* ‘derya’, *barmaq* ‘parmak’, *bar* ‘var’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 759-760).

Kır.-Tat. “... Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. Türkçe kökenli kelimelerin başında yer almaz: *räle* ‘rahle’, *raqip* ‘rakip’, *reis* ‘reis’, *rivayet* ‘rivayet’, *aram* ‘haram’, *atqarmaq* ‘karıştırmak’, *berçlenmek* ‘yaralanmak’, *dare* ‘def’, *qaşkir* ‘kurt’, *sarmaşmaq* ‘sarmaş dolaş olmak’, *saran* ‘cimri’, *tar* ‘dar’” (Öner, 2007: 820).

Kar.-Malk. “Bu ses söz başında sadece alıntılarda vardır. Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *rahın* ‘hastalıklı, zayıf’, *rasa* ‘eğrelti otu’, *rezik* ‘filiz, sürgün’, *rıshı* ‘şans, talih’, *arım* ‘yorgunluk’, *arsar* ‘tereddütlü’, *dirğa* ‘iri yarı’ “ (Tavkul, 2007: 892).

Kum. “Türkçe kelime başında bulunmayan bu ünsüz, kelimenin öteki yerlerinde yaygın bir şekilde bulunur: *rahmu* ‘merhamet, acıma’, *ariw* ‘güzel, iyi’, *kirpi* ‘kirpi’, *büyreğ* ‘böbrek’, *çuñur* ‘çukur’ vb. “ (Pekacar, 2007: 952).

Kry. Kelime başında alıntı kelimelerde bulunabilir, Türkçe kelimelerde ise kelimenin içinde ve sonunda bulunabilir: “*rast* ‘doğru’, *alarnın* ‘onların’, *xor* ‘kötü’, *olturuyuz* ‘oturunuz’, *süvâr* ‘sevgili’, *yalbarmağım* ‘yalvarışım’, *yır* ‘şarkı’” (Gülsevin, 2010: 41).

Sonuç: *r* ünsüzü, çağdaş Kıpçak lehçelerinde kelime başında bulunmaz. Bu yönden Türkiye Türkçesi ile aynıdırlar. Hatta *r* ünsüzü ile başlayan bazı alıntı kelimelerde görülen kelime başında ünlü türemesi Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülmektedir.

r ünsüzü, genel Türkçede olduğu gibi kelimelerin ortasında ve sonunda rahatlıkla kullanılabilir.

y ünsüzü

Kzk. “Kazak Türkçesi, *y* ünsüzü ile başlayan, Türkçe asıllı olsun, alıntı olsun, bütün sözcüklerin *y*’lerini *c* ünsüzüne (implada *j*’ye) çevirmiştir. Hece başında ise *y* ünsüzü oldukça yaygın olarak kullanılmakla birlikte, bazen hece başında bile

*c'*leşmeyle karşılaşmak mümkün olmaktadır: *uyım~ujım* 'teşkilat', *ayıras-* > *ajıras-* 'ayrıl-' (Koç ve Kenan, 2004: 49-50).

yünsüzü, kelime içi ve sonunda kullanılmaktadır. Kelime başında ise birkaç alıntı kelimedede korunmaktadır: "*yanvar* 'ocak ayı', *yaşçık* 'kutu', *süyüv* 'sevmek', *koyan* 'tavşan', *tay* 'tay', *toy* 'düğün', *koy* 'koyun'" (Öner, 1998: 9).

Kkp. *y* sesi, kelimenin ortasında ve sonunda sık kullanılır: "*yar* 'yar, dost, sevgili', *ayrıl-* 'ayrı düş-, ayrıl-', *bay* 'zengin', *toğaylıq* 'ormanlık', *boyaşı* 'boyacı'" (Uygur 2007: 552). Kelime başında Türkçe kelimelerde *y* sesine pek rastlanmaz, "*yupqa* 'yuka, ince', *yarım* 'yarım'" (Uygur, 2010: 24) gibi birkaç örneği görülür.

Nog. "Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Örnekler: *yaya* 'yaka', *yalız* 'yalnız', *yañi* 'yeni', *yasil* 'yeşil', *yelemik* 'sabah rüzgarı', *yiñişke* 'ince', *kiyiz* 'keçe', *qiyin* 'zor', *oyin* 'oyun', *babay* 'dede', *biyday* 'buğday', *keday* 'delikanlı' " (Ergönenç Akbaba, 2009: 52).

Kırg. "Genel Türkçede kelime başında yer alan /y/ ünsüzü Kırgızcada /c/ye döndüğünden alıntı kelimeler dışında kelime başında /y/ ünsüzü görülmez." (Kasapoğlu Çengel, 2005: 59): "*oyno-* 'oyna-', *ögöy* 'üvey', *biyik* 'büyük', *kiy-* 'giy-', *boy* 'boy', *koy-* 'koy-', *köynök* 'gömlek'" (Bozkurt, 1999: 601).

Tat. *y* ünsüzü, kelime başı, içi ve sonunda kullanılabilir: "*yava* 'yağıyor', *yalkın* 'alev', *yëfek* 'ipek', *taya* 'kayıyor', *töye* 'deve', *cey* 'yaz', *bay* 'zengin'" (Öner, 2007: 690).

Başk. *y* ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılabilir: "*yıwaş* 'sakin, uslu', *üy* 'ev', *ayak* 'ayak', *yazırğa* 'yazmak', *yürüw* 'yürümek', *yarışıw* 'yarışmak'" (Bozkurt, 1999: 656, 657).

Kır.-Tat. Bu ses, kelimenin başında, içinde ve sonunda kullanılabilir: "*yağmur* 'yağmur', *yav* 'düşman', *yoqalmak* 'yok olmak', *yoramaq* 'yorumlamak', *yengil* 'hafif', *üzüm* 'üzüm', *yuvğuç* 'bulaşık bezi', *yıltırmaq* 'parlamak', *aytuwlı* 'meşhur', *metiy* 'varil', *miy* 'beyin', *oy* 'fikir'" (Yüksel, 2007: 821).

Kar.-Malk. yünsüzü "...Karaçay-Malkar Türkçesinde söz başında bulunmaz. Söz ortası ve sonunda yaygın olarak kullanılır. *ayaq* 'kase', *aylunçuq* 'topaç', *aytım* 'deyiş', *bay* 'zengin', *caylıq* 'yayla' " (Tavkul, 2007: 892).

Kum. Kelime başı, içi ve sonunda bulunabilir: “*yıla-* ‘ağla-’, *iyer-* ‘izle-’, *üyür* ‘sürü’, *mıyık* ‘bıyık’” (Bozkurt, 1999: 714).

Kry. Kelime başı, içi ve sonunda bulunabilir: “*yızın* ‘izini’, *yulduz* ‘yıldız’, *biyik* ‘yüksek’, *deyin* ‘kadar’, *izleymin* ‘arıyorum’, *kördüy* ‘gördün’, *yergä* ‘yere’ “ (Gülsevin, 2010: 44).

Sonuç: *y* ünsüzü ortak Türkçede olduğu gibi, Kıpçak lehçelerinde de kelimenin başında, ortasında ve sonunda kullanılabilir. Sadece Kazakça ve Kırgızca gibi birkaç lehçede ses değişmesinden dolayı kelime başında bulunmamaktadır.

g ünsüzü

Kzk. “Bu sesin, ön damak ünsüzü olarak adlandırmamıza rağmen, Türkiye Türkçesine göre ön damağın daha arka bölümünde teşekkül ettiğini “ (Doğan-Koç 2004: 50) söylemek lazım. “Türkiye Türkçesinde kelime başında bulunan ince *g*’ler Kazak Türkçesinde ince *k*’dir: *köz* ‘göz’, *kün* ‘gün’, *kel-* ‘gel-’, *kiy-* ‘giy-’, *köñil* ‘gönül’, *kül-* ‘gül-’, *kinä* ‘günah’ “ (Tamir 2007: 435) Çünkü “Kazakça, Oğuz Türkçesi gibi *k* ünsüzü ile başlayan sözcüklerdeki *k*sesini birkaçı dışında, tonlulaştırarak *g*’ye çevirmiş değildir.” (Koç ve Doğan, 2004: 50).

Söz ortasında sıkça kullanılmaktadır: *egin* “ekin”, *küngey* “güneş tarafı, gün doğusu”, *ögiz* “öküz”

“Türkçe asıllı hiçbir sözcükte söz sonunda gelmez. Yabancı dillerden, özellikle de Rusçadan alınan *pedagog*, *dialog*, *univermag* gibi sözcükler ise orijinallerindeki gibi sonlarındaki *g*’yi saklamak suretiyle yazılmakla birlikte, bu *g*’ler her zaman *k*şeklinde okunur.” (Koç ve Doğan, 2004: 50).

Kırg. “Türkçe kelimelerde kelime başındaki /*k*/ korunduğu için kelime başında /*g*/, konuşma dilinde; ayrıca taklidi kelimeler ile alıntı kelimelerde görülür. Örnekler: *gürüldö-* ‘gürüldemek’, *gezit* ‘gazete’, *gül* ‘çiçek’, *gipnoz* ‘hipnoz’, *ögöy* ‘üvey’, *ögüz* ‘öküz’, *tigine* ‘işte’, *tigüüçü* ‘terzi’.

Türkçe kelimelerde kelime sonunda /*g*/ sesi bulunmaz. Eski Türkçede kelime sonunda yer alan /*g*/ sesi, Kırgızcada bazen /*k*/ye, bazen /*y*/ye döner; bazen de eriyerek uzun ünlüye döner: *beg* > *bek* ‘bey’, *teg-* > *tiy-* ‘değmek’, *kög* > (*küw* >) *küü* ‘vezin, melodi, düzen’ “(Kasapoğlu Çengel, 2005: 56).

“Alıntı kelimelerde ön seste bulunan /g/ sesi, Kırgızcadada genellikle tonsuzlaşarak /k/ ünsüzüne döner: *künöö* (<Far. *günāh*) ‘günah’, *kümön* (<Far. *gumān*) ‘güman, şüphe’, *kübö* (<Far. *guvāh*) ‘şahit’, *körüstün* (<Far. *gūristān*) ‘kabristan’, *kümböz* (<Far. *gunbād*) ‘kümbet’ vb.” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 494).

Tat. “g başta, alıntı ve tabiat taklidi sözler dışında görülmez: (...) *geroy* ‘kahraman’, *garmun* ‘akordeon’, *gür* ‘mezar’, *göl* ‘çiçek’, *gönah* ‘günah’, *görlev* ‘gürleme, uğultu’, *kügerçen* ‘güvercin’, *bërge* ‘birlikte’, *tigез* ‘eşit’, *tügerек* ‘yuvarlak’.” (Öner, 2007: 691).

Kkp. Karakalpak Türkçesinde “ /g/ sesi, sözün başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.” (Uygur 2010: 11): “*garga* ‘karga’, *gıl-* ‘yap-, kıl-’, *çaңагы* ‘deminki’, *cigit* ‘yiğit’” (Bozkurt 1999: 578) Kelime sonunda alıntı kelimelerde bulunur: “*pedagog*, *biolog* vb.” (Uygur, 2010: 11).

Nog. Bu ünsüz, Türkçe kelimelerde başta ve sonda bulunmaz, kelime içinde kullanılabilir. Taklidi ve alıntı kelimelerde ise başta bulunabilir: “*gruppa* ‘grup’, *gür-gür* ‘gür gür’, *egin* ‘ekin’, *endigisi* ‘artık’, *ertegi* ‘hikaye’, *irge* ‘duvar’, *iygi* ‘iyi’, *özge* ‘başka’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 50).

Başk. ünsüzüne Türkçe kelimelerde kelime başında çok az rastlanmaktadır, çünkü Eski Türkçenin kelime başındaki *k* ünsüzü genelde korunmuştur; kelime ortasında kullanımı yaygındır: “*mengi* ‘bengi’, *aygır* ‘aygır’, *kügersin* ‘güvercin’, *higed* ‘sekiz’, *yazırğa* ‘yazmak’” (Bozkurt, 1999: 656, 657).

Kır.-Tat. “Alınma kelimelerin başında ve içinde yer alan bu ses, Türkçe kelimelerin başında ve içinde *k>g* değişimi neticesinde yer alır. *gizli* ‘gizli’, *gön* ‘deri’, *gülgülü* ‘allı güllü’, *begenmek* ‘beğenmek’, *bilgir* ‘uzman’, *degerli* ‘değerli’, *yigirmi* ‘yirmi’, *degirmen* ‘değirmen’, *yengil* ‘hafif’.

Kelime sonunda /g/ sesi yalnız *ög* ‘ön’ kelimesinde bulunur.” (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. “Söz başında genellikle alıntı sözlerde bulunurken, söz ortasında yaygın kullanılır. Söz sonunda yer almaz. *gabı* ‘yosun’, *gakkı* ‘yumurta’, *gamoj* ‘çarık’, *gına* ‘öfkeli’, *golçu* ‘inek’. Türkçe bazı kelimelerde *k-* sesinden *g-* sesine dönüştüğü görülür. *keben* > *geben* ‘kuru ot yığını’, *ketmen* > *getmen* ‘kazma’ “ (Tavkul, 2007: 892).

Kum. “Kumuk Türkçesi, Kıpçak grubu lehçelerden olmasına rağmen kelime başında /g/ ünsüzü bakımından onlardan ayrılır, Oğuz grubu lehçelere yaklaşır: *geme* ‘gemi’, *gemik* ‘kıkırdak’, *geleş* ‘müşavere’, *giççi* ‘küçük’, *göz* ‘göz’ vb.

Bu ünsüz hece ve kelime sonunda ancak Rusça alıntı kelimelerde bulunabilir: *biolog* ‘biyolog’, *ideolog* ‘ideolog’ vb. “ (Pekacar, 2007: 950).

Kry. “Türkçe kelimelerin başında ve ortasında bulunabilir: *gönü* ‘derisi’, *gilâf* ‘gül’, *berilgân* ‘verilmiş’, *öbgälärimiz* ‘atalarımız’, *iygin* ‘gönder’, *töşägimni* ‘döşegimi’, *yengil* ‘hafif’” (Gülsevin, 2010: 36).

Sonuç: Günümüz Kıpçak lehçelerinde *g* ünsüzü genel olarak Türkçe kelimelerin başında yer almamaktadır. Bunun en önemli nedeni, bu lehçelerin Eski Türkçenin kelime başı *k*- ünsüzünü korumuş olmalarıdır. Ancak, Kırım-Tatar, Kumuk ve Karay Türkçeleri gibi birkaç lehçede Oğuz Türkçesine benzer şekilde kelime başında *g*- ünsüzü kullanılmaktadır. Bu durumu Oğuz Türkçelerinin bu lehçelere etkisiyle açıklamak mümkündür.

Kelime ortası ve sonu açısından ise durum Türkiye Türkçesindeki gibidir. Yani kelime ortasında rahatlıkla kullanılırken, kelime sonunda ancak alıntı kelimelerde görülmektedir.

k ünsüzü

Kzk. *k* ünsüzü Kazak Türkçesinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır. Ancak “Bu ünsüz de, yine *g* gibi, Türkiye Türkçesindeki *k*’ye göre damağın daha arkasında teşekkül etmektedir.” (Doğan ve Koç 2004: 51): “*kiriv* ‘girmek’, *köl* ‘göl’, *kün* ‘gün’, *kevde* ‘gövde’, *köbelek* ‘kelebek’, *eki* ‘iki’, *terek* ‘kavak’” (Öner, 1998: 9).

Kkp. *k* ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılabilir: “*köp* ‘çok’, *kün* ‘gün, güneş’, *köz* ‘göz’, *eki* ‘iki’, *kekse* ‘yaşlı, ihtiyar’, *ek-* ‘ek-’, *elek* ‘elek’, *emşek* ‘meme’” (Uygur, 2010: 15).

Nog. “Bu ses Nogay Türkçesinde kelimenin her yerinde bulunabilir.

Örnekler: *kelim* ‘kâr’, *keñ* ‘geniş’, *kiyiz* ‘keçe’, *kök* ‘gökyüzü’, *köz* ‘göz’, *erkin* ‘özgür’, *yelke* ‘ense’, *bek* ‘pek’, *siyrek* ‘seyrek’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 50).

Kırg. *k* ünsüzü Kırgız lehçesinde de kelime başı, içi ve sonunda kullanılmaktadır: “*kiriş* ‘giriş’, *kömök* ‘yardım’, *öpkö* ‘ciğer; öfke’, *körköm* ‘görkem, güzellik’, *öçük*-‘kin besle-’” (Öner, 1998: 9).

“Kırgızcada kelime başında yer alan /k/ sesi, konuşma dilinde /g/ olarak telaffuz da edilir: *kelin* > *gelin* vb.” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 57).

Tat. *k* ünsüzü, Tatar Türkçesinde de kelimelerin başı, içi ve sonunda kullanılabilir: “*kultık* ‘koltuk’, *kıstır*- ‘kıstır-’, *kis*- ‘kes-’, *ikmek* ‘ekmek’, *ilek* ‘elek’” (Bozkurt, 1999: 625).

Başk. Başkurt Türkçesinde de *k* ünsüzü, kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır: “*küzlik* ‘gözlük’, *komlok* ‘kumluk’, *kükrese* ‘yelek’, *kürşik* ‘komşucuk’, *ukıw* ‘okumak’” (Bozkurt, 1999: 657).

Kır.Tat. *k* ünsüzü, Kırım-Tatar Türkçesinde de kelimelerin başı, içi ve sonunda bulunur: “*kündoğustaki* ‘doğudaki’, *baktı* ‘baktı’, *kördik* ‘gördük’, *tüşkenler* ‘düşmüşler’, *çabik* ‘çabuk’” (Savran, 2008: 19).

“Türkiye Türkçesindeki /ö/, /ü/, /i/ seslerine göre daha arkada teşekkül eden Kırım Türkçesindeki /ö/, /ü/, /i/ sesleri, ön damak sesleri olan /k/ ve /g/ seslerini sistemli bir şekilde, kendi çıkış noktalarına çekerek orta damak sesi haline getirirler: *küldiñiz* ‘güldünüz’, *köñül* ‘gönül’, *kirsin* ‘girsin’” (Yüksel, 2007: 825).

Kar.-Malk. *k* ünsüzü, bu lehçede de kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilmektedir: “*erkin* ‘hür, bağımsız’, *kıyık* ‘geyik’, *ketgen* ‘giden’, *bek* ‘pek, katı’” (Bozkurt, 1999: 701).

“Bazı kelimelerde kalın ünlülerle birlikte kullanıldığı da görülür. *kak* ‘lapa’, *kalak* ‘serseri’, *kamsık* ‘yaramaz, afacan’, *kırdık* ‘çimen’, *kıskımık* ‘telaş, panik’” (Tavkul 2007: 892).

Kum. *k* ünsüzü, Kumuk lehçesinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılabilir. Ancak, “Kumuk Türkçesini diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinden ayıran en belirgin özelliklerden birisi, Türkçe kelimelere, başta bulunan /k/ ünsüzlerinin genellikle tonlulara /g/ olmasıdır. Bu yüzden Türkçe kelimelerde kelime başında az görülür: *kirpi* ‘kirpi’, *kirpik* ‘kirpik’, *kökürek* ‘göğüs; meme; verem’, *kömek* ‘yardım’,

kömür ‘kömür’, *köp* ‘çok’, *kürek* ‘kürek’, *kürt* ‘kar kürtünü; kuluçka, gurk tavuk’ “ (Pekacar, 2007: 951).

“... /ö/ ve /ü/ ünlüleri, ön damak ünsüzleri olan /k/ ve /g/ sesleri ile hece kurduklarında, onlarla birlikte yarı kalınlaşmaktadır.” (Pekacar, 2007: 947).

Kry. Kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilir: “*Karayçä* Karayca’, *kelin* ‘kelin’, *köklärdä* ‘göklerde’, *akılın* ‘akılın’, *inçkälävçülär* ‘inceleyenler’, *börk* ‘şapka’, *yetiştik* ‘yetiştik’” (Gülsevin, 2010: 38).

Sonuç: *k* ünsüzü, Kıpçak lehçelerinde kelimenin her yerinde kullanılabilir. Bu açıdan, günümüz Kıpçak lehçeleri Türkiye Türkçesinden farklı değildir. Burada en önemli durum, Kıpçak lehçelerinin, Eski Türkçenin kelime başı *k*- ünsüzlerini genelde korumuş olmalarıdır.

k ünsüzünün, bazı lehçelerde (Kazak, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde) Türkiye Türkçesine göre ön damağın daha arkasında (orta damakta) telaffuz edilmesi, yani yarı kalınlaşması Kıpçak lehçelerinin tamamı için geçerli değildir.

1.2.6. Arka Damak Ünsüzleri (ğ, y'(ğ), q (k), ŋ, x)

ğ, y'(ğ) ünsüzleri

Kzk. Bu ünsüz, “Kazak Türkçesinde daha çok sızıcılık konusunda karakteristik özellikler arz etmektedir. Vazife ve kullanım açısından bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi tonsuz *q*sesinin tonlu karşılığıdır.

ğalım ‘alim’, *ğana* ‘küçültme edatı’, *ğılım* ‘ilim’, *ğıybadat* ‘ibadet’, *ğurıp* ‘örf’, *ağaş* ‘ağaç’, *alğıs* ‘kutlama’, *ayğır* ‘aygır’, *buğaw* ‘bukağı’, *bulğa-* ‘bulandır-, batır-’, *dağı* ‘dahi edatı’, *jabağı* ‘yapağı’, *jağa* ‘yaka’.

Bu ünsüz de Kazak Türkçesi yazı dilinde, alıntı sözlerin dışında, söz başında bulunmaz. Söz ortasında rahatlıkla kullanılabilen *ğ* ünsüzü, söz sonunda da hiçbir şekilde kullanılmaz. “ (Koç ve Doğan, 2004: 52).

Kelime sonunda bulunan *q* ünsüzü, iki ünlü arasında kalınca sedalılışarak *ğ*’ya döner.

Kkp. “/ğ/ ünsüzü, kalın ünlülerle birlikte kullanılır. İmlada ince ünlülerin yanında bulunabilirse de , bu ince ünlü de /ğ/ tesiriyle kalın telaffuz edilir.

Kelime başında, sonunda ve ortasında bulunabilir. Kelime başında, genellikle Arapça, Farsça asıllı kelimelerde rastlanır. Türkçe kelimelerde ise daha çok ses taklitlerinde veya aslı /q/ olan kelimelerde görülür: *ğäher* ‘kin, öfke, gazap, kahır’, *ğärip* ‘garip; misafir’, *ğäzep* ‘gazap, öfke’; *ağart-* ‘ak et-, beyazlat-; okut-, bilgilendir-’, *ağım* ‘taraf, yön’, *bağın-* ‘tabi ol-, bağlı ol-’, *bağdar* ‘taraf, yön, cihet’, *jağa* ‘elbise yakası’, *bağ* ‘bağ, bahçe, meyveli yer’” (Uygur, 2010: 12).

Nog. “Nogay Türkçesinde kelime başında bulunmaz. Ünsüzün ön seste bulunduğu kelimeler yansıma kelimelerdir. İç seste bulunur, sonda kullanılmaz: “*yîr yîr* ‘gır gır’, *ayây* ‘amca’, *ayûw* ‘zehir’, *asîyîs* ‘acele’, *nayîs* ‘nakış’, *qayyî* ‘keder’” (Ergönenç Akbaba, 2010: 50).

Kırg. ünsüzü, tonlu, süreksiz bir art damak ünsüzüdür. *q* ünsüzünün tonlusudur. “Türkçe kelimelerin başında ve ortasında kullanılır. Hece sonu ve kelime sonunda kullanılmaz.” (Özeren 2008: 62) : “*ğılım* ‘ilim’, *ğazal* ‘gazel’, *ğana* ‘sadece’, *ğıybat* ‘gyıbet’, *ğradus* ‘gradus, derece’, *turğun* ‘sakin, ikamet eden’, *ağım* ‘cereyan’, *cığaç* ‘ağaç’, *bağıt* ‘yön’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 56).

Alıntı kelimelerde ise kelimelerin başında, içinde ve sonunda kullanılmaktadır: *ğumanizm* “hümanizm”, *ğozo* “pamuk; koza”, *ğanim* “ganimet”, *duğa* “dua”, *payğamber* “peygamber”, *cağni* “yani”, *qataloğ* “katalog”, *naloğ* “vergi”

ŷ (*ğ*) ünsüzü ise tonlu, sızıcı bir art damak ünsüzüdür. “Kırgız Türkçesi yazı dilinde ayrı bir harfle gösterilmese de bu ses konuşma dilinde kalın ünlülerle birlikte yaygın şekilde kullanılır.” (Özeren, 2008: 70).

Tat. “ *ğ* sedalı, *ķ* sedasız süreksiz ünsüzler. Bu seslerin telaffuzu anında küçük dil, dilin arka tarafına iner ve hava bir patlama ile çıkar. Bu sesler ttü.’deki denklerine nazaran daha geride, küçük dile yakın teşekkül eder. *ğ* ünsüzü söz başında ancak alıntı sözlerde vardır. Bu arka damak ünsüzleri alıntı sözlerde ön damak ünlüleri yanında da görülür: *ķara* ‘kara, siyah’, *ķolga* ‘uzun sırtık’, *ķısķa* ‘kısa’, *ķamut* ‘hamut’, *ķuyan* ‘tavşan’, *ķakı* ‘turp’, *tubıķ* ‘topuk’, *ķızık* ‘tuhaf, ilginç’, *ķolak* ‘kulak’, *arğamak* ‘küheylan’, *ğasır* ‘hasır’, *ğadet* ‘adet’, *ğoměr* ‘ömür’, *tığız* ‘sıkı’, *kağın-* ‘vurmak’, *ķarçığa* ‘kırlangıç’, *ağım* ‘akım’, *temuğ* ‘cehennem’, *zaiğ* ‘zayı’ “ (Öner, 2007: 691).

Başk. “Art damak ünsüzüdür; /g/ye göre gırtlığa daha yakın telaffuz edilir: *quzağiy* ‘dünür’, *sağılış* ‘püskürtme, yansıma’, *sañğı* ‘kayak’, *sığış* ‘nutuk; asıl’, *tabiğät* ‘tabiat, doğa’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır. Tat. “Alınma kelimelerin başında ve içinde yer alan bu ses, Türkçe kelimelerde ise /q/ > /ğ/ değişimi neticesinde kelime içinde yer alır. Ek başında da işlek olmayan /ğ/ sesi, kalın ünlülü kelimelerde kullanılır. Tek heceli Türkçe kelimelerin sonunda bulunur: *dağ* ‘dağ’, *ğavğa* ‘kavga’, *ğancer* ‘hançer’, *ğarip* ‘garip’, *ğurbet* ‘gurbet’, *bağıravuş* ‘çok bağırın’, *qayğırmaq* ‘kaygılanmak’, *qarğamaq* ‘beddua etmek’, *qudağiy* ‘hanım dünür’” (Yüksel, 2007: 819).

Kum. “Normal olarak sızıcı, tonlu bir arka damak ünsüzüdür. İnce ünlülerle hece kuramaz, ancak kalın ünlülerle hece kurabilir.

Tonsuz ünsüzlerden sonra gelen /ğ/ ünsüzü telaffuzda tonsuzlaşır, ama bu olay yazıya aksetmez: *açğan* yazılır *açqan* okunur ‘açmış’, *tutğan* yazılır *tutqan* okunur ‘tutmuş’, *atğa* yazılır *atqa* okunur ‘ata; isme’ vb.

Bu ünsüz kelime başında ve sonunda bulunmaz. Hece sonunda ise sadece Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde bulunabilir: *estağpirulla* ‘estağfurullah’, *mağrip* ‘batı’” (Pekacar, 2007: 950).

Kar.-Malk. “Eski Türkçe bazı kelimelerdeki art damak konsonantı ‘q’ sesi Karaçay-Balkar Türkçesi bazı kelimelerde art damak konsonantı ‘ğ’ sesine dönüşmüştür: *alqış*>*alğış* ‘dua’, *arqış*>*arğış* ‘kervan’, *bıqın*>*bığın* ‘karın’, *buqa*>*buğa* ‘boğa’, *buqağu*>*buğov* ‘kelepçe, boyunduruk, pranga’, *saqın*->*sağın*- ‘düşün-’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 85).

Kry. “Tonlu, sürekli bir damak ünsüzüdür. Boğumlanma noktası gırtlığa yakındır: *sağındırsın* ‘hatırlasın’, *yalbarmağım* ‘duam’, *barımızğa* ‘hepimize’, *alğışından* ‘rahmetiyle’, *çağır* ‘içki’, *kayğılı* ‘kaygılı’, *yoğarıda* ‘yüksekte’” (Gülsevin, 2010: 36-37).

Sonuç: Art damak ünsüzlerinden **ğ**, **y’ (ğ)** ünsüzleri Kıpçak lehçelerinde kelime başında genel olarak alıntı kelimelerde bulunur. Kelime sonunda da pek rastlanmaz. Genelde kelime içinde kullanımı yaygındır. Çoğu durumda **q** > **ğ**, **y’ (ğ)** değişimiyle ortaya çıkan bir sestir.

q(k) ünsüzü

Kzk. “*q* ünsüzü, İstanbul Türkçesindeki *k*’ya göre daha geride, küçük dilin hemen dibinde telaffuz edilen bir sestir: *qabaq* ‘göz kapağı’, *qabil* ‘kabul’, *qağyda* ‘kaide’, *qala*-‘iste-’, *qalam* ‘kalem’, *qamır* ‘hamur’, *qanağat* ‘kanaat’, *qañbaq* ‘dikenli çöl bitkisi’, *qapa* ‘kırgınlık’, *qaqpaq* ‘kapak’, *qasıq* ‘kaşık’, *qaşqın* ‘kaçak’” (Koç ve Doğan, 2004: 52).

Kırg. “Kırgızcada ön sesteki /q/ art damak ünsüzü korunmuştur: *karı* ‘yaşlı’, *karın* ‘karın’, *kan* ‘han’, *kana* ‘hani’, *kamçı* ‘kamçı’, *kara* ‘kara’, *kulak* ‘kulak’, *kuçak* ‘kucak’, *koy* ‘koyun’, *kaçan* ‘ne zaman’, *kaç-* ‘kaçmak, gitmek’, *kuura-* ‘kurumak’ vb.

/q/ ünsüzü, ek alıp iki ünlü arasında kalınca tonlularak /y/ ünsüzüne döner: *cogol-* (< *cok-ol-*) ‘yok olmak’, *bagım* (< *bak-ı-m*) ‘bakım’, *agım* (< *ak-ı-m*) ‘cereyan, akım’, *cagın-* (< *cak-ı-n-*) ‘yaranmak’, *çigım* (< *çık-ı-m*) ‘masraf’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2007: 496).

Tat. *g* ünsüzü ile birlikte ele alınmıştır. Bir önceki maddeye bakınız.

Kkp./q ünsüzü, kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: “*qala* ‘kale’, *qara* ‘kara renk’, *qamaq* ‘tutkun, esir’, *qamşı* ‘kamçı’, *qos-* ‘biriktir-, kat-, ilave et-’, *aqsat-* ‘işten çıkar-, zarar ver-’, *aqtar-* ‘ara-, takip et-’, *aqşa* ‘para, akçe’, *aqıbet* ‘son, ahir, sonra’, *aqıl* ‘akıl’, *aqın* ‘şair’, *aq* ‘ak, beyaz’, *ayaq* ‘ayak; sonra, müteakiben, ahiri’, *jaq* ‘taraf, yön’” (Uygur, 2010: 16).

Nog. “... Kelimenin her yerinde bulunabilir.

Örnekler: *qas* ‘yan’, *qaq* ‘kuru’, *qis* ‘kış’, *qışqa* ‘kısa’, *qiyin* ‘zor’, *qolay* ‘hafif’, *quşaq* ‘kucak’, *aqında* ‘hakkında’, *aqirin* ‘yavaş’, *arqa* ‘sayesinde’, *maqaw* ‘budala’, *taqpak* ‘atasözü’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 50).

Başk. “... Türkiye Türkçesindekinden daha arkada ve gırtlığa yakın telaffuz edilir: *qabat* ‘tekrar, yeniden’, *mamıq* ‘pamuk’, *multıq* ‘tüfek’, *qamsı* ‘kamçı’ “ (Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. “... Kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunur. /q/ sesi bütün kalın ünlülerle birlikte kullanılır. *aqırın* ‘yavaş’, *baqqalamaq* ‘bakıştırmak’, *darqatmaq* ‘dağıtmak’, *qaarli* ‘dertli’, *qaytmaq* ‘geri dönmek’, *qopqa* ‘kova’,

qorçalamaq ‘korumak’, *qorquzmaq* ‘korkutmak’, *tayaq* ‘dayak’, *qolçaq* ‘eldiven’ “ (Yüksel, 2007: 820).

Kar.-Malk. “... Söz başında, ortasında ve sonunda ince ünlülerle birlikte yaygın olarak kullanılır. *qabın* ‘lokma’, *qadama* ‘zapt olunmaz’, *qucur* ‘acayip’, *quvğun* ‘haber, söylenti’, *ışıq* ‘kuytu’, *ıylıq* ‘ayıp’, *soqur* ‘kör’ “ (Tavkul, 2007: 892).

Kum. “... Kelime başında biraz tonlu duyulur. Daima kalın ünlülerle; sadece *munafiq* ‘riyakar, ikiyüzlü; hain’ ve *iq* ‘sığınak, barınak’ kelimelerinde istisnai olarak görülür.

Kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde görülür: *qadi* ‘kadı’, *qanat* ‘kanat’, *aqır*- ‘bağırmaq’, *arıq* ‘zayıf’, *barmaq* ‘parmak’ vb. “ (Pekacar, 2007: 951).

Kry. “Tonsuz, patlamalı, dil arkası-damak ünsüzüdür. Kalın ünlülerin yanında olduğunda art damakta, ince ünlülerin yanında olduğunda ön damakta boğumlanır.” (Gülsevin, 2010: 38) : ”*uqşaş* ‘benzer’, *qozumda* ‘gözümde’, *suvarlıq* ‘severlik, sevgi’, *balqı*- ‘parla-’” (Bozkurt, 1999: 677).

Sonuç: *q(ķ)* ünsüzü günümüz Kıpçak lehçelerinde kelimelerin başı, içi ve sonunda kullanılabilir. Bu sesin Türkiye Türkçesindeki kullanımını da aynıdır.

η ünsüzü

Kzk. *η* ünsüzü, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi kelime başında kullanılmaz. Kelime içi ve sonunda kullanılabilir: ”*jeηildik* ‘hafiflik’, *öleηder* ‘şiiirler’, *erteη* ‘yarn’, *tawdıη* ‘dağın’, *oηbas* ‘iyileşmez’” (Tamir, 2007: 436-437).

“Aslında bu sesin de, *l* gibi kalın ve ince olmak üzere iki çeşidi vardır. Kalın sıradaki *η* telaffuz edilirken damağın daha arkasına yönelirken, ince sıradaki varyantında ise hareket damağın önüne doğrudur. “ (Koç ve Doğan, 2004: 53) Örneğin *köηil* “gönül” kelimesinde ince sıradan bir *η* telaffuz edilirken, *muηal*- ”bunalmak” kelimesindeki *η* kalın sıradan çıkarılır.

Kırg. Bu lehçede de *η* sesi, kelimelerin başında bulunmaz: “*köηül* ‘gönül’, *oηoy* ‘kolay’, *ceηil* ‘hafif’, *muηay*- ‘bunal-’, *meη* ‘ben, hal’, *miη* ‘bin’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 58). Bu sesin ön ve art varyantlı olması özelliği Kırgız Türkçesi için de geçerlidir.

Tat. Tatar lehçesinde de *η*ünsüzü diğer Türk lehçelerindekiyle aynı ses değeri ve kullanıma sahiptir: “*aη* ‘zihin, akıl’, *kiη* ‘geniş’, *yaηa* ‘yeni’, *maηgay* ‘alın’, *meηg * ‘ebedi’, *kiηeη* ‘nasihat, tavsiye” ( ner, 1998: 10).

Kkp.ηsesinin durumu diğer lehçelerdeki gibidir: “*jaηa* ‘yeni’, *jeηis* ‘zafer’, *teηiz* ‘deniz’, *eηire-* ‘ağla-’, *aη* ‘av’, *taη* ‘sabah vakti; şaşma, hayret etme’, *keη* ‘geniş” (Uygur, 2010: 18-19).

Nog. Bu sesin özellikleri ve kullanımını diğer lehçelerden farklı değildir: “*d ηelek* ‘daire’, *k ηirt* ‘donuk’, *qoηir* ‘kumral’, *yaηi* ‘yeni’, *yeηil* ‘kolay’, *eη* ‘en’, *oη* ‘başarılı” (Ergönenç Akbaba, 2009: 51).

Başk. Damak *n*’sinin bu lehçedeki kullanımını diğer lehçelerden farklı değildir: “*k η η* ‘ g t’, *k η il* ‘gönül’, *s ηl w* ‘ ınlamak’, *tiηlik* ‘eηitlik’, *yaηak* ‘yanak” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. Bu lehçede de kelime başında kullanılmaz: “*aηdırmaq* ‘hatırlatmak, fark ettirmek’, *beηiz* ‘beniz’, *biηlernen* ‘binlerce’, *deηiz* ‘deniz’, *deηişmek* ‘değışmek’, *diηlemek* ‘dinlemek’, *yeηiden* ‘yeniden’, *iηilti* ‘inilti’, *maηlay* ‘alın’, *oηmaz* ‘şansız, talihsiz” (Yüksel, 2007: 820).

Kar.-Malk.ηünsüz  kelime başında kullanılmaz: “*keη* ‘geniş’, *teη* ‘arkadaş’, *taη* ‘şafak vakti” (Tavkul 2007: 892) Kelime ortasında yazımda tek harf kullanılarak yazılsa bile telaffuzda çift *η*sesi iηitilmektedir: “*toηηuz* ‘domuz’, *siηgir* ‘sindir’, *teηηiz* ‘deniz’, *ceηηil* ‘yeğnik” (Bozkurt, 1999: 708).

Kum. Kullanımını ve ses değeri  teki Kıpçak lehçeleri ile aynıdır: “*deηiz* ‘deniz’, *ataη* ‘baban~senin baban’, *eη* ‘en, genişlik’, *muη* ‘sıkıntı, üzüntü” (Baykoca, 1998: 28).

Sonuc: *η*ünsüzünün Kıpçak lehçelerindeki durumu standart Türkiye Türkçesindeki kullanımından farklıdır. Ancak, Anadolu ağızlarındaki kullanımını Kıpçak lehçeleri ile aynıdır. Bu nedenle, *η*sesi, Kıpçak lehçeleri ile Türkiye Türkçesi arasında ayırıcı bir özellik olamaz.

x (h)  ns z 

x sesi, art damaktan boğaza kayan, sızıcı ve tonsuz bir ünsüzdür.

Kzk. “ ... Kazak Türkçesinin konuşma dilinde iki ünlü arasında *q*’ların da süreklileşerek *x*telaffuz edilmesi çok yaygındır. Hatta bunların bazıları yazı dilinde *x*’li şekilleriyle kullanılabilir: *aqın* > *axın* ‘şair’, *jaqın* > *jaxın* ‘yakın’” (Koç ve Doğan, 2004: 53).

Kırg. “Türkçe kelimelerde görülmeyen bir sestir. Arapça kelimelerde bulunan /x/, Kırgızcada /q/ sesine döndüğünden bu ses sadece birkaç alıntı kelimeye yer alır: *raxmat* ‘rahmet’, *tarıx* ‘tarih’. Söz konusu ses daha çok Rusçadan giren kelimelerde görülür: *ximik* ‘kimyager’, *xarakter* ‘karakter’, *xirurg* ‘cerrah’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 57).

Tat. “Tonsuz ve sızıcı bir ünsüzdür. Bu ses nispeten yeni bir ses sayılır, önceleri Ar.-Far. ve daha sonra da Rus. alınma sözleri dolayısıyla dile yerleşmiştir. Türk asıllı sözlerde ise söz ortasında *q*’nın sızıcılaşmasıyla türemiştir. Konuşma dilinde halen de *q* ile nöbetleştiği örnekler işitilmektedir: *xeber* ‘haber’, *xézmət* ‘hizmet’, *xat* ‘mektup’, *mexanik* ‘mekanik’, *kolxoz* ‘kolektif çiftlik’, *méx* ‘kürk’, *xatın* ~ *qatın* ‘kadın’, *yaxşı* ~ *yaxşı* ‘iyi’” (Öner, 1998: 10).

Kkp. “*xat* ‘mektup, yazı’, *xalıq* ‘halk’, *xabar* ‘haber’, *ximiya* ‘kimya ilmi’, *anarxiya* ‘anarşi’, *texnika* ‘teknik’” (Uygur, 2007: 550).

Nog. “Tonsuz, sürekli-sızıcı bir boğaz ünsüzüdür. Türkçe kelimelerde sadece içte kullanılan bu ses, alıntı kelimelerde ise ön, iç ve son seste bulunabilir.

Örnekler: *xabar* ‘haber’, *xat* ‘mektup’, *xater* ‘hatır’, *raxat* ‘rahat’, *yaxşı* ‘iyi’” (Ergönenç Akbaba, 2019: 50).

Başk. “*x* ünsüzü Arap telaffuzuna uygun, gırtlaktan sızıcı olarak telaffuz edilir: *tixnikum* ‘lise’, *xafa* ‘telaş, endişe’, *xästär* ‘kaygı’, *ixlas* ‘samimi’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. “*xaydut* ‘haydut’, *xalqara* ‘milletler arası’, *oxşamaq* ‘benzemek’, *yaxşı* ‘iyi, güzel’, *ax* ‘ah’, *ox* ‘oh’” (Yüksel, 2007: 819).

Kar.-Malk. “*x* sesi, tonsuz, sürekli ünsüzdür. Söz başında genellikle alıntılarda bulunmakla birlikte, söz ortası ve sonunda *q* sesinden sızıcılaşarak *x* sesine dönüşür. *xurcun* ‘cep’, *axırat* ‘ahiret’, *çarx* ‘tekerlek’, *qoçxar* ‘koç’, *açxıç* ‘anahtar’, *xant* ‘yemek’, *xars* ‘el vurarak tempo tutma’” (Tavkul, 2007: 892).

Kum.“Tonsuz, sızıcı gırtlak ünsüzüdür: *axşam*‘akşam’, *çırxtı*‘çalı, çırpı’, *xalı*‘halı’, *xoroz*‘horoz’, *xum*‘kum’, *xunduz*‘kunduz’, *yaxşı*‘iyi, güzel” (Baykoca, 1998: 27-28).

Kry. “Tonsuz, sızıcı, gırtlak ünsüzüdür. Türkçe kelimelerin içinde ve sonunda bulunabilir. Alıntı kelimelerin başında da bulunabilir: *xor* ‘kötü’, *avtax* ‘geniş’, *azardıx*‘azaldık’, *maxtavlar* ‘övgüler’, *yaxşılığını* ‘iyiliğini’, *yox* ‘yok” (Gülsevin, 2010: 37).

Sonuç: Genelde, yabancı kelimelerde ve Eski Türkçenin bazı *q*’lı kelimelerinin sonradan sızıcılaşmasıyla ortaya çıkan Türkçe kelimelerde bulunur. Kıpçak lehçeleri arasında bu sesin değeri ve kullanımı açısından bir fark yoktur. Standart Türkiye Türkçesinde bu ses ancak yabancı (özellikle son yıllarda gelen Batı kaynaklı) kelimelerde kullanılmaktadır. Arapça ve Farsçanın etkisinde kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında kullanımı söz konusudur.

1.2.7. Gırtlak Ünsüzü (h)

h ünsüzü, tonsuz ve kapanmalı bir sestir. Genelde alıntı ve yansıma kelimelerde görülür.

Kzk. “Kazak Türkçesinde kullanım alanı çok dar olan *h* ünsüzünün bulunduğu sözcüklerin tamamı da Arapça-Farsça kökenli sözcüklerdir:

qaharman ‘kahraman’, *qahar* ‘kahır’, *ajdaha* ‘ejderha’, *gawhar* ‘cevher’, *jawhar* ‘cevher’, *jahil* ‘cahil’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 54).

Kırg. Bu ünsüz Kırgız Türkçesinde bulunmamaktadır.

Tat.“*h* sesi tonsuz, kapanmalı gırtlak ünsüzüdür. Başlıca alıntı seslerde görülür: *hem* ‘hem, ve’, *heykel*, *her*, *ahey* ‘ahenk’, *bahadır*” (Öner, 1998: 10).

Kkp.“*h*/ sesine, Türkçe asıllı kelimelerde seyrek rastlanır ve *ah*, *üh*, *pah*, *hay hay* gibi ünlemlerde görülebilir. Bu ses Arap ve Fars dillerinden kelime girişiyle Kkp. T’de de görülmeye başlanmıştır. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir: *haywan*‘hayvan’, *haji* ‘hacı’, *haqi* ‘hak, hisse, pay’, *bahadır* ‘yiğit’, *qaharman* ‘kahraman’, *ah*, *pah*, *üh*” (Uygur, 2010: 13).

Nog. Bu ünsüz Nogay Türkçesinde bulunmamaktadır.

Başk. Genel Türkçedeki kelime başındakiler, Başkurtçada *h* olur: *hin* ‘sen’, *hüraw* ‘soru’, *hiz̃* ‘siz’, *hıwıq* ‘soğuk’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 760).

Kır.-Tat. Bu ünsüz Kırım-Tatar Türkçesinde bulunmamaktadır.

Kar.-Malk. *h* ünsüzü bu lehçede de bulunmamaktadır.

Kum. “Sızıcı, biraz nefesli, tonsuz bir ünsüzdür. Hem ince hem de kalın ünlülerle hece kurabilir. Kelimenin değişik yerlerinde yaygın bir şekilde bulunur: *haqıl* ‘akıl’, *hilla* ‘hile’, *ahlü* ‘aile’, *cahil* ‘genç’, *albah* ‘ahmak, ebleh’, *balah* ‘bela’” (Pekacar, 2007: 950).

Kry. “Tonsuz, kapanmalı, gırtlak ünsüzdür. Sadece alıntı kelimelerde bulunur: *hıyar* ‘salatalık’, *alhemiyi* ‘kutsal ruhunu’, *heç* ‘hiç’, *haleginä* ‘şimdi’, *bahasın* ‘değerini’, *har* ‘her’” (Gülsevin, 2010: 37).

Sonuç: Günümüz Kıpçak lehçelerinde *h* ünsüzünün kullanımı lehçeler arasında farklılık arz etmektedir:

Kırgız, Nogay, Kırım-Tatar ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde bu ünsüz bulunmamaktadır.

Kazak, Tatar, Karay ve Karakalpak Türkçelerinde genelde alıntılarda kullanılmaktadır.

Başkurt Türkçesinde *s* ->*h*- değişimi yaşandığı için Türkçe kelimelerin başında da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Kumuk Türkçesinde ise hem Türkçe kökenli hem de alıntı bazı kelimelerde *h* türemesi görüldüğü için kullanımı yaygındır.

h ünsüzünün kullanımı konusunda günümüz Kıpçak lehçelerin kendi aralarında bir birliktelik bulunmamaktadır.

1.3. SES OLAYLARI

Bu bölümde ses olayları değerlendirilirken en az üç lehçede ortak olanlar dikkate alınmıştır. Sadece bir veya iki lehçede bulunan ses olayları dikkate alınmamıştır.

1.3.1. Ünlülerle İlgili Ses Olayları

1.3.1.1. Ünlü Uyumları

1.3.1.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu

“Türkçe ve akrabası dillerde görülen en temel özelliklerden biridir. Asıl biçim birimin ağız boşluğunun ön veya ardında çıkarılan ünlülerden oluşuyor olması, bu biçim birime getirilen yapımlık ve çekimlik bağlı birimleri de kendisine benzetir. Kalın sıradaki ünlülerle başlayan köklere kalın sıralı ekler, ince sıradaki ünlülerle başlayan köklere de ince sıralı ekler getirilir.” (Karaağaç, 2010: 82).

Kzk. Kazak Türkçesinde damak uyumu çok güçlüdür: “*eñbekşi* ‘emekçi’, *dombraşı* ‘dombracı’, *özimşil* ‘bencil’, *tuwraşıl* ‘duğrucu” (Koç ve Doğan, 2004: 188).

“Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu çok kuvvetlidir. İstisnaları çok azdır. Daha önce Kazak Türkçesine yabancı dillerden giren alınma kelimeler için de durum aynıdır. Bu kelimeler de kalınlık-incelik uyumuna çok büyük ölçüde uymuşlardır. Çünkü Kazak Türkçesinde telaffuz edildikleri şekilde yazılırlar. Ancak 1920’den sonra Rusçadan geçen kelimeler için bu uyum geçerli değildir. Çünkü bu Rusça kelimeler Kazak yazı diline kendi imlaları ile girmişlerdir.” (Tamir, 2007: 434).

Damak uyumunun sağlanması için eklerin hem art hem de ön ünlülü biçimlerinin bulunması gerekir. Yani *+lu*, *+li*, *+lu*, *+lü* gibi. Ancak Kazak Türkçesinde, vasıta hali eki *+men* (*+ben*, *+pen*) / *+menen* (*+benen*, *+penen*), aitlik eki *+niki* (*+diki*, *+tiki*) ve Farsçadan geçmiş olan *+paz*, *+ker* gibi bazı eklerin sadece art ya da sadece ön ünlülü biçimlerinin bulunması nedeniyle damak uyumu bozulabilmektedir.

“Kırgız Türkçesindeki kalınlık-incelik uyuma genel olarak baktığımızda sağlam bir uyumun hâkim olduğunu görürüz. Türkçe asıllı kelimelerde uyumun tam olduğu gözlenirken Türkçe birleşik kelimeler ile alıntı kelime ve eklerde ise uyumun bazen

bozulduğu görülür.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 60). Aarpça ve Farsça kelimeler genel olarak damak uyumuna girmiştir, ancak “Rusçadan ve Rusça kanalıyla başka dillerden Kırgızcaya giren kelimeler, damak uyumuna girmez. Söz konusu kelimeler, okullarda yazıldığı ve telaffuz edildiği gibi öğretilmiştir: *gazeta* ‘gazete’, *xarakter* ‘karakter’, *artist*, *analiz*, *aktiv*” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 62).

Küçültme eki+*ek*, akrabalık adlarına gelerek küçültme ve sevgi ifade eden +*keile* Farsçadan gelen *be+*, *bey+* (olumsuzluk eki), +*man*, +*poz* gibi bazı ekler damak uyumu dışında kalabilir.

Tat. Damak uyumu “Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de düzenlidir. Yani diyebiliriz ki Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumu genel olarak egemendir.” (Turhan Arslan, 2006: 53): “*timir* ‘demir’, *elek* ‘elek’, *bulgança* ‘oldukça’, oçsız ‘uçsuz’, *onituçan* ‘unutkan’, *büteni* ‘öbürü” (Bozkurt, 1999: 625-626).

Öner, Rusça aracılığıyla giren yeni alıntılarda uyumun bozulduğunu söyler. (1998: 22).

Kkp. Damak uyumunun bu lehçedeki durumu, daha önce bahsettiğimiz lehçelerdeki gibidir. Yani uyum büyük ölçüde sağlanmaktadır. İstisnaları elbette vardır: “*güzet-* ‘gözet’, *mingiz* ‘bindirmek’, *çaşağı* ‘deminki’, *eşişinde* ‘içinde en iyisi’, *bakırawık* ‘bağırın’, *caxıllap* ‘yaklaşıp” (Bozkurt, 1999: 578).

“Alıntı kelimeler genellikle uyuma girer. Uyuma girmeyenler de vardır: *xabar* ‘haber’, *sawap* ‘sevap’, *zalım* ‘zalim’, *jahan* ‘cihan’, *palwan* ‘pehlivan’, *lalazar* ‘lalezar’, *maqset* ‘maksat’, *dünya* ‘dünya’, *kitap* ‘kitap” (Uygun, 2010: 30).

Türkçe +*tay*, -*jaq*, -*tuğın* gibi eklerle -*xor*, -*keş*, -*stan*, -*paz* gibi bazı alıntı ekler damak uyumuna uymaz.

Nog. Nogay Türkçesinde damak uyumu mevcuttur: “*ayay* ‘amca’, *ahs* ‘uzak’, *bätir* ‘kahraman’, *birew* ‘biri’, *bozlaw* ‘ağıt’, *bilyânsıq* ‘bulanık’, *bökşe* ‘fiçi” (Ergönenç Akbaba, 2009: 39).

“Yabancı dillerden giren kelimelerin bir kısmında büyük ses uyumu yönünde olumlu bir değişiklik sözkonusudur: *kaznalardan* ‘hazinelere’. Bir kısmında ise bu uyum yoktur: *jalovanie* ‘maaş, aylık” (Güllüdağ, 1998: 60).

Birkaç ek (-*tayan*, +*ker*) dışında ekler de damak uyumuna uymaktadır.

Başk. Başkurt lehçesi de damak uyumuna genel olarak uyar: ”*yuǧhul* ‘yoksul’, *äsäkäy* ‘anneciğim’, *miñläp* ‘binlerce’, *awırlıq* ‘ağırlık, çetinlik, güç olma’, *kükräksä* ‘yelek’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 762).

Alıntı kelimeler de genelde uyuma katılmıştır: “*aǧan* ‘ezan’, *dawam* ‘devam’, *qazna* ‘hazine’, *yawap* ‘cevap’, *darya* ‘derya’, *farman* ‘ferman’, *riwäyät* ‘rivayet’, *lälä* ‘lale’” (Yazıcı Ersoy, 2007: 759).

Kır.-Tat. “Kalınlık-incelik uyumu, Türkçe kökenli kelimelerde tam olarak uygulanır: *qayt-qan-sıñız* ‘dönmüşsünüz’, *kel-ecek-miz* ‘geleceğiz’, *köz-ler-iñiz-den* ‘gözlerinizden’.

Kırım Türkçesinde bulunan ó, ú, í sesleri, kalınlık-incelik uyumunu kısmen bozar: *kórmedi* ‘görmedi’, *külgensiz* ‘gülmüşsünüz’, *bírevge* ‘birine’ gibi.

Kalınlık-incelik uyumunun birleşik kelimelerde ve alıntı kelimelerde bozulduğu görülür: *şaytip* (<şay + etip) ‘bu şekilde’, *kalender* ‘takvim’, *umumen* ‘umumi olarak’” (Yüksel, 2007: 821).

Uyum dışı kalan +*ki*, -*nen*, +*day*, +*cegibi* birkaç ek bulunmaktadır: “*yerleştiräl -magan* ‘yerleştirilemeyen’, *yetiştiramagandır* ‘yetiştirememiştir’, *karşısındakile* ‘karşısındakiler’, *soñki* ‘sonuncuki’, *kışnen* ‘kış ile’, *suvnen* ‘su ile’, *keregiday* ‘gereği gibi’, *yaylagace* ‘yaylaya kadar’” (Savran, 2008: 10).

Kar.-Malk. Damak uyumu bu lehçede de güçlüdür: “*erkinlik* ‘hürriyet’, *caşlıq* ‘gençlik’, *sürüvçü* ‘çoban’, *cılqıçı* ‘at çobanı’, *tavlu* ‘dağlı’, *celli* ‘rüzgarlı’” (Tavkul, 2007: 898).

Alıntı kelimelerin birçoğu da uyuma girmiştir: “*rahmat* ‘rahmet’, *salam* ‘selam’, *munasıp* ‘münasip’, *şahar* ‘şehir’” (Bozkurt, 2009: 700).

Birkaç ek (+ça: *meniça* “benim gibi”, +sıman: *telisıman*”hafif deli” vb.) dışında ekler de damak uyumuna uyar: “*aqır-tın* ‘yavaşça’, *keñ-tın* ‘genişçe’, *södeg-ey* ‘yatay, eğik’, *solag-ay* ‘solak’” (Tavkul, 2007: 899).

Kum. “Kumuk Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu Türkiye Türkçesindeki gibidir: *qalınlıq*, *ayrılmaq*, *elek*, *eşik*, *birlikde*, *tügül* vb.” (Pekacar, 2007: 962).

“Büyük ünlü uyumu kalın ünlülü sözcüklerde daha güçlü biçimde egemendir. Birkaç örnekte ünlü uyumu bozulmuştur: *yila-* ‘ağla-’, *çaçira-* ‘sıçra-’, *babiş* ‘ördek” (Bozkurt, 1999: 713-714).

Alıntı kelimelerde de uyum görülmektedir. “Çoğu kalınlık-incelik uyumuna girdiği halde Arapça ve Farsça alıntı kelimeler (*aşkere* ‘aşikar, açık’, *Azreil* ‘Azrail, ölüm meleği’, *pehliwan* ‘pehlivan’ vb.); Kumuk Türkçesinde fazla değişikliğe uğramamış olan Rusça alıntı kelimeler (*aktşioner* ‘hissedar, ortak’, *akatsiya* ‘akasya’, *alfavit* ‘alfabe’, *bol’nişsa* ‘hastane’ vb.) “ (Pekacar, 2007: 962) de vardır.

Kry. “Kalınlık-incelik uyumu Karaycada büyük ölçüde korunmuştur: *tüzüvüm* ‘kitabım’, *ulanlarımızı* ‘çocuklarımızı’, *saklağın* ‘koru’, *ölülärnin* ‘ölülerin’, *özüydän* ‘kendinden” (Gülsevin, 2010: 45).

“Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin bazıları ilerleyici ve gerileyici benzetmelerle kalınlık incelik uyumuna sokulmuştur: *baxça* ‘bahçe’, *xabar* ‘haber’, *kıbla* ‘kible’.

İbraniceden, Rusçadan vs. alınan kelimeler genellikle asli şekillerini korumuştur. Dolayısı ile ünlü uyumuna uymayanları vardır.” (Gülsevin, 2010: 49).

Sonuç: Günümüz Kıpçak lehçelerinde damak uyumu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi güçlüdür. Ekler genelde damak uyumuna uymaktadır. Bazı alıntı kelimelerin de uyuma girdiği görülmektedir.

1.3.1.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

“Asıl biçim biriminin, ünlüsünün çıkarılış biçimine ve bu sırada dudakların aldığı biçime göre, kendisine getirilen yapımlık ve çekimlik bağlı biçimbirimlerin ünlülerini de kendisine benzetmesi olayıdır.

Türkçe sözlerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz ve yuvarlak oluşlarına göre, kendilerini izleyen hecelerdeki ünlülerin de düz ve yuvarlak ünlü oluşu, çok değişik güçte de olsa, bütün Türk yazı dillerinde görülen bir ses özelliğidir.” (Karaağaç, 2010: 75).

Kzk. “Kazak Türkçesi yazı ve konuşma dilinde Türkiye Türkçesindeki manada düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur. Ancak kelimelerin bir kısmı bu uyuma girer: *alğandarım* ‘aldıklarım’, *körgenderimdi* ‘gördüklerimi’, *kelgender* ‘gelenler’,

ağaşlardın ‘ağaçların’ gibi. Ancak *aluw* ‘almak’, *keliw* ‘gelmek’, *bilüw* ‘bilmek’ gibi örneklerde uyum bozulur.

İlk hecesinde yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) bulunan kelimelerin ikinci hecesinde yer alanve telaffuzda ‘u’ ve ‘ü’ olarak söylenen ünlülerin yazıda ‘ı’ ve ‘i’ yazılması bu uyumu daha da bozar: *şolpı* ‘küpe’, *qudıq* ‘kuyu’, *közdi* ‘gözlü’, *küşti* ‘güçlü’ gibi. “ (Tamir, 2007: 434).

Tat. “Tatar yazı dilinde standart olarak dudak uyumu yoktur. Bugünkü yazı dili biçimlendirilmeden önce, Arap harfli eski metinlerde, *öçün* (>*öçën*), *eytüp* (> *eytëp*), *uyaturğa* (*uyatırğa*) gibi yuvarlak ünlünün ikinci hecede bulunduğu yazım örnekleri hep görülmektedir. Bunun yanı sıra konuşma dilinde ve ağızlarda *tötön* ‘duman’, *tölkö* ‘tilki’, gibi örnekler de duyulur. Ancak yuvarlak ünlülü bu ikinci heceler bugünkü Tatarcanın yazımında hep dar ve düz ünlüdür.” (Öner, 2007: 694).

Tatar Türkçesinde “Dudak benzeşmesi gelişmemiştir. /u/ ve /ü/ ünlüsü bulunduran sözcüklerde dudak benzeşmesi tümünden bozulmuştur:

utır- <ET *oltur*- ‘otur’

kulı <ET *kol* ‘kolu’

kultık <ET *koltuk* ‘koltuk’

kuwiş ‘izleme’

künilsizlen- <ET *könül* ‘gönülsüzlenmek’

bulıv ‘kibarlaşmak’

kıstır- <ET *kıstır*- ‘kıstırmak’

kızırıv <ET *kız*- ‘kızartmak’

yar buyı ‘kıyı’

kızaru ‘kızarmak’

(Bozkurt, 1999: 625).

Kırg. “Kırg. dudak uyumu ise, TT.’nde alışık olduğumuzdan daha ileri derecede bir dudaklaşmayı getirmiştir.” (Öner, 1998: 23). “Bugün Kırgız yazı dilinde dudak uyumu ileri bir aşamada olup kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlüleri düz; yuvarlak ünlüleri ise yuvarlak ünlülerin takip etmesi kuralıdır. Ancak, Kırgızcada dudaklaşma /u/ ünlüsünden sonra görülmez. Bu ünlüden sonra gelen /a/ ünlüsü yuvarlaklaşmaz.” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 68).“Ünlülerde yuvarlaklaşma olayı Kırgızcanın özgün ses olaylarından biridir. Geniş-yuvarlak ünlüler *o-ö* ve dar yuvarlak ünlü *ü*’den sonra gelen *a-e* düz geniş ünlüleri yuvarlaklaşır:

orto<ET *orta* ‘orta’

közgö <ET *köz-ge* ‘göze’

oyno- <ET *oyna*- ‘oyynamak’

töşö- <ET *töşe*- ‘döşemek’

ögöy <ET *ögey* ‘üvey’

cürök <ET *yürek* ‘yürek’

kürök <ET *kürgek* 'kürek'

tõ-lör 'dağlar'

özünçö 'kendince'

köçmön 'göçmen'

bolgon 'olan'

bolso 'olsa' “ (Bozkurt 1999: 601).

Kkp. “Dudak uyumu bulunmaz. Kırgızcada olduğu gibi ilerleyici yuvarlaklaşmalar bulunur: *sözgö* 'söze', *körgönün* 'gördüğünü'” (Bozkurt, 1999: 577).

Nog. “Nogay Türkçesinde incelik-kalınlık uyumu kuvvetli olduğu halde, düzlük-yuvarlaklık uyumu zayıftır. Bu uyumun zayıf olmasının nedeni yuvarlak vokallerin sadece birinci hecede kullanılmasıdır.” (Atay, 1998: 41).

Başk. “ Büyük ünlü kuralı egemendir. Küçük dudak benzeşmesi kuralı oluşmuştur:

tötön <ET *tütün* 'tütün'

bögön <ET *bukün* 'bugün'

bolot <ET *bulut, bulut* 'bulut'

börkө- 'püskürmek'

kölömhöre- 'gülümsemek'

ösön <ET *üçün* 'için'

yokohoz <*ET *udık* 'uykusuz'

yondož <ET *yultuz* 'yıldız'

(Bozkurt, 1999: 654).

Kır.-Tat. “Türkiye Türkçesindeki, düz ünlüden sonra düz ünlü; yuvarlak ünlüden sonra yuvarlak ünlüden sonra ya düz-geniş ünlü ya da dar-yuvarlak ünlü kuralı çerçevesindeki dudak uyumu, Kırım-Tatar Türkçesinde sınırlıdır. Bu sınırlılık özellikle yuvarlak ünlülü kelimelerde daha açıktır.” (Savran, 2008: 10).

Işıl Işıktaş Sava, tezinde Kırım-Tatar Türkçesinde dudak uyumunun Türkiye Türkçesine göre farklı olduğunu, bunun nedeninin ise istisna durumlar dışında, ikinci heceden sonra yuvarlak ünlü bulunmamasına bağlamaktadır. (2008: 536).

Yüksel de aynı düşüncededir: “Kırım Türkçesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu kelimenin ilk iki hecesine uygulanır, ikinci heceden sonra daima düz ünlü bulunmasından dolayı, ikinci heceden sonra düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmez. *kel-ecek-siniz* 'geleceksiniz', *qayt-ma-y-lar* 'dönmüyorlar', *kör-ü-n-di-k* 'göründük', *küz-gü-ñiz-ni* 'aynanızı' “ (2007: 822).

Kar.-Malk. “Dudak benzeşmesi tam oluşmamıştır. Kimi sözcüklerin birinci ve ikinci seslemlerinde dudak benzeşmesi görülür. Çok az olarak sonraki seslemlerde de kuralın izleri ile karşılaşılır. Ne ki, yerleşmiş bir kuraldan söz edilemez. Eklerde ise

dudak uyumu görülmez. Özellikle Balkarcada ilk seslemde yuvarlak ünlü (*o, ö, u, ü*) bulunduran sözcüklerde, daha sonraki seslemlerde sık sık yuvarlak ünlü bulunur: *bürçö* < *OT bürge* ‘pire; ’öfhö < *OT öpke* ‘öfke” (Bozkurt 1999: 700). **Kum.** “Dudak benzeşmesi tam oluşmamıştır. Kimi sözcüklere gelen eklerde dudak uyumuna doğru bir eğilim görülür.” (Bozkurt, 1999: 714).

“Kumuk Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu da Türkiye Türkçesinde olduğu gibi işler, yani düz ünlüleri düz ünlüler, yuvarlak ünlüleri ise ya dar yuvarlak ya da düz geniş ünlüler takip eder. Düz ünlülü kelimelerde: *açığ* ‘açık’, *altı* ‘altı, 6’, *belgili* ‘belli, meşhur’, *teñlik* ‘eşitlik’ vb. Yuvarlak ünlülü kelimelerde: *quyu* ‘kuyu’, *oyun* ‘oyun’, *öbüş* ‘öpüş, öpme’, *tügül* ‘değil’, *oyunçaq* ‘oyuncak’, *örnek* ‘örnek’ vb. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ile ilgili diğer özellikler de Türkiye Türkçesindeki gibidir.

Bu uyumun en önemli istisnası, /w/ ünsüzüyle biten kelimelerde görülür. Sonunda bu ünsüz olan kelimelere dar ünlülü eklerin ancak yuvarlak şekilleri gelebildiği için böyle kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulur: *turnawuç* ‘tırmık; tarak’, *belgilewüç* ‘niteleyici, belirten’, *alıwçu* ‘alıcı, müşteri’, *anlawlu* ‘anlayışlı; akıllı; bilinçli’, *itiwüm* ‘(benim) ütüm’ vb. (Pekacar, 2007: 962).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinde Türkiye Türkçesindeki gibi bir düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur ya da Türkiye Türkçesine göre zayıftır. Hatta Kırgız, Karakalpak ve Başkurt Türkçelerinde ilerleyici yuvarlaklaşmalar görülür.

1.3.1.2. Ünlü Değişmeleri

1.3.1.2.1. Ünlü Kalınlaşması

ä > a değişmesi

Kırg. “Alıntı kelimelerde görülen ünlü değişmesidir. Arapça ve Farsça kelimelerde yazılmayan ünlü, Kırgız Türkçesine büyük çoğunlukla /a/lı girmiştir. Bu kalınlaşma hadisesi, bazı kelimelerde /y/, /q/, /r/ ünsüzlerinin etkisiyle, bazılarında ise ünlü benzeşmesiyle meydana gelmektedir: Ar. *üdübiyât* > *adabiyat* ‘edebiyat’, Ar. *müdüniyüt* > *madaniyat* ‘medeniyet’, Ar. *üzân* > *azan* ‘ezan’, Ar. *yüyrüt* > *kayrat* ‘gayret’, Ar. *xiyânüt* > *kıyanat* ‘hıyanet’ (...) Far. *bürübür* > *barabar* ‘beraber’, Far.

därd > *dart* ‘dert’, Far. *sürdär* < *sardar* ‘serdar’, Far. *püyyämbär* < *paygambar* ‘peygamber’ “(Kasapoğlu Çengel, 2005: 74, 75).

Başk. “Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki /ä/ ünlüsü benzeşme yoluyla kalınlaşarak /a/ olmuştur: *ažan* ‘ezan’ (Ar. *âzan*), *dawam* ‘devam’ (Ar. *däwām*), *qazna* ‘hazine’ (Ar. *ḥazinä*), *yawap* ‘cevap’ (Ar. *cäwāb*), *darya* ‘derya’ (Far. *därya*), *farman* ‘ferman’ (Far. *färmān*).” (Yazıcı Ersoy, 2007: 759).

Sonuç: Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde görülen ä > a değişimi Kıpçak lehçeleri için genel bir özellik olarak görülemez.

e > a değişmesi

Kzk. Bu değişim, “Genellikle damak uyumuna uymayan alıntı sözlerin bu uyuma uydurulması sırasında ortaya çıkan bir ses olayıdır ve bu sebeple çoğunlukla yabancı sözcüklerle örneklendirilir:

âdem > *adam* ‘adam, insan’, *qalem* > *qalam* ‘kalem’, *şeytân* > *şeytan* ‘şeytan’, *bahçe* > *bağsa* ‘bahçe’, *ğayret* > *qayrat* ‘gayret, güç’, *hıyanet* > *qıyanat* ‘ihamet’, *tahte* > *taqta* ‘kara tahta’

Bu ses olayı, bu örneklerin dışında bir de Eski Türkçedeki *teg* ‘gibi’ edatının eklenerek *-day*, *-dey*, *-tay*, *-tey* şekillerine bürünmesi esnasında karşımıza çıkar. Burada da esas amil yine damak uyumudur:

qatın + *teg* > *qatınday* ‘kadın gibi’, *at* + *teg* > *attay* ‘at gibi’, *adam* + *teg* > *adamday* ‘adam gibi’, *osı-n* + *teg* > *osınday* ‘böyle’ “(Koç ve Doğan, 2004: 68).

Tat. “Bu ses hadisesi damak uyumu neticesinde ortaya çıkan ve alıntı kelimelerde sıkça görülen bir olaydır: (...) *heves* (Ar.) > *aves* (Tat.) *heves* (TT), *zarûret* (Ar.) > *zarurat* (Tat.) *zaruret* (TT), *berâber* (Far.) > *barabar* (Tat) *beraber* (TT), *cevân-mert* (Far.) > *cumart* (Tat.) *cömert* (TT) “(Yıldırım, 2008: 72).

Kırg. “Farsça kelimelerde sonda yer alan ve yazılan /e/ ünlüsü de Kırgız Türkçesine kalınlaşarak girmiştir, diyebiliriz: *çäre* > *çara* ‘çare’, *xâne* > *kana* ‘hane’, *därväze* > *darbaza* ‘kapı’, *pāde* > *pada* ‘sürü’, *pākīze* > *pakiza* ‘pakize’, *pārde* > *parda* ‘perde’, *pāre* > *para* ‘pare, parça’ “(Kasapoğlu Çengel, 2005: 75).

Kkp. Alıntı kelimelerde görülmektedir : “ *siyasat* ‘siyaset, politika; bir maksada dayalı hareket’ < Ar. *siyâset*, *tärbiya* ‘eğitim, terbiye’ < Ar. *terbiye*, *ibarat* ‘ibâret’ < Ar.

'ibâret, *taza*'temiz, lekesiz' <Far. *tâze*, *sayır* 'seyir, gezinme' < Ar. *seyr*, *seminar* < 'seminer; yüksekokul stajı' < Fr. *séminaire* ." (Uygur, 2010: 39).

Nog. "Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde sistemli olarak kelime ortası ve sonunda bu değişme görülür: *âlet* (Ar.) >*alat*, *amel* (Ar.) >*amal*, *becer*->*bażar*-, *cehennem* (Ar.) >*yahanem*, *cema'at*(Ar.) >*yamayât*, *cevâb* (Ar.) >*yawap*'cevap', *emanet* (Ar.) >*amanat*, *fâide*(Ar.) >*payda*, *ferâhât*(Far.)>*parahat*'rahat', *gayret* (Ar.) >*qayrat*, *heves* (Ar.) >*awas*, *kuvvet* (Ar.) >*quwat*, *nevruz* (Far.) >*nawruz*, *peygamber* (Far.) >*bayhambar*, *sufre*(Ar.) >*sipîra*'sofra', *selâm* (Ar.) >*salam*, *tahte*(Far.) >*taqta*'tahta', *tâze*(Far.) >*taza*'temiz', *temâşâ* (Far.) >*tamaşa* 'ilginç'" (Ergönenç Akbaba, 2009: 41).

Başk. Başkurt Türkçesinde "e" ünlüsü bulunmamaktadır.

Kır.-Tat. Genellikle alıntı kelimelerde olmaktadır : " *şaytan* < Ar. *şeytân* 'şeytan', *ziyada*< Ar. *ziyâde* 'çok, fazla', *barabar* < Far. *berâber*'beraber', *aman* < Far. *hemân* 'hemen', *nayapacaqsın* < *ne yapacaqsın*, *aynacı* < *ayneci* 'kurnaz' " (Işıktaş Sava, 2008: 543).

Kum. "Az görülür: *asırmaq* 'geçindirmek, beslemek, korumak' (DLT *esirge*- 'acımak, eseflenmek')" (Pekacar, 2007: 954).

Kry. "*faşman*< Far. *peşiman*, *şahar* < Far. *şehr*" (Gülsevin, 2010: 56).

Sonuç: e>a değişmesi Kıpçak lehçelerinin birçoğunda, genelde alıntı kelimelerde görülmektedir. Bunun genelde alıntı kelimelerde olması düşündürücüdür. Damak uyumunun etkisiyle alıntı kelimelerdeki bazı e'lerin a'ya dönüştüğü örneklerde de görülmektedir. Ancak o zaman şu soru akla gelmektedir: Neden e'ler a'ya dönüşüyor da a'lar e'ye dönüşmüyor. Böyle olsaydı da damak uyumu gerçekleşecekti çünkü.

Yukarıdaki soru için "Bazı sözcüklerdeki e'lerin niçin kalın sıraya geçtikleri konusunda bir açıklama yapılamamaktadır. Bu tür sözler genellikle yabancı asıllı olduklarından muhtemelen işitilişlerinde tam bir incelik tespit edilememiş ve kalın sırada oldukları telakkisi yagınlaşmıştır: *ecel* >*ajal* 'ecel', *hîle*>*ayla*'hile', *sefer* >*sapar* 'sefer' "(Koç ve Doğan, 2004: 68) cevabı en uygunudur diye düşünüyoruz.

i > ı değişmesi

Kzk. “İnce sıradaki dar-düz *i* ünlüsünün, arka damağa doğru çekilip kalınlaşarakı ünlüsüne dönüşmesi olayıdır. Değişik sebeplerle gerçekleşir:

Türkçe sözcüklerde: *idiş* > *ıdış* ‘kap kacak, kadeh’, *isiğ* > *ıstığ* ‘sıcak’, *miñ* > *mın* ‘bin’, *miñi* > *miyi* > *mıy* ‘beyin’, *yigirme* > *jıyırma* ‘yirmi’, *çiz-* > *sız-* ‘çiz-’, *im* > *ım* ‘işaret’, *çökün-* > *şoqın-* ‘dinden çık-, Hristiyan ol-’, *çepiç* > *şıbış* ‘bir yaşını doldurmuş keçi’

Alıntı sözcüklerde: *çinî* > *şını* ‘çini, cam tas’

Damak uyumunu sağlamak amacıyla Türkçe bileşik sözlerde: *iç ton* > *iş ton* > *ıştan* ‘iç giyim’

Damak uyumunu sağlamak amacıyla alıntı sözlerde: *siyah* > *sıya* ‘mürekkep’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 68).

Kırg. “Bu değişme, iki veya daha fazla heceli olup /ā/ ünlüsü taşıyan alıntı kelimelerde ünlü benzeşmesiyle ortaya çıkmaktadır: Ar. ‘*ādīl* > *adıl* ‘âdil’, Ar. *āhīr* > *akır* ‘ahir’, Ar. *inşāf* > *insap* ‘insaf’, Far. *dihqān* > *dıykan* ‘çiftçi’, Ar. *iflās* > *ıplılas* ‘iflas’.

Bu değişme, bazı Türkçe kelimelerde de görülür: *yigirme* > *cıyırma* ‘yirmi’.

Şu birleşik kelime, gerileyici ünsüz benzeşmesiyle meydana gelir: *bir yıldır* > *bıltır* ‘bir yıl önce’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 75).

Tat. “*yigirmi* > *yığırma* ‘yirmi’, *seqiz* > *saqız* ‘sekiz’, *işen-* > *ışan-* ‘inan-, güven-’ “ (Alkaya, 2008: 110).

Kkp. Bazı alıntı kelimelerde görülür: “ *sım* ‘sim, tel’ < Far. *sîm*, *mayıl* ‘mâil’ < Ar. *mâ’il*” (Uygur, 2010: 39).

Nog. “Nogay Türkçesine geçen bazı alıntı kelimelerde hem /î/ hem de /i/ ünlüsü değişerek /i/ şeklini almaktadır: *fakîr* (Ar.) > *paqîr*, *fîstan* (Yun.) > *îstan* ‘pantolon’, *hakîkat* (Ar.) > *aqîyqat* ‘hakikat’, *îmân* (Ar.) > *ıyman*, *mîrâs* (Ar.) > *mîras*, *târîh* (Ar.) > *tarîyh*.

Bazı Türkçe kelimelerde de bu değişme mevcuttur: *biriş* (ET) > *bîrsî-* ‘harca-’, *çiz-* (ET) > *sîz-* “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 41).

Başk. Bazı Arapça kelimelerde kelime içinde yer alan *i* sesi Başkurt Türkçesinde *i*'ya dönüşmüştür: “*sirr* >*hur* ‘sır’, *riyâ*’ >*rıya* ‘riya’, *cihât* >*yihat* ‘cihet’, *cihâz* >*yihaz* ‘cihaz’, *nâkıs* >*nakıs* ‘nakıs” (Sezer, 1999: 15).

Kır.Tat. Alıntı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır: ”*inkâr* (Ar.) >*ınqar* ‘inkar’, *ilâc* (Ar.) >*ılac* ‘ilaç’, *nışan* (Far.) >*nışan* ‘işaret, iz, belirti, alamet’, *insân* (Ar.) >*ınsan* ‘insan’“ (Işıқтаş Sava, 2008: 544).

Kar.-Malk. “Eski Türkçede bazı kelimelerde ortada bulunan ‘i’ sesi Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde ‘ı’ sesine dönüşmüştür: *çir* >*çır* ‘iç yağı’, *işen-* >*ışan-* ‘güvenmek’, *miyi* >*mıyı* ‘beyin’, *yigirme* >*çıtırma* ‘yirmi’ ” (Tavkul, 2007: 896).

Kum. “*tiyin* >*tıyin* ‘sincap’ (Eker, 1998: 168)

Kry. “*cıns* < Ar. *cıns*; *aşayışlıx* < Far. *asayış*” (Gülsevin, 2010: 56).

Sonuç: *i* > *ı* değişmesi Kıpçak lehçelerinde genelde alıntı kelimelerde görülmektedir. Türkçe kelimelerde çok az örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu değişme iki durumda da kurallı değildir ve lehçeler için ortak bir özellik olarak kabul edilemez.

ü > u değişmesi

Kırg. “Kırgızcada bir isim ile bir fiilin birleşmesinden oluşan aşağıdaki birleşik şekilde ünlü benzeşmesi sonucu /*ü*/ ünlüsünün /*u*/ ya döndüğü görülür: *ün* + *çık-* >*unçuk-* ‘ses çıkarmak’ “ (Kasapoğlu Çengel, 2005: 75) , “*sürme* >*surma*” (Gülensoy, 2004: 37).

Sonuç: Sadece Kırgız Türkçesinde az sayıda örnekte rastlanmış bir değişmedir.

ö > o değişmesi

Kzk. “İnce sıradaki geniş-yuvarlak *ö* ünlüsünün, arka damağa doğru çekilip kalınlaşarak *o* ünlüsüne dönüşmesi olayıdır: *çökin-* > *şoqın-* ‘dinden çıkmak, Hristiyan ol-’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 68).

Sonuç: Kazak Türkçesinde ve sınırlı sayıda kelimedede görülür.

1.3.1.2.2. Ünlü İncelmesi

Arka damak ünlülerinin ön damak ünlülerine dönüşmesidir.

â, a > ä değişmesi

Kzk. Genelde “*alıp kel-* > *âkel-* ‘alıp gel-, getir-’, *ata eke* > *âke* ‘baba’, *bay bişe* > *bäybişe* ‘ilk hanım’, *tañ erteñ* > *tüñerteñ* ‘sabah’ “ (Doğan ve Koç 2004: 65) gibi biri kalın ve biri ince ünlüler taşıyan iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan Türkçe birleşik kelimelerde ve “*kâfir* > *küpir* ‘kafir’, *hareket* > *äreket* ‘hareket’, *asker* > *äsker* ‘asker’, *günâh* > *künâ* ‘günah’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 66) gibi alıntı kelimelerde damak uyumu nedeniyle rastlanmaktadır.

Başk. Arapçadan alınan birçok kelimedede kelime başı ve içinde bu değişmeye rastlanır: “*aĥlâk* > *üĥlak* ‘ahlâk’, *akribâ*’ > *äkribü* ‘akraba’, *fakaṭ* > *füküt* ‘fakat’ ...” (Sezer, 1999: 16).

Kırm.-Tat. Genelde alıntı kelimelerde rastlanır: “*fukarâ* > *fuqarü* ‘fukara, fakirler, yoksullar’, *gunahkâr* > *günühkâr* ‘günahkâr’, *câmi*’ > *cüümü* ‘camii’ “ (Işıктаş Sava, 2008: 542)

Kkp. Sınırlı sayıda alıntı kelimedede görülür: “*râhat* > *rähät* ‘rahat’, “ (Uygur, 2010: 39).

Kry. “*käyrä* < kayra; *çebär* < Ar. cabbâr” (Gülsevin, 2010: 56).

Sonuç: Sınırlı sayıda ve genelde alıntı kelimelerde ortaya çıkan bir değişmedir. Düzenli bir değişme özelliği de taşımamaktadır. Bu nedenle lehçelerin tamamı için geçerli genel bir özellik olarak alınamaz.

â, a > e değişmesi

Kzk. Bazı Türkçe kelimelerde ve az sayıda alıntıda görülür: “*ısan-* > *sen-* ‘inan-, güven-’, *yana* > *jäne* ‘yine, ve’, *çıqan* > *jiyen* ‘yeğen’, *yala* > *jäle* ‘iftira’, *bayram* > *meyram* ‘bayram’, *aran* > *äreñ* ‘zar zor’, *ulyan* > *öleñ* ‘bir çeşit ot’ (...) *nikâh* > *neke* ‘nikah’, *dükkân* > *düken* ‘dükkan’ “ (Koç ve Doğan, 2004: 66-67).

Kırg. Genelde alıntı kelimelerde görülür : “Far. *nikâh* > *nike* ‘nikah’, Ar. *ĥisâb* > *esep* ‘hesap’, Far. *bekâr* > *beker* ‘boşuna, bedava’, Ar. *mākân* > *meken* ‘mekan’, Far. *kārvān* > *kerben* ‘kervan’ “ (Kasapoğlu Çengel 2005: 76). Türkçe kelimelerde örneği azdır: “*ana* > *ene* ‘anne’ “ (Gülensoy, 2004: 36).

Tat.Sınırlı sayıda örneğe rastlanmaktadır: “ *ayt-* >*eyt-* ‘söylemek’, *baglan-* >*beylen-* ‘bağlanmak’, *saç* >*çeç* ‘saç’, *yaş* >*yeş* ‘yaş’, *az* >*ez* ‘az’, *yay* >*cey* ‘yaz’, *sanç* >*çenéc* ‘saplanmak’, *arkın* >*ekrén* ‘yavaş’, *çırıl-da-* >*çérélde-* ‘cırlamak’, *ata* >*eti* ‘baba’, *ana* >*eni* ‘ana’, *mina*>*méne*‘işte’ vs. “ (Öner, 1998: 13).

Nog. Genelde alıntı kelimelerde görülür, örneği azdır: “*kadar* >*kader*; *evliyâ*>*âvliye*; *helâk* >*âlek* “ (Atay, 1998: 45);“*dervâze* >*tereze* ‘pencere’, *dukkân* > *tükén*; *ırak* >*erek* ‘uzak’, *işan-* >*sen-* ‘ümit etmek” (Ergönenç Akbaba, 2009: 42).

Kkp. Sınırlı sayıda alıntı kelimeye görülür: “*nikâh* >*neke*‘nikah’, *selâm* >*sâlem* ‘selam’, *eyyâm*>*äyyem* ‘gün’ “ (Uygur, 2010: 39).

Sonuç: *â*, *a>e* ve *â*, *a>ü* değişimleri Kıpçak lehçelerinde genelde alıntı kelimelerde görülmektedir. Düzenli bir değişme özelliği de taşımamaktadır. Bu nedenle lehçelerin tamamı için geçerli genel bir özellik olarak alınamaz.

ı > i değişmesi

Kzk. “ *bıç-* >*piş-* ‘biç-’, *ıt*>*iyt* ‘it’, *ız*>*iz* ‘iz’, *ış*>*is* ‘iş’, *qarı*> *kâri* ‘yaşlı’, *pış-*>*pis-* ‘piş-’, *tatlığ*>*tätti* ‘tatlı’ ; *ül*>*ül* ‘dil’, *uş*>*üs* ‘diş’, *çıqan*>*jıyen* ‘yeğen’ “(Koç ve Doğan, 2004: 67).

Kırg.“*tılsım*>*tılsim* ‘tılsım’ (Gülensoy, 2004: 36).

Tat. “ *yığıl-*>*yiyl-* ‘yığıl-’, *qadıñ*>*qayın* ‘kayın ağacı’, *ıt*>*it* ‘it, köpek” (Alkaya, 2008: 113).

Nog. “ *bıç-* >*piş-* ‘biç-’, *ısığ* >*isiğ*>*issi* ‘sıcak’ “ (Ergönenç Akbaba, 2009: 42).

Kkp. “*ınan-*>*inan-* ‘inan-’, *ız*>*iz* ‘iz” (Eker, 1998: 112).

Başk. “ *bıñ*>*miñ* ‘bin’ (Bozkurt 1999: 656), *ınan-*>*inan-* ‘inan-’ (Eker, 1998: 112).

Kır.Tat. “ *ına-*>*inamı* ‘inancı’, *ıstın-*>*isindirgen* ‘ısındırmış’, *ısıt-*>*ısıtmek* ‘ısıtmak’ “ (Savran, 2008: 12).

Kar.-Malk. “*bıçaq* > *bıçag* ‘bıçak’, *ınan-* >*ıynan-* ‘inan-’, *mıñ* > *miñ*” (Eker, 1998: 110, 112).

Kum. “*bıçaq*> *bıçaq* ‘bıçak’, *ıq*>*ig* ‘saklanacak yer’, *ınan-*>*inan-* ‘inan-’, *mıñ*>*miñ* ‘bin’ ” (Eker, 1998: 110, 112).

Sonuç: ı>i değişmesi Kıpçak lehçelerinde belli Türkçe kelimelerde ortaya çıkmaktadır. Bu kelimelerin sayısı sınırlıdır. Bu değişim genelde “ c, ç, ş, ts, y ünsüzlerinin etkisi” ve “nicelik bakımından zayıflık ve vurgusuzluk” (Eker, 1998: 110) nedenleriyle ortaya çıkmaktadır.

Topladığımız örneklerin önemli bir bölümü Türkiye Türkçesinde de “i” ile yazılıp söylenmektedir: *inan-*, *bin*, *biç-*, *piş-*, *dil*, *diş* vb. Bu nedenlerle Kıpçak lehçeleri için ayırıcı bir özellik olarak ele alınamaz.

1.3.1.2.3. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi en çok u>ı ve ü>i değişmesi olarak görülmektedir. Diğer düzleşmeler sadece bir veya iki lehçeyle ilgilidir. Örneğin o>a değişmesi Kazak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde, ö>e değişmesi ise sadece Kırım-Tatar Türkçesinde görülmektedir. Bu başlık altında bütün lehçeleri kapsayan u>ı ve ü>i değişmesi incelenecektir:

u, ü > ı değişmesi

Kzk. “*buğday>bıyday* ‘buğday’, *bulga->bilga* ‘bulandır-, batır-’, *bulamıq>bılamıq* ‘bulamaç’, *turna>tırna* ‘turna’, *anuç>anıç* ‘apaçık’, *pamıq>mamıç* ‘pamuk’, *bagatur >batır* ‘bahadır’, *oltur->otur-* ‘otur-’, *toquz>toğız* ‘dokuz” (Koç ve Doğan, 2004: 72-73).

Kkp. “*bulga->bilğa-* ‘çalkala-, bula-’, Ar. *vukūf>uqıp* ‘vukūf, bilgi, anlayış; akıl’, Ar. *kabūl>qabıl* ‘kabūl’, Ar.*nāmūs>namıs* ‘namus’, Far. *nev-rūz>nawrız* ‘nevruz” (Uygur, 2010: 38).

Nog. “*akuru>aqırin* ‘yavaş’, *burun>burin* ‘eski’, Far. *durust>durıs* ‘doğru’, Ar.*sufrə>sipıra* ‘sofra’, *topurgak>topırak* ‘toprak” (Ergönenç Akbaba, 2009: 42).

Kırg. “Aşağıdaki birleşik kelimelerde ilk hecede yer alan /u/ ünlüsü, gerileyici ünlü benzeşmesiyle /ı/ ünlüsüne döner: *bu yıl>bıyıl* ‘bu yıl’, *bu yak>bıyak* ‘bu taraf’.

Bazı Arapça kelimelerin büyük çoğunlukla ikinci hecesinde yer alan /ū/ ünlüsü, Kırgızcada hem kısaltmış hem de düzleşerek /ı/ya dönmüştür: *qābūl>kabıl* ‘kabil’, *mā'lūm>maalım* ‘malūm’, *mā'lūmāt>maalımat* ‘mālūmat’, *nāmūs>namıs* ‘namus” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 76-77).

Tat. “*oltur->utr-* ‘otur-’, *koltuk>kultık* ‘koltuk’, *uçsuz>oçsız* ‘uçsuz’, Ar. *ufuk>ofık* ‘ufuk’” (Bozkurt, 1999: 625-626).

Başk. “*oyun>uyın* ‘oyun’, *orun >urın* ‘yer’, *boyun>muyın* ‘boyun’, *toltur->tultur-* ‘doldur-’, *korkut->kurkı-* ‘korkut-’” (Bozkurt, 1999: 655).

Kır.-Tat. “*katun>kadın* ‘kadın’, *kadgu>kaygı* ‘kaygı’, *bunda>mında* ‘burada’, *taşgaru>tışarı* ‘dışarı’, *yaruk>yarık* ‘ışık’, *mutlaka>mutlaka* ‘mutlaka’” (Savran, 2008: 13).

Kar.-Malk. “Eski Türkçede ikinci hecede yer alan ‘u’ sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde ‘ı’ sesine dönüşmüştür: *aqrun>aqırın* ‘yavaş’, *artuq>artıq* ‘fazla’, *aşuq->aşıq-* ‘acele et-’, *qapçuq>qapçıq* ‘çanta, torba’, *qarangu>qarangi* ‘karanlık’ “ (Tavkul ve Kalafat, 2003: 87).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen u > ı değişmesi ortak bir özellik olarak alınabilir.

ü > i değişmesi

Kzk. “*büt->bit-* ‘bit-’, *mün->min-* ‘bin-’, *çürük>şirik* ‘çürük’, *bedük>biyik* ‘yüksek’, *belgü>belgi* ‘işaret’, *temür>temir* ‘demir’, *ögür>üyir* ‘hayvan sürüsü’, *ögüt >ügüt* ‘ögüt’, *öküz>ögiz* ‘öküz’, *ölüg>ölik* ‘ölü, ceste’” (Koç ve Doğan, 2004: 74).

Kkp. “Ar. *teneffüs>tenepis* ‘teneffüs, mola’, Ar. *ta'accüb>tääjüp* ‘şaşma’, *tekebbür>täkebbir* ‘büyüklenen, kibirli’” (Uygur, 2010: 38).

Nog. “*edgü>iygi* ‘iyi’, *çürü->şiri-* ; *küdegü>kiyew* ‘damat’, *mün->min-* ‘bin-’, *öküz>ögiz* ‘öküz’, *üçün>üşin* ‘için’, *ülüş>ülis* ‘pay’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 42-43).

Kırg. “meңgü > bengi ‘ebedi’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 77).

Tat. “*ötünç>ütüç* ‘ödünç’, *öküz>ügiz* ‘öküz’, *üçün>öçin* ‘için, üzere’” (Bozkurt, 1999: 626).

Başk. “*öküz > ügid* ‘öküz’, *öltür- > ültir-* ‘öldür-’, *ölüg > üli* ‘ölü’, *kül- > kil-* ‘gül-’, *tüş > tiş* ‘düş’, *bedük > biyik* ‘büyük’” (Bozkurt, 1999: 655).

Kır.-Tat. “*küdegü>kiyevni* ‘güveyi’, *keltür->ketir-* ‘getir-’” (Savran, 2008: 13).

Kum. “*belgü>belgi* ‘işaret’, *berü>beri* ‘beri’, *eçkü>eçki* ‘keçi’, *üzengü>üzegi* ‘üzengi’, *çürü->çiri-* ‘çürü-’, *süpür->sibir-* ‘süpür-’” (Baykoca, 1998: 36).

Kar.-Malk. “Eski Türkçede ikinci hecede yer alan ‘ü’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde ‘i’ sesine değişmiştir: *bedük>biyik* ‘yüksek’, *belgü>belgi* ‘işaret’, *eçkü>eçki* ‘keçi’, *emüz->emiz-* ‘emzir-’, *erük >erik* ‘erik’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 87).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **ü>i** değişmesi lehçelerin genel bir özelliği olarak alınabilir.

1.3.1.2.4. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

Düz ünlülerin yuvarlaklaşması Kıpçak lehçelerinde sık rastlanan bir ses olayıdır. Ancak bu yuvarlaklaşmaların bazıları bir veya iki lehçeyle ilgilidir. Yani lehçelerin genelini ilgilendirmemektedir. Bu nedenle bu bölümde en az üç lehçede veya daha fazlasında ortak olan yuvarlaklaşmalar işlenecektir:

a > o değişmesi

Kzk. “Özellikle alıntı sözcüklerin ilk hecesinde meydana gelen düz-geniş *a* ünlüsünün yuvarlaklaşarak *o*’ya dönmesi olayıdır. Genellikle alıntı sözcüklerin bünyesinde bulunan *v* (*w*) ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiriyle ortaya çıkar. (...): *watan>*wotan>otan* ‘vatan’, *vâki’a> *woqıyğa>oqıyğa* ‘olay’” (Koç ve Doğan, 2004: 69).

Kırg. “Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsü, kendisinden sonra gelen hecelerdeki /a/ sesini yuvarlaklaştırır: *yollar >coldor*; *bolmas >bolbos* ‘olmaz’, *toygan>toygon* ‘doydu’, *tokta->tokto-* ‘dur-’, *okşaş >okşoş* ‘benzer’, *ornat->ornot-* ‘yerleştir-’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 77).

Kar.-Malk. “Eski Türkçede kelime ortasındaki ‘a’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde ‘ğ’ sesinin çift dudak ünsüzü ‘v’ sesine değişmesinin etkisiyle ‘o’ sesine dönüşmüştür: *buzagü>buzov* ‘buzağı’, *otağ >otov* ‘oda’, *buqağü>bugov* ‘kelepçe, pranga, boyunduruk’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 82).

Kır.-Tat. “v’ allâhi > ollaki ‘vallahi’, çam- > çomıp ‘gömülüp’” (Savran, 2008: 12).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin bazılarında **a>o** değişmesine rastlanır. Bunlardan bazılarında (Kazak ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde) **w** sesinin, Kırgız Türkçesinde ise ilk hecedeki **o**'nun etkisiyle olmaktadır. Yani, bu değişim birkaç lehçede görülse bile bunu lehçeler için ortak bir özellik olarak göremeyiz.

a > u değişmesi

Kzk. “*ağu>uw* ‘zehir’, *ağuz>uwız* ‘ağız sütü’, *qağu->quwir-* ‘kavur-’, *yawaş>juwas* ‘yumuşak huylu’. Görüleceği üzere, nerdeyse örneklerde bu olay **ğ**, **w** gibi ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcı tesiriyle ortaya çıkmıştır.” (Koç ve Doğan, 2004: 69).

Kırg. “*av>uu; avut>uuç* ‘avuç’” (Gülensoy, 2004: 37).

Kar.-Malk. “Eski Türkçede ilk hecedeki ‘a’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı kelimelerde ‘ğ’ sesinin çift dudak ünsüzü ‘v’ sesine dönüşmesinin etkisiyle ‘u’ sesine dönüşmüştür: *yağuş>cuvuş* ‘yakın’, *yavaş >cuvaş* ‘sakin’, *çav>çuv* ‘ün, şöret’, *qağuk>quvuş* ‘mesane’, *qağut>quvut* ‘kavrulmuş mısır unu’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 83).

Sonuç: Bu lehçelerde **a>u** değişimi örneklerden de anlaşılacağı üzere **ğ**, **w** seslerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle olmaktadır. Hepsinde ortak olan bu durum, ortak bir özellik olarak alınabilir.

e, ä > ö değişmesi

Kzk. “*bele->böle-* ‘kundakla-’, *erik>örük* ‘erik’, *kepelek>köbelek* ‘kelebek’” (Koç ve Doğan, 2004: 70).

Nog. “Türkçe bir kelimedeki bu değişme ön seste olmuştur: *ekmek >ötpék*” (Ergönenç Akbaba, 2009: 43). “*keç>köş* ‘geç’” (Güllüdağ, 1998: 68).

Kkp. “*biregü>biröw* ‘biri’” (Bozkurt, 1999: 578).

Kırg. “Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alan /ö/ ve /ü/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde bulunan /e/ ünlüsü /ö/ye dönerek yuvarlaklaşır: *söktes>söktös* ‘akraba’, *özger->özgör-* ‘değiş-’, *yürek >cürök* ‘yürek’, *küyev>küyöö* ‘güvey, damat’, *külmes>külbös* ‘gülmez’, *ördek>ördök* ‘ördek’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 78). Yine “Bazı alıntı kelimelerde son hecede bulunan /ä/ ünlüsü, önceki hecelerde yer alan

yuvarlak ünlülerin etkisiyle /ö/ye dönmüştür: Far. *hunär>önör* ‘hüner’, Ar. *hükûmât>ökmöt* ‘hükûmet’, Ar. *şürüt>süröt* ‘suret’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 77).

Kır.-Tat. “*çeküçle->çöküçlemey ediler* ‘gagalamıyorlardı, vurmuyorlardı’” (Savran, 2008: 12).

Kum. “*çeküç>çöküç* ‘çekiç’” (Baykoca, 1998 : 34).

Kry. “*etmek>ötmäk* ‘ekmek’, *elek>öläk* ‘elek’, *emgäk>ömgäk* ‘eziyet, zahmet’, *ertä>örtä* ‘sabah, erken’, *ertänbıla>örtänbıla* ‘sabahleyin, erkenden’” (Gülsevin, 2010: 59).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda –belli sayıda kelimedede görülse bile- *e>ö* değişimine rastlanmaktadır. Kırgız Türkçesi dışındakilerde genelde ilk hecede ve az sayıda kelimedede görülmektedir. Bu yönüyle Kıpçak lehçeleri için genel bir özellik olarak alınabilir.

e > ü değişmesi

Kzk. “*tewe> *tüve>tüye* ‘deve’; tek örnekli bu olaydaki yuvarlaklaşmanın da *w* ünsüzü etkisiyle olduğu açıkça görülebiliyor.” (Koç ve Doğan, 2004: 76).

Kum. “Eski Türkçede ilk hecede bulunan –e- sesinden sonra gelen *g, (b>) w, v, y* ünsüzleri *e>ü* gelişmesine sebep olmuştur: *eb>üy* ‘ev’, *tebe>tüye* ‘deve’, *seb->süy-* ‘sev-’” (Baykoca, 1998: 34-35).

Kır.Tat. “*bedük>büyük* ‘büyük’” (Savran, 2008: 12).” *seb->süy-* ‘sev-’” (Bozkurt 1999: 645).

Sonuç: Bazı lehçelerde görülen *e > ü* değişmesi, *w, y* gibi ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Sınırlı sayıda örnekte görülmektedir. Kıpçak lehçeleri için ortak bir özellik olarak değerlendirilebilir.

ı>u değişmesi

Kzk. “*barıg > *barıw >baruw* ‘gitmek’, *ajirattıg> *ajirattıw>ajiratuw* ‘ayırarak’, *altıg> *altıw>aluw* ‘almak’, *adıg>ayıw* ‘ay’, *ağrıg>awruw* ‘ağrı, hastalık’, *azıg>azuw* ‘azı dişi’, *sılıg>sılıw>suluw* ‘güzel’” (Koç ve Doğan, 2004: 70).

Kkp. “*agız>awuz* ‘ağız’, *tapıp>tawup* ‘bulmak’, *agıl>awul* ‘köy’” (Bozkurt, 1999: 578).

Kırg.“Türkçede ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde bulunan /ı/, /u/ ünlüsüne döner: *konuklarımız* >*konoktorubuz* ‘konuklarımız’, *koylarını*>*koylordu* ‘koyunları’, *oylarnıñ*>*oylordun* ‘düşüncelerin’, *dostlarnıñız*>*dostoruñuz* ‘dostlarınız’, *mollalarnıñ*>*moldolordun* ‘mollaların’, *hoşlaştı*>*koştoştı* ‘vedalaştı’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 78).

Kar.-Malk.“Eski Türkçede kelime ortasında yer alan ‘ı’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘ğ’ sesinin çift dudak ‘v’ sesine değişmesinin etkisiyle ‘u’ sesine dönüşmüştür: *arığ*>*aruv* ‘güzel’, *açığ*>*açuv* ‘öfke’, *asığ*>*asuv* ‘fayda’, *ağrığ*>*avruv* ‘hastalık, ağrı’, *ağır*>*avur* ‘ağır’, *batığ*>*batuv* ‘alçak, çukur’, *bağır*>*bavur* ‘karaciğer’, *tatığ*>*tatuv* ‘tat, lezzet’, *tayığ*>*tayuv* ‘kaygan’, *yağır*>*cavur* ‘yara’” (Tavkul ve Kalafat , 2003: 85).

Kır.-Tat.“*açığ*>*açuvlanıp* ‘kızıp, hiddetlenip’, *arlanagız*>*arlanavuz* ‘arlanagız’, *avıştır*->*avuştırip* ‘aktarıp’, *çamır*>*çamurlarnı* ‘çamurları’, *çıbık*>*çubuk* ‘çubuk’, *kıvan*->*kuvandı* ‘sevindi’, *yavlık*>*yavluk* ‘mendil’, *yavın*>*yavunnen* ‘yağmurla’” (Savran, 2008: 12).

Kry.“*çıbık*>*çıbox* ‘çubuk’, *agız*>*avuz* ‘ağız’” (Gülsevin, 201059).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda **b, w** gibi dudak ünsüzlerinin etkisiyle **ı>u** değişimi görülmektedir. Bu değişim, lehçelerin birçoğunda görülmesi ve belli bir nedene bağlı olması nedenleri ile lehçeler için ortak ve belirleyici bir özellik olarak alınabilir.

i > ü değişmesi

Kzk. “*kelig*> **keliw*>*kelüw* ‘gelmek’, *biriktirig*> **biriktiriw*>*biriktirüw* ‘birleştirmek’, *berig*> **beriw*>*berüw* ‘vermek’, *elig*> **eliw*>*elüw* ‘elli’” (Koç ve Doğan, 2004: 71).

Nog.“Türkçe bir kelimedede görülen değişiklik kelime ortasındadır: *tüz*->*tüz*- ‘kur-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 43).

Kkp.“*elig*>*elüw* ‘elli’” (Bozkurt, 1999: 579).

Kırg.“Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /ö/ ve /ü/ ünlülerinden sonra gelen /i/ ünlüleri yuvarlaklaştırır: *közlerniñ*>*közdördün* ‘gözlerin’, *özgerildi*>*özgörüldü* ‘değiştirildi’, *külmesmin*>*külbösmün* ‘gülmem’,

yüregibi>cürögübüz ‘yüreğimiz’, *sözlerdeki>sözdördöğü* ‘sözlerdeki’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 78).

Kum.“*tilkü>tülkü* ‘tilki’” (Baykoca, 1998: 34).

Kır.-Tat. “*tip>tübüne* ‘dibine’, *ümid>ümütke* ‘ümide’, *dilber>dülber* ‘dilber, güzel’” (Savran, 2008: 13).

Kry.“*gügird > kügürt* ‘kükürt’” (Gülsevin, 2010: 59).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda –az sayıda kelimedede olsa bile- görülmektedir. Ancak, bu değişimin ortak bir nedene bağlanması mümkün değildir. Çünkü, Kazak ve Kırım-Tatar Türkçelerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle olan bu değişim, Kırgız Türkçesinde *ö* ve *ü* ünlülerinin etkisiyle olmaktadır. Yine de lehçeler için ortak bir özellik olarak dikkate alınabilir.

1.3.1.2.5. Dar Ünlülerin Genişlemesi

Kıpçak lehçelerinde –en az üç lehçede ortak- görülen ünlü genişlemeleri şu şekildedir:

ı > a değişmesi

Kzk. “Az sayıda örnekte görülmesine rağmen, çağdaş Kıpçak Türkleri için karakteristiktir. Birkaçı dışında, örneklerin çoğunda son hecede görülür: *toğrı>tuwra* ‘doğru’, *arı>ara* ‘arı’, *qıdığ>qıya* ‘kenar’, *yañı>jaña* ‘yeni’, *bodı->boya-* ‘boya-’, *yaltrı->jiltıra-* ‘parla-’, *sınar oq>sayaq* ‘tek, yalnız’, *ığaç>ağaç* ‘ağaç’” (Koç ve Doğan, 2004: 77).

Nog.“Örnekte gerileyici benzeşmeyle Türkçe kelimenin ilk hecesindeki /i/ ünlüsü genişlemiştir: *ığaç>ayâş* ‘ağaç’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 44).

Kar.-Malk.“Eski Türkçede kelime ortasında yer alan ‘ı’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde ‘a’ sesine değişmiştir: *açığ >açav* ‘bahşiş, hediye’, *azığ>azav* ‘köpek dişi’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 84).

Kırg.“Şu Arapça kelimedede orta hecede yer alan uzun ünlü önce kısalarak kalınlaşmakta, daha sonra genişlemektedir: *xāzīna>kazıma>kazana* ‘hazine’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 79).

Kry.“*ıgaç>ağaç*” (Gülsevin, 2010: 58).

Sonuç: Birkaç Kıpçak lehçesinde sınırlı sayıda kelimedede görülen bir ses değişimidir. Üçten fazla lehçede görüldüğü için bir ortak özellik olarak alınabilir. Ancak burada verilen örneklerin bazılarında görülen *ı > a* değişmesi, Türkiye Türkçesinde de (*ıgaç >ağaç; bodı->boya-* gibi) görülmektedir. Bu durumu dikkate almak gerekir.

i > e, é (ë) değişmesi

Kzk. “*iki>eki* ‘iki’, *indi>endi* ‘şimdi, artık’, *işik>esik* ‘kapı, eşik’, *tîrek >terek* ‘kavak ağacı’, *ism>esim* ‘isim, ad’, *kemi>keme* ‘gemi’, *kezik>kezek* ‘nöbet, sıra” (Koç ve Doğan 2, 004: 78).

Nog.“Türkçe ve alıntı kelimelerde ön ve iç seste görülebilen bir ses değişmesidir: *hîç* (Far.) *>eş*; *in-* (ET) *>en-*; *terîñ* (ET) *>teren* ‘derin’, *tî-* (ET) *>de-*“ (Ergönenç Akbaba, 2009: 44).

Kar.-Malk.“Eski Türkçede yer alan dar ünlü ‘i’ sesi, Karaçay-Malkar Türkçesi bazı kelimelerde ‘e’ sesine dönüşmüştür: *irte>ertte* ‘erken’, *ilt->elt-* ‘götür-’, *kirtü>kerti* ‘gerçek’, *sikri->sekir-* ‘atla-, sıçra-“ (Tavkul ve Kalafat, 2003: 85).

Kırg.“Şu kelimedede /h/ ünsüzünün etkisiyle ilk hecedeki ünlü genişlemiştir: Far. *mihmān>meyman* ‘misafir” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 79).

Tat.“*tîl>těl* ‘dil’, *iş>ěş*; *kîrpik>kěrfěk*; *kîşi>kěşě*; *tîrsek>těrsék* ‘dirsek’, *tîri>těřě* ‘diri” (Öner, 2007: 688).

Kum. “*el* ‘halk, insanlar; ülke’, *en-* ‘in-’, *yer* ‘yer” (Pekacar, 2007: 954).

Kry.“*kāşki*(Far.) *>keşke*; *vîrān* (Far.) *>veran*” (Gülsevin, 2010: 58).

Sonuç: Bu değişme birçok Kıpçak lehçesinde görülmektedir. Ortak bir özellik olarak alınabilir. Ancak, bu değişme için verdiğimiz örneklerin bazılarında değişme standart Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Örneğin “de-, yer, el” gibi. Bunu da dikkate almak gerekir.

u > o değişmesi

Kzk. “Kazakça gibi çağdaş Kıpçak lehçesi olan Tatarcada düzenli olarak görülen bu ses olayı, Kazak Türkçesi için birkaç örnekle sınırlıdır.

Türkçe sözlerde her zaman ilk hecede: *uz->oz-* ‘başkasını geç-’, *çum(il)->şomil-* ‘suya dal-, yıkan-’, *quzi>qozi* ‘kuzu’, *quruğjin>gorğasın* ‘kurşun’.

Alıntı sözlerde: *mu ’min>momin* ‘iyi huylu, uysal’, *tûtî>totî* ‘dudu kuşu, papağan’, *ab-ı rûy>abıroy* ‘şeref’, *tûfân>topan* ‘tufan’” (Koç ve Doğan, 2004: 78).

Kırg. “Şu Farsça kelimedede ilk hecede yer alan /û/ ünlüsü kısalarak genişlemiştir: *rûze* (>*oraza*) >*orozo* ‘oruç’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 80).

Tat. “*uzak>ozak* ‘uzun vakit’, *uç->oç-* ‘uç-’, *tut->tot-* ‘tut-’, *tuz>toz* ‘tuz’, *kuş>koş* ‘kuş’, *muη>moη* ‘sıkıntı, bun vs.’” (Öner, 1999: 12).

Başk. “*bulut>bolot* ‘bulut’, *yultuz* (ET) >*yondo*z ‘yıldız’” (Bozkurt, 1999: 654).

Kry. “*bulutçuk>bulutçox*” (Gülsevin, 2010: 58).

Sonuç: Lehçelerin birkaçında görülen bu ses değişmesi, Türkiye Türkçesinden farklı ortak bir özellik olarak alınabilir.

“u > a değişmesi

Kzk. “*botu(q)>bota* ‘deve yavrusu’, *monşuq>monşaq* ‘boncuk’, *toquç >toqaş* ‘çörek’, *tolu>tola* ‘dolu’” (Koç ve Doğan, 2004: 79).

Nog. “*fulân* (Ar.) >*balenşe* ‘falan’, *konuk >qonaq* ‘misafir’” (Ergönenç Akbababa, 2009: 44).

Kırg. “Bazı Türkçe kelimelerde yer alan /u/ ünlüsü genişlemiştir: *kuru->kuura-* ‘kuru-’, *toyru>tuura* ‘doğru’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 79).

Sonuç: Birkaç Kıpçak lehçesinde az sayıda örnekte görülen bir ses değişmesidir. Ancak örnekleri Türkiye Türkçesinden farklı olduğu için, lehçeler için bir özellik olarak alınabilir.

ü > ö değişmesi

Kzk. “*hükümet>*ükimet>ökimet* ‘hükümet’, *hüküm>ökim* ‘hüküm’, *hüner>öner* ‘hüner, sanat’, *tüpü>töbe* ‘tepe’” (Koç ve Doğan, 2004: 79).

Nog. “*hüner* (Far.) >*öner* “ (Ergönenç Akbaba 2009: 44), “*hürmet >örmet* ‘hürmet’, *hüküm>ökim* ‘hüküm’, *hükümet>ökimet* ‘hükümet’” (Güllüdağ, 1998: 65).

Tat. “*kün>kön* ‘deri, gön’, *tüş->töş-* ‘in-’, *kül >köl* ‘kül’, *üçün>öçén* ‘için’, *üst>öst* ‘üst’, *yüz->yöz-* ‘yüz-’” (Öner, 1998: 12).

Başk. “*tütün>tötön* ‘tütün’, *üçün >ösön* ‘için’, *bukün>bögön* ‘bugün’” (Bozkurt, 1999: 654).

Kry. Karay Türkçesinde bu değişmeye rastlanmamıştır.

Sonuç: Sadece Tatar ve Başkurt Türkçelerinde kurallı bir değişme olarak görülür. Diğerlerinde genelde yabancı kelimelerde ‘h’ düşmesi sonucu oluşan bir değişmedir. Yine de bunu Kıpçak lehçeleri için ortak bir özellik olarak alabiliriz, ancak Tatar Türkçesini ayrı bir yere koyarak yapmalıyız bunu.

1.3.1.2.6. Ünlü Düşmeleri

Kzk. “*inan->nan-* ‘inan-’, *ilektir->tlaktır->laktır-* ‘atmak, fırlatmak’, *urug>ruv* ‘aile, kabile’, *oglak>olak>lak* ‘oğlak’” (Öner, 1998: 13).

Kırg. “*karını>karnı; topurak>toprak; cumuru >cumru; köñülü>köñlü*” Gülensoy, 2004: 40).

Tat. “*sagınam>sagınam* ‘özlerim’, *sızılıp >sızılıp* ‘çizilip’, *tézələp>tézləp* ‘dizilip’, *töşərəp>töşrəp* ‘düşürüp’, *yabışıp>yabşıp* ‘girişip’, *yögərəp>yögrəp* ‘koşup’” (Öner, 2007: 696).

Nog. “*erini>erni* ‘dudağı’, *æwilik- >æwlik-* ‘yorgun düşmek’, *hazine (Ar.) >qazna* ‘hazine’, *oyuna->oyna-*” (Ergöneç Akbaba, 2009: 45).

Kkp. “*awız-ı>awzı* ‘ağızı’, *murın-ı>murnı* ‘burnu’, *qarın-ı>qarnı* ‘karnı’, *kewil-i>kewli* ‘gönlü’” (Uygur, 2010: 54).

Kır.Tat. “*aytıp> aytıp; ayırıl->ayrıl-; awuzu>awzu* ‘ağızı’, *qayusı>qaysı* ‘hangisi’, *qayıt->qayt-* ‘geri dönmek’, *hazine>xazna*” (Işıқтаş Sava, 2008: 548).

Kar.-Malk. Orta hece düşmesi olarak karşımıza çıkar: “*erin-i>erni* ‘dudağı’, *burun-um>burnum; eşit-e-me>eşteme* ‘işıtiyorum’” (Tavkul, 2007: 893).

Kum. “*boyun-um> boynum; oyun-a->oyna-; orun- a-l->ornal-* ‘dikilmek, ekilmek; tesis edilmek, yerleşmek’” (Pekacar, 2007: 963).

Kry. “Metinlerde ünlü düşmesi örnekleri sadece kelime içinde görülmüştür: *sözleyedir >sözleydir; klägey edim>klägeydim; alınıña>alınıya>alınıya; koyunundan>koynundan; çevürä >çüvrä*” (Gülsevin, 2010: 54).

Sonuç: Türkiye Türkçesinden farklı bir özellik taşımamaktadır. Ayırt edici bir özellik olarak alınamaz.

1.3.2. Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

1.3.2.1. Ünsüz Değişmeleri

ç > ş değişmesi

Kzk. “*çadan>çadhan>şayan* ‘akrep’, *çapan>şapan* ‘cübbe’, *çömçe >şömiş* ‘kepçe’, *çık->şık-* ‘çık-’, *çakır->şakır-* ‘çağır-’, *kaçkın>kaşqın* ‘kaçak’, *kaçan>kaşan* ‘ne zaman’, *üç>üş* ‘üç’, *aç->aş-* ‘aç-’, *hiç(heç) >eş* ‘hiç’” (Koç ve Doğan, 2004: 81, 82).

Kkp. “*çık->şık* ‘çık’, *çat->şataq* ‘münakaşa, kavga’, *çökür->şökür-* ‘deveyi yere çöktür-, diz büktür-’, *çöl>şöl* ‘çöl’, *saç->şaşaq* ‘saçak’, *aç->aşar* ‘anahtar’, *saç>şaş* ‘saç’, *çöm->şömiş* ‘ağaç kaşık, çomça’, *iç->iş-* ‘iç’” (Uygur, 2010: 40-41).

Nog. “*çağ>şaq* ‘çağ’, *çal->şal-* ‘çal-’, *açuk>aşık* ‘açık’, *neçe>neşe* ‘kaç’, *aç->aş-* ‘acık-’, *biç->piş-* ‘biç-’, *iç>iş* ‘iç’, *saç>şaş* ‘saç’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 57).

Kırg. “Eski Türkçe kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda yer alan /ç/ ünsüzü Kırgızcada korunmuştur. (...) Öte yandan kelime içinde ve sonunda yer alan /ç/ sesi, /c/, /ç/, /s/ ve /t/ ünsüzlerinin yanında sızıcılışarak /ş/ye döner: *küç-süz>küşsüz* ‘güçsüz’, *köç-tü>köştü* ‘göçtü’, *üç-tön>üştön* ‘üçten’, *üç caş>üş caş* ‘üç yaş’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 94-95).

Tat.”STT birkaç örnekte görülmektedir: *çıbirt->şıpırtqa* ‘çırpıştır-, taze çubukla döv’, *bıçkı>bışqı* ‘bıçkı, hızar’, *iç ton>iştan* ‘iç donu’” (Alkaya, 2008: 167).

Kır.-Tat.“*üç>üş* ‘üç’, *aç>aş* ‘aç’, *iç->iş-* ‘iç-’” (Bozkurt, 1999: 644).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinde ç > ş değişimi Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde düzenli olarak görülür. Kırgız Türkçesinde başka ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkabilirken Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde az sayıda kelimedede görülür. Bir sızıcılışma olan ç > ş değişimi, lehçeler için ortak bir özellik olarak alınabilir.

ş > s değişmesi

Kzk. “*şerik* >*serik* ‘şerik, yoldaş’, *şol*>*sol* ‘şu, o’, *şeytan* >*şaytan* >*saytan* ‘şeytan’, *şatu*>*satu* ‘merdiven’, *eşik*>*esik* ‘kapı, eşik’, *qaşı*->*qası*- ‘kaşı-’, *töşe*->*töse*- ‘döşe-’, *eşgek*>*eşyek*>*esek* ‘eşek’, *iş*>*is* ‘iş’, *piş*->*pis*- ‘piş-’, *kaş*>*qas* ‘kaş’” (Koç ve Doğan, 2004: 82).

Kkp. “*şelgam*(Far.) >*salğam* ‘şalgam’, *şorba* (Far.) >*sorpa* ‘çorba’, *başka*>*basqa* ‘başka’, *aşık* / *aşuk*>*asıq* ‘aşık kemiği’, *başkar*- / *başğar*->*basqar*- ‘idare et-’, *iş*>*is* ‘iş’, *boş*>*bos* ‘boş’, *aş*>*as* ‘yemek, taam’” (Uygur, 2010: 48).

Nog. “*bışır*- (ET) >*pisir*- ‘pişir-’, *eşit*->*esit*- ‘iştir-’, *işan*- (ET) >*sen*- ‘ümit et-’, *yumşa*->*yumsa*- ‘yumuşa-’, *aş* (ET) >*as* ‘yemek’, *baş* (ET) >*bas* ‘baş’, *beş* (ET) >*bes* ‘beş’, *boş* (ET) >*bos* ‘boş’, *kuş* (ET) >*qus* ‘kuş’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 59).

Sonuç: Bu değişme sadece birbirine yakın üç lehçede kurallı olarak görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kıpçak grubu lehçelerin belli bir bölümü için ayırıcı bir özellik olarak kabul edilebilir.

f > p değişmesi

Kzk. “*faide*>*payda* ‘fayda’, *ferzend*>*perzent* ‘evlat’, *fıkr*>*pikir* ‘fikir’, *farz*>*parız* ‘farz, görev’, *sefer*>*sapar* ‘sefer’, *afet*>*apat* ‘afet’, *karanfil*>*kalampır* ‘karanfil’, *taraf*>*tarap* ‘taraf’, *harf*>*ärip* ‘harf’” (Koç ve Doğan, 2004: 83).

Kkp. Bu değişme Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde görülür: “*fermân* (Far.) >*pârman* ‘ferman’, *feriştah* (Far.) >*perişte* ‘melek’, *fıkr* (Ar.) >*pikir* ‘fikir’, *fırsat* (Ar.) >*pursat* ‘fırsat’, *lafz* (Ar.) >*lapız* ‘söz’, *sıfat* (Ar.) >*sıpat* ‘görünüş, kılık’, *sefer* (Ar.) >*sapar* ‘yolculuk’, *insâf*(Ar.) >*insap* ‘insaf, adalet’, *taraf*(Ar.) >*tärep* ‘taraf, yan, yön’” (Uygur, 2010: 41, 42).

Nog. Alıntı kelimelerde başta, ortada ve sonda “görülen bu değişme sistemlidir: *fakîr*>*paqîr* ‘fakir’, *fayda*>*payda* ‘fayda’, *efendi*>*æpendi* ‘efendi’, *elif be*>*elippe* ‘alfabe’, *misafir* >*misapir*; *sıfat*>*sıpat* ‘çehre’, *sufre*>*sipira* ‘sofra’, *tayfa*>*taypa*; *üfür*->*üpür*-; *harf*>*ærip*” (Ergönenç Akbaba, 2009: 58).

Kırg.”Bu değişme Kırgız Türkçesinde son derece düzenlidir: *fıkr*>*pikir*; *fâ'idâ*>*payda*; *fârmân*>*parman* ‘ferman’, *fâlâk* >*palek* ‘felek’, *fârq*>*park* ‘fark’, *fârzând*>*perzent* ‘evlat’, *dâftâr*>*depter* ‘defter’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 91).

Tat. “*fä’ide*>*payda* ‘fayda’, *fonar*(Rus.)>*panar* ‘fener’, *fulān*>*pelen* ‘falan’, *familiya*(Rus.)>*pamilya* ‘aile’, *fidye*>*pidiye* ‘ölen kişi için verilen sadaka’, *faqir*>*paqir* ‘fakir, yoksul’, *ofitser*(Rus.)>*opiser* ‘subay’, *tuflı*(Rus.)>*tupli* ‘iskarpın’, *sefer*>*seper* ‘sefer, akın’, *konfeta*(Rus.)>*kenpit* ‘şeker, şekerleme’, *misafir*>*musapır* ‘misafir, konuk’” (Alkaya, 2008: 174).

Başk.”Başkurt ağızlarının ve diğer Kıpçak Türk lehçelerinin tesiriyle, bazı Arapça kelimelerde yer alan f sesi Başkurt Türkçesinde p’ye dönmüştür: *näfs*>*näpsī* ‘nefs’, *sifat*>*hıpat* ‘sıfat’, *ulfät*>*ülpat* ‘ülfet’” (Sezer, 1999: 49).

Kum. “*fakir*>*paqır* ‘fakir’, *taraf*>*tarap* ‘taraf’, *fikir*>*pikru* ‘fikir’, *Fars*>*Pars* ‘Fars, İran’” (Baykoca, 1998: 22, 23).

Sonuç: Günümüz Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **f>p** değişmesi genel bir özellik olarak alınabilir. Hatta lehçeler için belirleyici bir özelliktir denebilir.

g > y değişmesi

Kzk. “*öğren*->**öyren*->*üyren*- ‘öğren-’, *ögür*>*üyir* ‘hayvan sürüsü’, *tegin*>*deyin* ‘değın’, *tegirmen*>*diyirmen* ‘değirmen’, *tüge*>*tüye* ‘deve, düğ’, *eg*->*iy*- ‘eğ-’, *kög*>*küy* ‘ezgi’, *teg*->*tiy*- ‘değ-’” (Koç ve Doğan, 2004: 83).

Kkp. “*öğret*->*üyret*- ‘öğret-’, *yigen*>*jiyen* ‘yeğen’, *tüg*->*tüyin* ‘dügüm, bağ’, *tegür*->*diyirman* ‘değirmen’, *beg*>*biy* ‘idaeci, yönetici’” (Uygur, 2010: 42).

Nog.”*eg*->*iy*- ‘eğ-’, *teg*->*tiy*- ‘değ-’, *üg*->*üy*- ‘yığ-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 56).

Kırg.”*egri*>*iyri* ‘eğri’, *yigne*>*iyne* ‘iğne’, *yigirmi*>*cıyırma* ‘yirmi’, *tügün*>*tüyün* ‘dügüm’, *ögür*>*üyür* ‘at sürüsü, sürü, yıldı’, *tegre*>*deyre* ‘etraf, çevre’ ; *beg*>*biy* ‘halk hakimi, bey; coro oyununu yöneten’” (Özeren, 2008: 241).

Tat.”*tügme*>*töyme* ‘dügme’, *egir*->*iyir*- ‘eğir-’, *öğret*->*öyreñ*- ‘öğren-’, *egil*->*iyil*- ‘eğil-’, *teg*->*tiy*- ‘değ-’, *tög*->*töy*- ‘döv-’, *biz teg*>*bizdey* ‘bizim gibi’” (Alkaya, 2008: 162).

Kum.”*tög*->*tüy*- ‘döv-’, *beg*>*biy* ‘bey’, *küg*>*küy* ‘şarkı’” (Baykoca, 1998: 47, 48).

Kar.-Malk.”*küg*>*küy* ‘ağıt’, *tüg*->*tüy*- ‘bağla-’, *yigirme*>*cıyırma* ‘yirmi’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 84).

Sonuç: Bu değişim çağdaş Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülmektedir. Bu nedenle lehçelerin belirleyici özelliklerinden biri sayılabilir.

ğ (ğ) > y değişmesi

Kzk. “*sığır* > *sıyır* ‘sığır’, *bağla*->*bayla*- ‘bağla-’, *buğday* > *biyday* ‘buğday’, *sığ-* > *sıy-* ‘sığ-’, *yığ*->*jiy-* ‘yığ-, topla-’, *andağ*>*onday* ‘öyle” (Koç ve Doğan, 2004: 84).

Kkp. “*bağla*->*bayla*- ‘bağla-’, *buğday*>*biyday* ‘buğday” (Uygur, 2010: 42).

Nog. “ (*bağla*->*bayla*- ‘bağlamak’, *sığ*->*sıy-* ‘sığ-’, *yığ*->*jiy-* ‘topla-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 56).

Kırg.”*yığıl*->*ciyiluu* ‘toplan-, birik-’, *sığır*>*sıyır* ‘inek, sığır’, *sığın*->*sıyınuu* ‘saygıyla eğil-, sığın-, güven-’” (Özeren, 2008: 241).

Tat.”*sığır*>*sıyır* ‘inek’, *ağıl*>*ayıl* ‘köy’, *bağ*>*pay-la*- ‘bağla-’, *yığ*->*yiy-* ‘yığ-, topla-’” (Alkaya, 2008: 162).

Kum.”*yığ*->*yiy-* ‘yığ-’, *sığ*->*sıy-* ‘sığ-’” (Baykoca, 1998: 47).

Kar.-Malk.”*sığıt*>*sıyıt* ‘feryat, ağlama’, *yığın*>*ciyin* ‘grup, topluluk’, *yığ*->*ciy-* ‘topla-’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 84).

Kry. “*bağla*->*bayla*- ‘bağla-’” (Gülsevin, 2010: 71).

Sonuç: Bu değişim çağdaş Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülmektedir. Bu nedenle lehçelerin belirleyici özelliklerinden biri sayılabilir.

ğ (ğ, y) > w değişmesi

Kzk. “*ağıl*>*awıl* ‘köy’, *ağız*>*awız* ‘ağız’, *boğun*>**buğun*>*buwın* ‘hece’, *buqağ*>*buğaw* ‘bukağı’, *çoğ*>*şuw* ‘gürültü’, *ağlaq*>*awlaq* ‘ıssız, uzak’, *ağrığ*>*awruw* ‘ağrı, hastalık’, *boğra*>*buwra* ‘erkek deve” (Koç ve Doğan, 2004: 84).

Kkp. “*ağır*>*awır* ‘ağır; çetin, zor’, *soğık* > *suwık* ‘soğuk’, *toğru*>*tuwra* ‘doğru’, *ağız* > *awız* ‘ağız’, *yağı*>*jaw* ‘düşman’, *ota*: *ğ*>*otaw* ‘otağ, çadır’, *adığ*>*ayıw* ‘ayı’, *ağ*>*uw* ‘ağu, zehir’, *toğ*->*tuw-* ‘doğ-’” (Uygur, 2010: 42).

Nog. “*bağır*>*bawır* ‘bağır’, *ağız*>*awız* ‘ağız’, *soğık*>*suwık* ‘soğuk’, *bağ*>*baw* ‘bağ’, *ağır*>*awır* ‘ağır’, *tağ*>*taw* ‘dağ” (Güllüdağ, 1998: 75).

Kırg. “Eski Türkçede kelime içinde bulunan /y/ ünsüzü önce sızıcılaşarak /w/ye döner; daha sonra /w/ erir: *ayır>owur>oor* ‘ağır’, *ayız>owuz>ooz* ‘ağız’, (...) *ayü>uw>uu* ‘zehir’, *qayür->kuwur->kuur-* ‘kavur-’, (...) Eski Türkçede tek heceli kelimelerin sonunda; iki heceli kelimelerin ise ilk hecesinin sonunda yer alan /y/ sesi, sızıcılaşarak /w/ye döner ve daha sonra /w/nin erimesiyle uzun ünlü oluşur: *ay/>ow->oo-* ‘yukarı kalk-’, *bay/>bow>boo* ‘bağ’, *say/>sow>soo* ‘sağ’, *tay/>tow>too* ‘dağ’, *toy/>tow-*, *tuw->tuu-* ‘doğ-’, *boy/>bow->buw-> buu-* ‘boğ-’, *tuy/>tuu* ‘tuğ, bayrak” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 99-100).

Tat.”*ağız >awız* ‘ağız’, *ağıl>awıl* ‘köy’, *qağun>qawın* ‘kavun’, *qağur->qawır-* ‘kavur-’, *soğur->siwir-* ‘çek-, em-’, *yağūq>yıwıq* ‘yakın, akraba’, *açığ>atsıw* ‘öfke’, *tağ>taw* ‘dağ’, *sılığ>sılıw* ‘güzel’, *qırağū>qıraw* ‘kırağı’, *buzāğū>bosaw* ‘buzağı” (Alkaya, 2008: 169).

Başk.”*bağ>baw* ‘bağ, ip’, *toğur->tuwuw* ‘doğur-” (Bozkurt, 199: 654, 655).

Kır.-Tat.”*arslanağız>arslanawuzlar* ‘arslanağzı’, *soğuk>suwuk* ‘soğuk’, *açığ>açuwlanıp* ‘hiddetlenip’, *arığ>aruw* ‘arı, temiz’, *boğ->buwıp* ‘boğup’, *yadağ>cayaw* ‘yaya’, *sağlık>sawlıgım* ‘sağlığım’, *yamağ>yamawlı* ‘yamalı” (Savran, 2008: 26).

Kum.”Genellikle ilk hece sonunda olmak üzere kelime içinde /ğ, g/ ünsüzleri sızıcılaşarak /w/olmuştur: *awuz* ‘ağız’, *bawur* ‘karaciğer’, *buwaz* ‘gebe hayvan’, *quw* ‘kuğu’, *aw* ‘ağ, örümcek ağı’, *taw* ‘dağ’, *tuw-* ‘doğmak’, *yuwuk* ‘yakın’. Çok heceli kelimelerin sonunda /ğ, g/ ünsüzleri bazen sızıcılaşarak /w/ olmuştur: *ariw* ‘güzel, iyi’, *asuw* ‘fayda, kazanç, kâr’, *ataw* ‘ada’, *otaw* ‘süslü oda; damadın evinde geline verilen süslemeli oda’, *siriw* ‘sürü’.” (Pekacar, 2007: 955).

Kar.-Malk.”*açığ>açuw* ‘öfke’, *arqağ>arqaw* ‘mekik ipliği’, *ağlaq>awlaq* ‘kır, ova’, *ağrığ>awruw* ‘ağrı, hastalık’, *bağır>bawur* ‘karaciğer’, *tağ>taw* ‘dağ’, *buqağū>bugow* ‘kelepçe, boyunduruk, pranga’, *buğū>buw* ‘erkek geyik’, *buzāğū>buzow* ‘buzağı’, *yaşağū>çaşaw* ‘hayat” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 84).

Kry.”*tağ>taw* ‘dağ’, *ağ>aw* ‘ağ’, *ağız>awuz* ‘ağız’, *adığ>ayuw* ‘ayı” (Gülsevin, 2010: 70, 71).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinin hepsinde görülen bir ses olayıdır. Bu nedenle Kıpçak lehçelerinin ayırıcı bir özelliği olarak düşünülebilir.

g > w değişmesi

Kzk. “*bir+egü>birew(i)* ‘biri’, *iki+egü>ikegü>ekew(i)* ‘ikisi’, *ellig (ellig)>eliw* ‘elli’, *küdegü>küyew* ‘güvey, damat’” (Koç ve Doğan, 2004: 92).

Kkp. “*jerlew* ‘gömme, defin’, *köklew* ‘ağaçlandırma’, *eskilew* ‘ihtiyar, eski’, *şeşiw* ‘karar verme, meseleyi çözme’, *biylew* ‘idare, yönetme, hükmetme’, *eziliw* ‘ezilme’” (Uygur 2010: 42). “*biregü>biröw* ‘biri’, *ellig>eliw* ‘elli’” (Bozkurt, 1999: 578).

Nog. “*küdegü > kiyew* ‘damat’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 59).

Tat. “*tögerik>tüwerek* ‘yuvarlak’, *egir->öwör-* ‘eğir-’, *tirig>türüw* ‘dirilik, sağ olma’, *ölüg>öliw* ‘ölüm, ölme’, *teg->tew-* ‘değ-’, *buni teg>möntew* ‘böyle’, anı *teg>entew* ‘böyle, bunun gibi’” (Alkaya, 2008: 169-170).

Kır.-Tat. “*biregü>birew* ‘biri’, *küdegü>kiyewni* ‘güveyi’” (Savran, 2008: 26).

Kum. “*säbig>süyüw* ‘sevgi’, *biregü>birew* ‘biri’” (Bozkurt, 1999: 715, 719).

Kar.-Malk. “*bilegü>bilew* ‘biley taşı’, *biregü>birew* ‘bir kişi, kimse’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 84).

Sonuç: g > w değişmesi, belirli kelimelerde de olsa, hemen bütün Kıpçak lehçelerinde görülmektedir. Ayrıca, bu ses olayı Türkiye Türkçesinde görülmemektedir. Yani ayırıcı bir ses olayı olarak alınabilir.

y > c/j değişmesi

Kzk. “*yaqa>jağa* ‘yaka’, *yat->jat-* ‘yat-’, *yala>jala* ‘iftira’, *yut->jut-* ‘yut-’, *yağı>jaw* ‘düşman’, *yiti >jeti* ‘yedi’” (Koç ve Doğan, 2004: 85).

Kkp. “*yapış->jabıs-* ‘yapış-’, *yaka>jaka* ‘elbise yakası; su kıyısı’, *ya: z>jaz* ‘yaz mevsimi’, *yıl >jil* ‘yıl, sene’, *yé: l>jel* ‘yel, rüzgar’, *yemiş>jemis* ‘yemiş, meyve’” (Uygur, 2010: 49).

Kırg. “Türkçe kelimelerde kelime başında bulunan /y/, diş eti- ön damak ünsüzü /c/ye dönüşmüştür. Bu değişme, Kırgızcada oldukça düzenlidir: *yol>col*; *yıl>cıl*; *yaş>caş*; *yağmur>camgır*; *yay>cay* ‘yaz’, *yaz>caz* ‘ilkbahar’, *yegen>cegen* ‘yeğen’,

yakın >cakın; yıldız>cıldız; yigit>cigit; yürek>cürök; yarat->carat-; yumuşak>cumşak (...)” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 495).

Tat.”*cil* ‘yel, rüzgar’, *cir* ‘yer’, *cırla-* ‘şarkı söyle-’, *ya>yay>ceye* ‘yay’, *yegren>ciren* ‘kestane rengi” (Alkaya 2008: 178). “*yet->cit-* ‘ulaş-’, *yeñ->ciñ-* ‘yen-’, *yigit >cigét* ‘yiğit’, *yiber->ciber-* ‘gönder-’, *yer>cir* ‘yer’, *ip>yip>cép* ‘ip’, *yedi>cidé* ‘yedi’, *yılıt->cilit-* ‘ısıt-’ (...)” (Öner, 1998: 18).

Kır.-Tat.”*yadağ>cayav* ‘yaya’, *yap>cap* ‘yamaç’, *yadıl->cayılıp* ‘yayılp’, *yılmay->cılmayttı* ‘büzdü’ (...). ‘y’ sesinin korunduğu şekiller de vardır: *yagğan* ‘yağan’, *yaldar* ‘yapışır’, *yerdeki* ‘yerdeki’ (...). Bazı kelimelerin hem ‘y’li hem de ‘c’li şekilleri kullanılmıştır: *yelkesini* ‘ensesini’, *celkemden* ‘ensemenden’, *yuvurdu* ‘koştı’, *cuvurıp* ‘koşup’, *yürüp* ‘yürüyüp’, *cürdim* ‘yürüdüm’ (...).” (Savran, 2008: 27-28).

Kum.“Ön seste *y-* ünsüzü çoğu kez korunur: *yigit* ET *>yigit* ‘yiğit’, *yagmur* ET *>yañjur* ‘yağmur’, *yigirmi* ET *>yigirmi* ‘yirmi’ (...). Ancak kimi örneklerde –özellikle *ı, i* ve *u* önünde- öbür Kıpçak dillerinde olduğu gibi *c-* ünsüzüne dönüşür: *cibin* ‘sinek’, *cuw-* ‘yun-’, *cıy-* ‘yığ-’, *yigrän>cirgen*” (Bozkurt, 1999: 716).

Kar.-Malk.“Eski Türkçede kelime başında bulunan ‘y’ sesi Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘c’ sesine değişmiştir: *yap->cap-*‘ört-’, *yal >cal* ‘at yelesi’, *yalbar->calbar-* ‘yalvar-’, *yamağ>camav* ‘yama’, *yamız>camız* ‘kasık’, *yaruq>carıq* ‘aydınlık, ışık’, *yadağ>cayav* ‘yaya’, *yay>cay* ‘yaz’, *yek>cek* ‘şeytan” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 87).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen *y >c* değişmesi, bu lehçelerin Türkiye Türkçesinden farklı genel bir özelliği olarak alınabilir. Kazak ve Karakalpak lehçelerinde *y >j* değişmesi biçiminde gösterilse bile, *j* ünsüzünün Türkçeye aykırılığı nedeniyle bu sesin siyasi dayatmalarla bu dillerde bulunması ve günlük hayatta *j* olarak değil de *c* olarak telaffuz edilmesi, değişmenin *y>j* biçiminde değil de *y>c* biçiminde olduğunu gösterir.

d >đ> y değişmesi

Kzk. “*adaq >adhaq>ayaq* ‘ayak’, *adğır>adhğır>ayğır* ‘aygır’, *adığ >adhığ>ayuw* ‘ayı’, *bedük >bedhük>biyik* ‘yüksek, büyük’, *yod->yodh->joy-* ‘ortadan kaldır-, mahvet-” (Koç ve Doğan, 2004: 86).

Nog. “*kedim>kiyim* ‘giyim’, *küdegü>kiyew* ‘damat’, *tod->toy-* ‘doy-’, *sid->siy-* ‘işe-’, *yod->yoy-* ‘kaybet-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 57).

Kırg. “*küdegü>küyöo* ‘güvey, damat’, *quдруq>kuyruk* ‘kuyruk’, *bod>boy* ‘boy’, *yod->coy-* ‘yok et-, yitir-’, *tid->ty-* ‘menet-, tut-’, *yad->cay-* ‘ser-, yay-’, *tod->toy-* ‘doy-’, *qod->koy-* ‘koy-’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 90).

Tat.“(…) Çağatay Türkçesinde olduğu gibi STT’de *ded>d>y* değişimi tamamlanmıştır: *adaq>ayaq* ‘ayak’, *yadağ>yeyew* ‘yaya, piyade’, *küdegü>kiyew* ‘damat’, *quдруq>qoyoroq* ‘kuyruk’, *quduğ>qoyo* ‘kuyu’(…) *tid->ty-* ‘engel ol-’, *qod->quy-* ‘koy-’, *qid->qiy-* ‘kıy-’” (Alkaya, 2008: 161-162).

Başk. “*adır-* ET *>ayır-* ‘ayır-’, *adak* ET *>ayak* ‘ayak’, *yad-*ET *>yey-* ‘yay-’, *kidiz* ET *>kiyid* ‘kilim’, *kudruk* ET *>kuyruk* ‘kuyruk’” (Bozkurt, 1999: 654, 655).

Kır.-Tat. “*adak>ayak* ‘ayak’, *bedük>büyük* ‘büyük’, *yadağ>cayav* ‘yaya’, *kadgu>kaygı* ‘kaygı’, *südre->süyreklengen* ‘sürüklenen’, *ödle>üyle* ‘öğle’, *kıyışad->kıyışayıp* ‘bükülüp’, *kéd->kiyip* ‘giyip’, *kod->koymasının* ‘koymasını’, *tod->toyduñ mı* ‘doydun mu’” (Savran, 2008: 25).

Kum.“Eski Türkçe kelime içi ve sonundaki /d/ ünsüzü KumukTürkçesinde akıcılaşarak /y/ olmuştur: *ayaq* ‘ayak’, *boya-* ‘boya-’, *toymaq* ‘doymak’” (Pekacar 2007: 956). “*ädär-* ET *>iyer-* ‘izle-’, *ädlä-* ET *>iyle-* ‘ıslat-’” (Bozkurt, 1999: 714, 715).

Kar.-Malk.“Eski Türkçedeki ‘d’ sesi Karaçay-Malkar Türkçesindeki bazı kelimelerde ‘y’ sesine dönüşmüştür: *adırı>ayrı* ‘yaba, çatal’, *budut->buyuq-* ‘uyuş-, miskinleş-’, *yad->cay-* ‘yay-’, *yadağ>cayav* ‘yaya’, *yıdı>cıyı* ‘koku’, *yod->coy-* ‘yok et-, harca-’, *qadır->qayıp-* ‘döndür-, büktür-’” (Tavkul ve Kalafat, 2003: 83).

Sonuç: Bu ses değişmesi Kıpçak lehçeleriyle birlikte Türkiye Türkçesinde de vardır. Bu nedenle ayırıcı bir özellik olarak alınamaz.

b>p değişmesi

Kzk.“*bıçak>pışaq* ‘bıçak’, *biç->piş-* ‘biç-’, *biş->pis-* ‘piş-’, *buş->pis-* ‘içi sıkıl-’, *bende>pende* ‘bende, kul’, *cevâb>jawap* ‘cevap’, *kitâb>kitap* ‘kitap’, *mekteb>mektep* ‘okul’, *sebeb>sebep* ‘sebep’, *hesâb>esap* ‘hesap’” (Koç ve Doğan, 2004: 88).

Kkp. “*bütün>pütün* ‘bütün’, *buta-/ butı->putaq* ‘budak’, *bıçak>pışaq* ‘bıçak’, *bıçqu>pışqı* ‘bıçkı’, *çübân>şopan; kitâb>kitap; gazab>ğazep*” (Uygur, 2010: 40).

Nog. “*bıç->piş-* ‘biç-’, *bismillâh>pisimilla; kelbetân>kelpetin* ‘kerpeten’, *garîb>kærîp* ‘garip’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 55-56).

Kırg. “I. çokluk şahıs eki, tonsuzla biten kelimeye geldiği zaman ekin başında yer alan /b/ ünsüzü, /p/ye döner: *kelip- biz>kelip-piz* ‘gelmişiz’, *emes-biz>emes-piz* ‘değiliz’, *aç-bız>aç-pız* ‘açız’, *cok-buz>cok-puz* ‘yokuz’.

Kelime sonundaki değişme, alıntı kelimelerde görülür. Kelime sonunda yer alan /b/ sesi, Kırgızcada /p/ye döner. Bu ünsüz, ek alıp iki ünlü arasında kaldığı zaman tekrar tonlulaşır: Ar. *kitâb>kitâp* ‘kitap’, Ar. *hisâb>esep* ‘hesap’, Far. *be-tâb>beytap* ‘bîtap’, Ar. *tertîb>tartîp* ‘tertip’, Ar. *‘ayb>ayıp* ‘ayıp’, Ar. *tâlâb>talap* ‘talep’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 87).

Tat. “*büt->püt-* ‘bit-’, *böri>pürî* ‘kurt’, *bulut>polot* ‘bulut’, *biz>pîs* ‘biz’, *bol->pol-* ‘ol-’, *bedük>piyîk* ‘yüksek’, *buğday>potay* ‘buğday’, *begelei Mog. >piyeley* ‘eldiven’, *bulbul* Far. *>pılpıl* ‘bülbül’, *bidon* Rus. *>piton* ‘bidon’, *bağ-çe* Far. *>paqça* ‘bahçe’, *botinka* Rus. *>patinka* ‘potin’, *hisâb* Ar. *>isep* ‘hesap’, *cevâb* Ar. *>çawap* ‘cevap’, *ğarîb* Ar. *>ğarîp* ‘garip, yaralı’, *sebeb* Ar. *>sebeb*; *edep* Ar. *>etep* ‘edep, utanma’” (Alkaya, 2008: 157).

Kır.-Tat. “*barmak>parmaklarını* ‘parmaklarını’, *bıç->pıçılğan* ‘bıçılan’, *bıdak>pıtakları* ‘budakları’, *bita->pıtılğan* ‘budanmış’, *biş->pişip* ‘pişip’, *gayb>gayıp olup* ‘kaybolup’, *taleb>talap* ‘talep’” (Savran, 2008: 23, 24).

Kum. “*balçiq>palçiq* ‘balçık’, *buş->puş-* ‘sinirlen-’, *boqla->poxla-* ‘pisle-’” (Baykoca, 1998: 42).

Sonuç: Çağdaş Kıpçak lehçelerinin birçoğunda Eski Türkçede **b** ile başlayan kelimelerin genellikle **p** ile başlaması, yani Türkçe kelimelerde kelime başında görülen **b>p** değişimi, bu lehçeler için ayırıcı bir özellik olarak kabul edilmelidir. Ancak, **b** ünsüzü ile biten alıntı kelimelerde kelime sonunda görülen **b>p** değişimi genel Türkçenin bir özelliğidir. Bu nedenle bu değişim ayırıcı bir özellik olarak alınamaz.

p>b değişmesi

Kzk.“*qapaq>qabaq* ‘göz kapağı’, *kepek>kebek* ‘kepek’, *kepelek>köbelek* ‘kelebek’, *töpe>töbe* ‘tepe’, *ipek>jibek* ‘ipek’, *yapış->jabıs-* ‘yapış-’” (Koç ve Doğan, 2004: 98).

Kkp.“Kelime sonunda bulunan /p/ler, iki ünlü arasında kalınca genellikle yumuşar ve /b/ye döner: *jap->jabasaņ* ‘kapatırsın’, *tap->tabasaņ* ‘bulacaksın, bulursun’, *tüp>tübi* ‘dibi, kökü, aslı’” (Uygur, 2010: 47).

Nog.“Alınma ve Türkçe kelimelerde görülen bir değişmedir: *kerpiç* (ET) >*kerbiş*; *peygâmbet* (Far.) >*bayhambar*; *yapuş-* (ET) >*yabıs-* ‘yapış-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 55).

Kırg. “Ek alıp iki ünlü arasında bulunan çift dudak ünsüzü /p/, fonolojik değişmeyle /b/ye döner.(...) : *töpü>töbö* ‘tepe’, *köpey->köböy-* ‘çoğalmak’, *çap-uu->çabuu-* ‘hızlı koşma’, *tep-ele->tebele-* ‘tep-’, *çopur>çobur* ‘adi cinsten’, *yap-ı-ş->cabış-* ‘yapış-’, *tap-a >taba* ‘doğru’, *cap-ık>cabık* ‘kapalı’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 86).

Tat.“Eski Türkçede kelime içinde /p/ sesi bulunduran kelimelerin bir kısmında /p/ sesi iki ünlü arasında kalınca tonlulaşarak /b/ye döner: *yapın->yabın-* ‘örtün-’, *topıq>tubıq* ‘topuk’, *töpö>tübe* ‘tepe’, *köpük>kübük* ‘köpük’, *köprüğ>köbür* ‘köprü’, *apa>ebe* ‘abla’” (Alkaya, 2008: 152).

Kır.-Tat.“*cepinden>cebinden* ‘cebinden’, *kipi>kibi* ‘gibi’, *kıyırdadı >kıyırdadı* ‘kıyırdadı’, *töpen>töben* ‘aşağı’, *tüpüne>tübüne* ‘dibine’” (Savran, 2008: 22).

Kum.“*süpür->sibir-* ‘süpür’, *tepre->terben-* ‘kımıl-da-, hareket et-’, *topıq>tobuq* ‘topuk’” (Baykoca, 1998: 45).

Kry.“Sadece iki ünlü arasında görülür: *kip-i-k>kibik*; *ipi>ibi*; *taparbiz>tabarbiz*; *çapadır>çabadır*” (Gülsevin, 2010: 64).

Sonuç: Bu ses değişmesi, genel Türkçenin bir özelliğidir; bu nedenle Kıpçak lehçeleri için ayırıcı bir özellik olarak kabul edilemez.

b >w değişmesi

Kzk.“Söz ve hece sonunda, dudak ünsüzlerinden olup tonlu bir telaffuza sahip olan patlayıcı b ünsüzünün, sızıcılaşarak geniş geçitli w ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Söz ve hece sonunda birkaç örnekte görülür: *ab(la-)>awla-* ‘avla-’, *çub>şuw* ‘gürültü” (Koç ve Doğan, 2004: 88).

Kkp.“tabīb (Ar.) > täwip ‘doktor’, sub > suw ‘su” (Uygur, 2010: 40).

Kırg. “Kırgızcada iki ünlü arasında yer alan ve /l/, /r/, /y/ akıcı ünsüzlerinden sonra gelen /b/ ünsüzü sızıcılaşarak /w/ye döner: *atabız >atawız* ‘babamız’, *barabız>barawız* ‘gidiyoruz’, kelebız > kelewız ‘geliyoruz’, cebeyt > ceweyt ‘yemiyor’, albayt > alwayt ‘almıyor’, *kelbeyt >kelweyt* ‘gelmiyor’, *körböyt>körwöyt* ‘görmüyor’, *tiybeyt>tiyweyt* ‘dokunmuyor’, *kiybeyt>kiyweyt* ‘girmiyor”(Kasapoğlu Çengel, 2005: 94).

Tat.“tebi, tebe > tewe ‘deve’, qabiş- > qawış- ‘kavuş-’, tabar > tawar ‘kumaş’, ebe > ewe ‘nine’, sub > sıw ‘su’seb- > sew- ‘sev-’, eb > ĩw ‘ev’, ab > aw ‘av” (Alkaya, 2008: 164-165).

Başk.”Köktürkçede kelime içi ve sonunda bulunan /b/ler Başkurt Türkçesinde çift dudak v’si (/w/) ile karşılanır: *sub>hıw* ‘su’, *kabiş- >qawış-* ‘kavuş-” (Yazıcı Ersoy, 2007: 761).

Sonuç: Görülen örneklerdeki b > w değişimi aslında Türkiye Türkçesinde de vardır. Örneğin, seb- > sew-; ab > aw; kabış- > qawış- ... Bu açıdan bu değişim Kıpçak lehçelerine özgü olarak ele alınamaz. Sadece Kırgız Türkçesindeki durum bu lehçeye özgüdür.

b >m değişmesi

Kzk.“Türkiye Türkçesinde *b* ünsüzü ile başlayan *burun, ben, buz* gibi çok sayıda Türkçe kökenli sözcük, Kazak Türkçesinde *murın, men, muz* şeklinde *m* ünsüzü ile başlar.” (Koç ve Doğan, 2004: 39). “*boyın>moyın* ‘boyun’, *buğ>muğ* ‘sıkıntı’, *burun>murın* ‘burun’, *başaq>masaq* ‘ok ucu’, *bayram>meyram* ‘bayram” (Koç ve Doğan, 2004: 104).

Kkp. “*boyın>moyın* ‘boyun’, *başak>masaq* ‘başak’” (Uygur, 2010: 40). “Önseste b- ünsüzünün m- ünsüzüne dönüştüğü olur: *murun* ‘burun, ön’, *magan* ‘bana’, *minaw* ‘işte’ *mingiz-* ‘bindir-’” (Bozkurt, 1999: 578).

Nog. “*bâce* (Far.) *>maža* ‘baca’, *bıdık* (ET) *>mıyığ* ‘bıyık’, *boyın* (ET) *>moyın* ‘boyun’, *bu-n-da>munda* ‘bunda’, *bu-n-dan>munnan* ‘bundan’, *bu-n-i>munı* ‘bunu’, *bu-n-iğ>munığ* ‘bunun’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 56-57).

Kırg. “*burun>murun* ‘burun, önce’, *boyun>moyun*, *ben>men*, *boynuz>müyüz*, *boncuk>monçok*, *bol>mol*, *buz>muz*, *buzagı >muzoo*, *biğ>miğ*, *başak>maşak*, *buğ>muğ* ‘sıkıntı, dert, yokluk’, *biğ>miğ* ‘bin’, *bin->min-* ‘bin-’” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 89-90).

Tat. “*boyun>muyın* ‘boyun’, *bengü>menğî* ‘ebediyen’, *mın>bin* ‘bin, 1000’, *min* ‘ben’, *monnan* ‘bundan’, *buğ>moğ* ‘bun, keder’, *burun>murın* ‘burun’, *bin->mün-* ‘bin-’, *bıyık>mıyık* ‘bıyık’, *buz>mus* ‘muz’, *bükrül/bükri >mökrî* ‘kambur’, *başak>majaq* ‘başak’, *qobuz>qomuz* ‘kopuz’, *töben>tümen* ‘alt, aşağı’, *abuçka>amışqa* ‘ihtiyar’” (Alkaya, 2008: 160).

Başk. “İçinde burunsal ünsüz (n, ŋ, m) bulunan sözcüklerde b- > m- değişimi görülür: *boyun* (ET) *>muyın* ‘boyun’, *burun* (ET) *>murun* ‘burun’, *ben* (ET) *>min* ‘ben’, *bengü* (ET) *>menği* ‘bengi’, *biğ* (ET) *>miğ* ‘bin’” (Bozkurt, 1999: 656).

Kır.-Tat. “*ben>menim* ‘benim’, *bunda>mında* ‘burada’, *bıyık>mıyıklı* ‘bıyıklı’, *bin->minip* ‘binip’” (Savran, 2008: 29).

Kum. “*ben>men* ‘ben’, *bin->min-* ‘bin-’” (Baykoca, 1998: 41).

Kar.-Malk. “*bin->min-* ‘bin-’, *bengü>mingi* ‘ebedi, sonsuz’, *bin >ming* ‘bin sayısı’, *bıyık >mıyık*; *ben>men*; *Balkar>Malkar*” (Tavkul ve Kalafat 2003: 88).

Kry. “*ben>men*; *bin->min-*; *biğ>min*; *bonçuk>monçax*” (Gülsevin, 2010: 68).

Sonuç: Bu ses değişmesi Çağdaş Kıpçak lehçelerinin tamamında görülmekte ve Türkiye Türkçesinden de farklıdır. Bu nedenle Çağdaş Kıpçak lehçeleri için ayırt edici bir özellik olarak alınabilir.

n> m değişmesi

Kzk. “*unut->umit-* ‘unut-’, *konfeta* (Rus.) *>kämpit* ‘şeker’, *karanfil>qalampir* ‘karanfil” (Koç ve Doğan, 2004: 96).

Kkp. “*unut->umit-* ‘unut-’” (Uygur, 2010: 46).

Nog. “Ön seste ünlü düşmesinin de olduğu örnek bir Türkçe kelimedir: *unut-* (ET) *>mut-* ‘unut-’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 59).

Sonuç: Birkaç Kıpçak lehçesinde ve çok az kelimedede görülen bu değişmeyi ayırt edici bir özellik olarak almak doğru olmasa gerek.

k>g değişmesi

Kzk. “*ikiz>egiz* ‘ikiz’, *öküz>ögiz* ‘öküz’, *sekiz>segiz* ‘sekiz’, *tükel>tügel* ‘bütünüyle’, *çekürge>şegirtke* ‘çekirge’, *köri>göri* ‘göre edatı” (Koç ve Doğan, 2004: 93, 94).

Kkp. “*kez >gez* ‘zaman’, *kelle* (Far.) *>gelle* ‘baş, kelle’, *köm-* ‘den *>gömme* ‘közde pişirilen yemek, dünya malı’, *küz>güz* ‘güz, sonbahar’, *küreş>güres* ‘güreş’, *ekin>egin* ‘ekin’, *ek-*‘ten *>egis* ‘ekin’, *tik-*‘ten *>tigis* ‘bir şeyin dikim izi, dikiş yolu’, *tik-*‘ten *>tigil* ‘dikilmek, iple bir şeyi dikmek’, *tök-*‘ten *>tögiwşi* ‘döken, saçan, aktaan” (Uygur, 2010: 44).

Nog. “*tik-il->tigil-* ‘dikil-’, *ekin>egin*” (Ergönenç Akbaba, 2009: 54).

Kırg. “*önük-üü>önügüü* ‘genişlemek’, *kök-er- üü>kögörüü* ‘göğermek’, *cürök-üm>cürögüm* ‘yüreğim’, *çök-üü>çögüü* ‘batmak, çökmek’, *ekin>egin* ‘ekin; hububat veren bitkiler’, *sekiz>segiz* ‘sekiz’, *çekürge>çegirtke* ‘çekirge’, *öküz>ögüz* ‘öküz’, *tükel>tügül* ‘bütün, tam olarak, tamamıyla’, *ekiz >egiz* ‘ikiz” (Özeren, 2008: 230).

Tat. “İçseste kalın ve ince /k/ seslerinin ötümlleşmesine tanık olunur: **sok->sugış* ‘vurmak, savaş’, *yıkıl-* (ET) *>yıgıl-* ‘yıkıl-’, *tik-* (ET) *>tigip* ‘dikip” (Bozkurt, 1999: 628).

Kır.-Tat. “*yürek-im>yüregim* ‘yüreğim’, *bölük-i>bölügi* ‘bölümü’, *berilecek-i>berilecegi* ‘verileceği” (Yüksel, 2007: 823).

Kum. “Eski Türkçe kelime başı /k/ üsüzleri, Kıpçak grubu öteki Türk lehçelerinin aksine genellikle korunmamış, tonlulaşarak /g/ omuştur. Birkaç örnek: *geç* ‘geç, geç

vakit’, *gel-* ‘gelmek’, *geme* ‘gemi’, *gemik* ‘kıkırdak’, *gemir-* ‘kemirmek’... Birkaç kelimede, iki ünlü arasında görülür: *egiz* ‘ikiz’, *ögüz* ‘öküz’, *segiz* ‘sekiz’, *tügen-* ‘tükenmek’” (Pekacar, 2007: 955).

Kar.-Malk. “*keben>geben* ‘kuru ot yığını’, *ketmen>getmen* ‘kazma’, *közetçi>gözet* ‘devriye’, *bekit->begit-* ‘sağlamlaştırmak’, *eke>egeç* ‘kızkardeş’, *tökül->tögül-* ‘dökülmek’, *tükel>tügel* ‘henüz’” (Tavkul, 2007: 897).

Kry. “Eski Türkçedeki kelime başındaki ince sıradan k- ünsüzünün ötümlüleşerek g olması Oğuzcanın karakteristiğidir. Diğer gruplarda k- sesi muhafaza edilmiştir. Karaycada da k-’ler ötümsüz hâlleri ile bulunurlar. Ancak, iki kelimde ötümlüleşme gerçekleşmiştir: *köl>göl*; *kövde>gövdä*”. İki ünlü arasında kalınca, k sesi ötümlüleşerek ince ünlülü kelimelerde g şeklini alır. Kalın ünlülü kelimelerde hece sonunda sızıcılışarak x hâline gelen bu ses, iki ünlü arasında iken ğ olur: *kölmäk+i>kölmägi*; *öktämlik+in>öktämliğin*; *bak-ınma>bağınma* ‘bakınma’, *yazık+ım>yazığım* ‘ ‘” (Gülsevin, 2010: 63, 64).

Sonuç: Kelime başı *k* ünsüzlerinin tonlularak bazı kelimelerde *g* olması Türkiye Türkçesinde de görülen bir ses olayıdır. Bu açıdan Kıpçak lehçelerinin Türkiye Türkçesinden bir farkı olduğunu düşünmüyoruz. Ancak iki ünlü arasında kalan *k*’lerin *g* olması Türkiye Türkçesinde görülmemektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde ya değişim olmaz ya da *k >ğ* değişimi olur.

1.3.1.2. Ünsüz Düşmeleri

g düşmesi

Kzk. “*elge->ele-* ‘ele’, *eşgek>eşek* ‘eşek’, *kürgek>kürek* ‘kürek’” (Koç ve Doğan, 2004: 119), “*kiçig>kişi* ‘küçük’, *tirig>tiri* ‘diri’, *köprüg>köprü* ‘köprü’” (Koç ve Doğan, 2004: 120) örneklerinden anlaşılacağı gibi, Kazak Türkçesinde söz içi ve sonunda *g* düşmeleri olmaktadır.

Kkp. Karakalpak Türkçesinde *g* düşmesi görülmemektedir.

Nog. Nogay Türkçesinde, +*lg* ekinin sonunda *g* ünsüzü düşmektedir: “*türlig>türli* ‘türlü’, *küçlig>küşli* ‘güçlü’” (Güllüdağ, 1998: 72). “Bu ses hâdisesi, Nogay Türkçesinde sistematik değildir. (Atay, 1998: 73).

Kırg. “*biregü>biröw>biröö* ‘biri’, *küdegü>küyöw>küyöö* ‘güvey, damat’, *küg>küw>küü* ‘nağme, melodi, düzen’, *elig>eliw>eliü* ‘elli’, *sebüg>sewüg>süyüw>süyüü* ‘sevgi’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 498). Örneklerden anlaşılacağı üzere, düşme aslında *g>w>ikincil uzun ünlü* şeklindedir.

Tat. “*tegirmen>tirmen* ‘değirmen’, *egir->öör-* ‘eğir-’, *yigne>ine* ‘iğne’, *elig>ilü* ‘elli’, *beg>pi* ‘bey’, *küçlög>köçlü* ‘güçlü’” (Alkaya, 2008: 196).

Kır.-Tat. Kelime sonunda görülen bir ses olayıdır: “*çig>çii* ‘çiğ’” (Işıқтаş Sava, 2008: 564). “*ölüg>ölü* ‘ölü’” (Savran, 2008: 31). Bir Kıpçak lehçesi olan Kırım-Tatar Türkçesinde *g* düşmesinin az olma sebebi “*teg->tiy-* ‘değmek’, *beg>bey* ‘bey’, *tüg->tüy-* ‘dügümlmek’” (Yüksel, 2007: 824) kelimelerinde de görüldüğü gibi, bir akıcılığa yaşanmasıdır.

Kum. Kelime içi ve sonundaki *g* ünsüzlerinin düştüğü görülür: “*gerek* ‘gerek’, *ine* ‘iğne’, *elli* ‘elli’, *tiri* ‘çevik; diri’” (Pekacar, 2007: 957).

Kar.-Malk. Bu lehçede *g* düşmesine çok rastlanmaz, sebebi *g>w* ya da *g>y* değişmesidir: “*biregü>birev* ‘bir kişi, kimse’, *bilegü>bilew* ‘biley taşı’, *küg>küy* ‘ağıt’, *tüg->tüy-* bağlamak’, *yigirme>ciyırma* ‘yirmi’” (Tavkul, 2007: 897).

Kry. Karaycada ünlülerden sonra gelen *g*’ler bazen kaybolur, bazen de *v*’ye döner (Gülsevin, 2010: 60): “*tirig > tiri; isig > issi*” (Gülsevin, 2010: 61), “*tügün > түvün*” (Gülsevin, 2010: 70).

Sonuç: *g* düşmesi Kıpçak grubu lehçelerin birçoğunda görülmektedir. Ancak bu ses olayı Türkiye Türkçesinde de sıkça karşılaştığımız bir ses olayıdır: *tirig > tiri> diri*; *emek > emek*; *türlög > türlü* vs. Bu nedenle ayırt edici bir ses olayı olarak alınmaz.

ğ (ğ, y) düşmesi

Kzk. *ğ* sesi, Kazak Türkçesinde kelime içi ve sonunda sık sık düşmektedir: “*ığla->yığla->*yıwla->yıla->jıla-* ‘ağla-’, *qayğıq>qayıq* ‘kayık’, *oğlan>ulan* ‘oğlan, delikanlı’, *açığ>aşşı* ‘acı’, *qatığ>qattu* ‘sert’, *sarığ>sarı* ‘sarı’” (Koç ve Doğan, 2004: 120).

Kkp. Bu lehçede *ğ* düşmesi görülmemektedir.

Nog.“*yıġla->yıla-* ‘aġla-’, *yapurgak>yapırak*; *oġlak>ulak*; *topurgak>topırak*; *uġru>uru*; *kulġak>kulak*” (Atay, 1998: 73).

Kırg.“*ayır>owur>oor* ‘aġır’, *ayız>owuz>ooz* ‘aġız’, *say>sow>soo* ‘saġ’” (Kasapoġlu Çengel, 2007: 498).

Tat.“*buġday>potay* ‘buġday’, *toġra->tura-* ‘doġra-’, *oġul> uul* ‘oġul’” (Alkaya, 2008: 197).

Kır.-Tat.“*kapıġ>kapı*; *sarıġ>sarı*” (Savran, 2008: 31).

Kum.“*buġday>buday*; *oġlan>ulan* ‘oġlan’, *sarıġ>sarı* ‘sarı’, *ulluġ>ullu* ‘büyük, ulu’” (Pekacar, 2007: 957).

Kar.-Malk.Karaçay-Malkar Türkçesindeki *ġ* sesi, kelime içi ve sonunda *w*'ye bazı kelimelerde de *y*'ye dönüştüğü için *ġ* düşmesi yoktur: “*açıġ>açuw* ‘öfke’, *arqaġ>arqaw* ‘mekik ipliġi’, *aġrıġ>awruw* ‘hastalık, aġrı’, *sıġıt>sıyıt* ‘feryat, aġlama’, *yıġın>ciyin* ‘grup, topluluk’” (Tavkul, 2007: 897).

Kry.“*uġru>uru*; *tamġak>tamax*; *orġak>orax*; *kulġak>kulax*” (Gülsevin, 2010: 60).

Sonuç: *ġ* (*ġ*, *y*) düşmesi, Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen ortak bir özelliktir. Düşme, aslında bir erime biçimindedir, yani *ġ > w > Ø* şeklindedir. Buna baġlı olarak, genelde, ikincil ünlü uzunlukları ortaya çıkmaktadır. Fakat, bu özellik Kıpçak grubu lehçeleri Türkiye Türkçesinden ayıran bir özellik olarak değerlendirilemez. Çünkü, Türkiye Türkçesi konuşma dilinde de *ġ* ünsüzü kelime içi ve sonunda genelde söylenmez, kendisinden önceki ünlüyü uzatır: *aġlamak>a: lamak*; *maġara>ma: ra*; *doġru>do: ru*; *saġa>sa: ; iġne>i: ne* vs. Ayrıca, çok heceli kelimelerin sonunda, eklerin başında ve sonunda yer alan *ġ>ġ* sesi de genelde düşmüştür: *boyaġ>boya*; *yadaġ>yaya*; *sarıġ>sarı*; *yalġan>yalan*; *tatıġ> tat*; *başıġ>başı* vb.

h düşmesi

Kzk. “*heybet>aybat* ‘heybet’, *hayvan>ayban* ‘hayvan’, *haq>aq* ‘hak’, *halqa >alqa* ‘halka’, *helvâ>alwa* ‘helva’, *köhne>köne* ‘eski, köhne’, *müühr>mör* ‘mühür’, *peydah>payda* ‘peyda(h), birden ortaya çıkan’, *Allah>Alla* ‘Allah’, *nikâh>neke* ‘nikah’, *penâh>pana* ‘koruma, ‘sığınak’ ” (Koç ve Doġan, 2004: 121).

Kkp.“*hesap>esap* ‘sayı, hesap’, *hâlâ>ele* ‘hâlâ, şimdiye kadar’, *hicâ>eje* ‘hece’, *muhtâc>mütaj* ‘muhtaç, ihtiyacı olan’, *pehlivân>palwan* ‘pehlivan, yiğit’, *penâh>pana* ‘sığınak’, *Allâh>Olla* ‘Allah’” (Uygur, 2010: 53).

Nog.“*hürmet>örmet* ‘hürmet’, *hâcı>eci* ‘hacı’, *hareket>ereket* ‘hareket’, *bahâ>baa* ‘paha’, *maşallah>maşalla* ‘maşallah’, *günah>küna* ‘günah’” (Güllüdağ, 1998: 71).

Kırg.“*hükümet>ökmöt*; *hüküm>öküm*; *hüner>önör*; *hava>aba*; *hâcet>acat*; *hacı>acı*; *töhmət>doomat*; *ehtiyat>etiyat*; *nikahsız>nikesiz*” (Gülensoy, 2004: 81).

Tat.“*hevâ>awa* ‘hava’, *heybet>eybet* ‘iyi, hoş’, *her>er* ‘her’, *şehər>şeer* ‘şehir’, *baha>baa* ‘paha, değer’” (Alkaya, 2008: 198).

Kır. Tat.“*hafta>afta* ‘hafta’, *hemen>aman* ‘hemen’, *hatta>atta* ‘hatta’, *hayat>ayat* ‘hayat’, *hepsini>epsini* ‘hepsini’, *Ahmed>Amet* ‘Ahmet’, *dehşetli>deşetli* ‘dehşetli’, *Allâh>Alla* ‘Allah’, *sabah>saba* ‘sabah’” (Savran, 2008: 30).

Kum.“*estağfurullah>astağpirulla* ‘estağfurullah’, *bismillah>bismilla* ‘bismillah’, *siftah>sifte* ‘siftah, başlangıç; teşebbüs’” (Pekacar, 2007: 961).

Kar.-Malk.Bu ses düşmesi Karaçay-Malkar Türkçesinde görülmemektedir.

Kry.“*hefte>afta* ‘hafta’, *hanuz>unuz* ‘henüz’” (Gülsevin, 2010: 59).

Sonuç: Kıpçak lehçelerinde *h* ünsüzünün düşmesi genel bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu düşmenin nedeni, *h* sesinin Türkçenin asli seslerinden olmaması ve Türkçeye aykırı olmasıdır. Bu ses, standart Türkiye Türkçesinde korunmaktadır. Bu nedenle ayırt edici bir özellik olarak alınmalıdır.

I düşmesi

Kzk. “*oltur->otur-* ‘otur-’, *ol>o* ‘o’” (Koç ve Doğan, 2004: 121).

Kkp.“*bolıp>bop*; *ne qılıp>neqıp*; *alğan>ağan*; *kelgen>kegen*; *alıptı>aptı*; *salıptı>saptı*” (Uygur, 2010: 54).

Kırg.“*alıp kel->apkel-* ‘getir-’, *boluptur>boptur* ‘olmuş’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 498).

Tat. “*bolsa>busa* ‘olsa’, *toltur->tutur-* ‘doldur-’, *keltür->ketir-* ‘getir’, *alıp bar->apar-* ‘götür’, *alıp çıq-* > *apçıq-* ‘götür’, *boluptu>booptu* ‘olmuş, varmış’” (Alkaya, 2008: 199).

Kır.-Tat. “*keltür->ketir-* ‘getir-’, *oltur->otur-* ‘otur’” (Savran, 2008: 31).

Sonuç: Keltür-, oltur- fiillerindeki l ünsüzünün düşmesi Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Sadece, -Ip zarf-fiil ekinin eklenmesi sırasında fiilin sonundaki l ünsüzünün düşmesi Kıpçak lehçeleri için ayırt edici bir özelliktir.

n düşmesi

Kzk. “*naru>äri* ‘öte taraf’, *dûrbîn>dürbi* ‘dürbün’” (Koç ve Doğan, 2004: 121) gibi birkaç örnekte rastlanır.

Tat. “*neme>ime* ‘şey, nesne’, *sanç->çenç->çeç-* ‘bıçakla-’, *işin>işü* ‘saç örgüsü’, *uzun>oso* ‘uzun’” (Alkaya, 2008: 200).

Kır.-Tat. “*bunlar>bular* ‘bunlar’, *onlar>olar* ‘onlar’” (Savran, 2008: 31).

Sonuç: Birkaç Kıpçak lehçesinde görülse de n düşmeleri aynı nedene dayandırılmayacağı için ayırt edici bir özellik olarak alınamaz.

r düşmesi

Kzk. “*alıp turur>alıp tur>alıptır>* alıptı ‘almış’, *körüp turur>körüp tur>köriptir>* köripti ‘görmüş’” (Koç ve Doğan, 2004: 122).

Kırg. “*morvārid >merbet* ‘inci’, *surp>sup* ‘beyaz kumaş örtü’” (Nasirova, 2012: 130) gibi birkaç alıntı kelimedede görülmektedir.

Tat. “*qurtqar->qotqar-* ‘kurtar-’, *oturt->utit-* ‘oturt-’, *sal-a tor-ğan>salatığan* ‘hazırladığı’” (Alkaya, 2008: 201).

Noğ. “2. tip şimdiki zaman kipinde tur- yardımcı fiilinin /r/ ünsüzü diğer eklerle birleşirken düşer: *baraturyân>baratayân* ‘gitmekte’” (Ergönenç Akbaba, 2009: 61).

Kry. “*çalırmın>çalırm>çalım* ‘keseceğim’, *inanırsın>inanırs>inanıs* ‘inanacaksın’” (Gülsevin, 2010: 61).

Sonuç: Kıpçak grubu lehçelerde r düşmesi aynı nedene dayandırılmaz. Bu nedenle ortak bir özellik olarak alınamaz.

t düşmesi

Kzk. “*altmış>altpıs>alpıs* ‘altmış’, *bütkil >bükil* ‘bütün’, *dost>dos* ‘dost’, *rast>ras* ‘rast’, *baht>baq* ‘baht’” (Koç ve Doğan, 2004: 124).

Tat. “*tört>tör* ‘dört’, *yumurtğa>yomorqa* ‘yumurta’, *durust>törös* ‘dürüst’, *düst>tus* ‘dost’” (Alkaya, 2008: 202).

Nog. “*yatsı>yası*; *alpıs* ‘altmış’, *dıraht>terek*; *düst>dos*; *durust>durıs*; *kasd>kast>kas* ‘düşman’” (Atay, 1998: 75).

Sonuç: Alıntı kelimelerin sonundaki *s*’den sonra gelen *t*’nin düşmesi Kıpçak grubu lehçeleri için standart Türkiye Türkçesinden ayırt edici bir özellik olarak alınabilir.

w düşmesi

Kzk. “*watan>*wotan>otan* ‘vatan’, *webâl>*wobal>obal* ‘vebal’, *wefâ>*wopa>opa* ‘vefa, acıma duygusu’” (Koç ve Doğan, 2004: 124).

Kırg. “*biregü>biröw>biröo* ‘biri’, *küdegü>küyöw>küyöö* ‘güvey, damat’, *ayır>owur>oor* ‘ağır’, *küg>küw>küü* ‘nağme, melodi, düzen’, *wefât>opat* ‘vefat’, *wucüd>ucut* ‘vücut’, *wicdān>ucdan* ‘vicdan’” (Kasapoğlu Çengel, 2007: 498).

Nog. “*dervāze>tereze* ‘pencere’, *vasiyyet>ösiyet*; *vallāhi>ollaḥıy*” (Atay, 1998: 75).

Sonuç: Kıpçak grubu lehçelerde Türkiye Türkçesinden farklı olarak, alıntı kelimelerde kelime başında *w* düşmesi görülür. Bu durum, ayırt edici bir özelliktir.

y düşmesi

Kzk. “*yigne>iyne* ‘iğne’, *ulyan>öleḡ* ‘bir çeşit ot’” (Koç ve Doğan, 2004: 124).

Kırg. “*yinçke>içke*; *yigne>iyne*; *idi>ee* ‘sahip’, *yaya>cöö*; *yüzey>cüzö*; *eyek>eek* ‘çene’, *eyer>eer*; *köyneḡ>köönök*” (Gülensoy, 2004: 81-82).

Tat. “*yigne>ine* ‘iğne, şiş’, *yéḡ>iḡ* ‘yen, elbise yeni’, *yér>ir* ‘yer, toprak’, *yilek>ilek* ‘çilek’, *yuyka>* yoqa ‘ince’, *söyleş->süleş-* ‘konuş-’, *ayt->eyt->et-* ‘söyle-, de-’” (Alkaya, 2008: 202).

Kry. “*yigit >igit; yipi>ibi; yegirmi>egirmi; yürek>üräk;yürümez>ürümäs*” (Gülsevin, 2010: 59-60).

Sonuç: *Y* ünsüzünün düşmesi, Kıpçak grubu lehçeler için ortak bir özellik olarak alınmaz. Çünkü bulunan örneklerde *y* düşmesi farklı şekillerde olmaktadır. Ortak kelimelerden biri *yigne>ine, iyne*'dir. Ancak bu kelimedeki *y* düşmesi Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Bu grupta, *y* ile ilgili olarak ortak alınabilecek özellik, kelime başındaki *y>c* değişmesidir.

1.4. SONUÇ

Bu bölümde, çalışmamızla ulaştığımız Kıpçak grubu lehçelerinden en az üçü için ortak, fakat Türkiye Türkçesinden farklı özellikler aşağıda sıralanmıştır:

1. *ê* sesinin, Kıpçak Türkçesinin Aral-Hazar bölgesi lehçelerinde - Kırgızca hariç- görülmesi,
2. Kıpçak lehçelerinde *i*'nin telaffuzunun genel olarak TT'dekinden daha kısa ve kalın olması,
3. *u* ünlüsünün, lehçelerin bazılarında (Kazakça, Tatarca, Başkurtça ve Nogayca) ilk hece dışında kullanımının sınırlı olması,
4. *ü* ünlüsünün, bazı lehçeler de(Başkurtça, Nogayca ve Tatarca) ilk hece dışında kullanımının sınırlı olması,
5. Alıntı kelimelerde *f>p* değişmesinin görülmesi,
6. *m* ünsüzü, Kıpçak lehçelerinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir. Kelime başında bulunabilmesi bu lehçeleri standart Türkiye Türkçesinden ayıran bir özelliktir. Kelime başında bulunduğu durumlar daha çok, Türkçe kökenli olup da ses değişikliği sonucunda *m* ile başlayan (*men* < *ben* , *min*- < *bin*-, *man*- < *ban*- vs.) ve alıntı (*méjbür*, *murid* vs.) kelimelerdir.
7. *v* sesinin, Çağdaş Kıpçak lehçelerinde (Kırım-Tatar ve Karay Türkçeleri dışında) Türkçe kökenli kelimelerde kullanılmaması,
8. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde kelime başındaki *t*-ünsüzlerinin genellikle korunması,

9. Günümüz Kıpçak lehçelerinde Eski Türkçedeki kelime başı **k-** ünsüzünün korunmuş olması,

10. **k** ünsüzünün, bazı lehçelerde (Kazak, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde) Türkiye Türkçesine göre ön damağın daha arkasında (orta damakta) telaffuz edilmesi, yani yarı kalınlaşması,

11. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde Türkiye Türkçesindeki gibi bir düzlük-yuvarlaklık uyumunun olmaması ya da Türkiye Türkçesine göre zayıf olması. Hatta Kırgız, Karakalpak ve Başkurt Türkçelerinde ilerleyici yuvarlaklaşmaların görülmesi,

12. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **u>ı** değişmesi,

13. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **ü>i** değişmesi,

14. Bazı Kıpçak lehçelerinde **ğ, w** seslerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle **a>u** değişimi olması,

15. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda **e>ö** değişimine rastlanması,

16. Bazı lehçelerde **w, y** gibi ünsüzlerin etkisiyle görülen **e>ü** değişmesinin görülmesi,

17. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda **b, w** gibi dudak ünsüzlerinin etkisiyle **ı>u** değişiminin görülmesi,

18. Birçok Kıpçak lehçesinde görülen **i>ü** değişmesi,

19. Kıpçak lehçelerinin birkaçında görülen **u>o** değişmesi,

20. Bazı lehçelerde görülen **u>a** değişmesi,

21. Bazı lehçelerde görülen **ü>ö** değişmesi,

22. Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde düzenli olarak görülen **ç>ş** değişimi,

23. Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde düzenli olarak görülen **ş>s** değişmesi

24. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **g>y** değişmesi

25. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen **ğ (ġ) >y** değişmesi,

26. Çağdaş Kıpçak lehçelerinin hepsinde görülen \check{g} (\check{g} , y) $>w$ değişmesi,
27. Belirli kelimelerde de olsa, hemen bütün Kıpçak lehçelerinde görülen $g > w$ değişmesi,
28. Kıpçak lehçelerinin birçoğunda görülen $y > c$ değişmesi,
29. Çağdaş Kıpçak lehçelerinin birçoğunda Eski Türkçede b ile başlayan kelimelerin genellikle p ile başlaması, yani Türkçe kelimelerde kelime başında $b > p$ değişimi görülmesi,
30. İki ünlü arasında kalan k 'lerin g 'ye dönüşmesi.
31. Kelime başı, içi ve sonunda h ünsüzünün düşmesi.
32. $-Ip$ zarf-fiil ekinin eklenmesi sırasında fiilin sonundaki l ünsüzünün düşmesi.
33. Kelime sonunda s 'den sonra gelen t 'nin alıntı kelimelerde düşmesi.
34. Alıntı kelimelerde kelime başındaki w ünsüzünün düşmesi.

İKİNCİ BÖLÜM

TESPİT EDİLEN ORTAKLIKLARIN TRABZON, RİZE VE ARTVİN AĞIZLARI İLE KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. ÜNLÜLER

2.1.1. Ünlülerin Durumu

2.1.1.1. é Sesinin Durumu

Kapalı e (é) sesi, Rize, Trabzon ve Artvin illeri ağızlarında Eski Türkçenin devamı şeklinde veya ünlü değişimleri yoluyla ortaya çıkan bir ses olarak bulunmaktadır:

Rize İli Ağızlarında

“*yér* ‘yer’, *déye* ‘diye’, *géc* ‘e’ ‘gece’ (Günay, 2003: 281), “*érkek* ‘erkek’” (Günay, 2003: 297), “*yéyip* ‘yiyip’, *kéçemem* ‘geçemem’” (Caferoğlu, 1994: 235).

“*péyirsa* ‘büyürse’” (Caferoğlu, 1994: 235); “*épeyim* ‘öpeyim’” (Caferoğlu, 1994: 236) “*kéz* ‘kız’, *bözélmış* ‘bozulmuş’” (Günay, 2003: 292), “*g’órénc* ‘e’ ‘görünce’” (Günay, 2003: 296).

Trabzon İli Ağızlarında

“*démişler* ‘demişler’, *gétmiş* ‘gitmiş’, *héç* ‘hiç’” (Demir, 2006: C.II 4) “*vérsin* ‘versin’, *gélinner* ‘gelinler’” (Demir, 2006: C.II 48), “*geçécek* ‘geçecek’” (Demir, 2006: C.II 8), “*gétduk* ‘gittik’, *béyzādem* ‘beyzadem’, *étdunuz* ‘ettiniz’” (Caferoğlu, 1994: 134).

Artvin İli Ağızlarında

“Birçok ağızda var olan ve *i* ile *e* arasında bir tercih olan *é*, Uşhum ağızında bulunmamaktadır.” (Turan, 2006: 25).

“*édecağam* ‘edeceğim’, *béni* ‘beni’, *émur* ‘emir’, *édiyér* ‘ediyor’”(Acar 1972: BGM 1), “*héç* ‘hiç’, *asgér* ‘asker’, *dédi* ‘dedi’ (Acar, 1972: BGM 7), “*méşe* ‘meşe’,

nénéy ‘nine’, *dédéy* ‘dede’, *évuma* ‘evime’” (Acar, 1972: İGM 94) örneklerinden anlaşılacağı gibi Artvin ili ağızlarında sıkça kullanılmaktadır.

2.1.1.2. Kısa-Kalın *i* Ünlüsü

Rize İli Ağızlarında

y, **r** ve **ğ** sızıcı ünsüzlerinin **i**'yi kısalttıkları görülür: “*bakāyırık* ‘bakıyoruz’, *varmāyırım* ‘varmıyorum’, *muayene>muāyine*; *üsteğmen>üsteyimen*; *heyir _ ola* ‘hayrola’, *gidēyısun* ‘gidiyorsun’” (Günay, 2003: 46).

Diftonglaşma yoluyla da **i**'nin kısalttığı görülmektedir: “*kaymaıni* ‘kaymağını’, *erkeim* ‘erkeğim’, *baırdi* ‘bağırdı’, *adamc'aız* ‘adamcağız’”(Günay, 2003: 47).

Trabzon İli Ağızlarında

“*var imiş* ‘var imiş’, *ederler imiş* ‘ederler imiş’, *var idi* ‘var idi’” (Demir 2006: C.II 4); “*var isa* ‘var ise’, *defa y imiş* ‘defa imiş’” (Demir 2006: C.II 28, 29); örneklerinden de anlaşılacağı üzere daha çok ekfiilde görülen bir durumdur. Bunun dışında “*göriyî misin* ‘görüyor musun’” (Demir, 2006: C.II 4); “*yanuyî* ‘yanıyor’” (Demir, 2006: C.II 6) gibi kelimelerde sızıcı ünsüzünün etkisi ile kısalanlar da vardır.

Artvin İli Ağızlarında

Bu ünlü Uşhum ağızında bulunmamaktadır.

Kısa-kalın **i** ünlüsü Artvin ili ağızlarında sınırlı sayıda görülmektedir: “*parçayî* ‘parçayı’” (Acar, 1972: BGM 5), “*parayî* ‘parayı’” (Acar, 1972: BGM 21), “*biri* ‘biri’” (Acar, 1972: BGM 21), “*bırağiyer* ‘bırakıyor’” (Acar, 1972: İGM 138), “*dünıya* ‘dünya’” (Acar, 1972: BGM 160) .

2.1.1.3. “U” Ünlüsünün İlk Hece Dışında Kullanımının Sınırlı Olması

Rize İli Ağızlarında

U ünlüsünün ilk hece dışında kullanımı Rize ağızlarında da yaygındır: “*okusak* ‘okusak’, *dersunuz* ‘dersiniz’, *bunun* ‘bunun’, *hudutlari* ‘hudutları’, *baktum* ‘baktım’, *seneluguni* ‘seneliğini’” (Günay, 2003: 224); “*yaylanun* ‘yaylanın’,

atımı‘atımı’, *boyu*‘boyu’, *sarmaşuk* ‘sarmaşık’, *doğurur mi* ‘doğurur mu’” (Caferoğlu, 1994: 260).

Trabzon İli Ağzlarında

Bu durum Trabzon ili ağzlarında görülmemektedir. Yani *u* ünlüsünün ilk hece dışında kullanımı yaygındır: “*çubuk*‘çubuk’, *domuzluk* ‘domuzluk’, *soruysun* ‘soruyusun’” (Demir, 2006: C.II 18); “*salamurası* ‘salamurası’, *emrunuz olursa* ‘emriniz olursa’, *tavanun*‘tavanın’, *gonuşmay mı* ‘konuşmuyor mu’” (Caferoğlu, 1994: 133).

Artvin İli Ağzlarında

U ünlüsünün ilk hece dışında kullanımı Artvin Uşhum ağzında da yaygındır: “*olsun*‘olsun’, *musafirumuz* ‘misafirimiz’, *bişumiş* ‘pişirmiş’, *Keloğlanun evuna* ‘Keloğlan’ın evine’, *buyur* ‘buyur’, *bunun* ‘bunun’” (Turan, 2006: 133).

“*boğozundan* ‘boğazından’, *oğluni* ‘oğlunu’, *yolun* ‘yolun’, *burğul* ‘bulgur’” (Acar, 1972: İGM 43), “*uçunda* ‘üçünde’, *olduğumuz*; *binduğ* ‘bindik’, *köprüsuni* ‘köprüsünü’, *kimusi* ‘kimisi’” (Acar, 1972: İGM 46) örneklerinde de görüldüğü gibi, ister asli olsun ister değişme yoluyla olsun *u* ünlüsü Artvin ili ağzlarında ilk hece dışında kullanıldığını görmekteyiz.

2.1.1.4. “Ü”Ünlüsünün İlk Hece Dışında Kullanımının Sınırlı Olması

Rize İli Ağzlarında

“*kuçuk* ‘küçük’, *bóyuk* ‘büyük’, *eldurdum* ‘öldürdüm’, *uzerinde* ‘üzerinde’” (Günay, 2003: 198) örneklerinden de anlaşılacağı gibi Rize ağzlarında *ü* ünlüsü yoktur. Çünkü“Bölge için umumî yasa niteliği taşıyan fonetik faktörlerden ziyade yaygın eğilimlere bağlı olarak ortaya çıkan *ö>ó*, *o*; *ü>ú*, *u* ve *ı>í*, *i* yönlerindeki değişmeler, *ö* ve *ü* ünlülerinin bütünüyle, *ı* ünlüsünün de ikiz ünlüler (diftonglar) dışında, öz kimliklerini yitirmelerine yol açmıştır.”(Günay, 2003: 37).

Trabzon İli Ağzlarında

“*düşünerek*, *kendünü* ‘kendini’, *incecük* ‘incecik’, *yemedüm* ‘yemedim’, *dilümden* ‘dilimden’, *haberün* ‘haberini’, *böyük* ‘büyük’” (Caferoğlu, 1994: 133) örneklerinden anlaşılacağı üzere Trabzon ağzlarında ilk hece dışında *ü* ünlüsünün

kullanıldığını görüyoruz. İlk hece dışındaki bu **ü** ünlülerinin bazıları aslidir, bazıları da değişme (genelde i>ü, yuvarlaklaşma) yoluyla ortaya çıkmıştır. Fakat, “*sevinduğünden* ‘sevindiğinden’, *verur* ‘verir’, *emrunuz* ‘emriniz’, *söyleduğünü* ‘söylediğini’, *deduğün* ‘dediğin’” (Caferoğlu, 1994: 133) gibi ilk hecesinde ön ünlü bulunan bazı kelimelerde damak uyumuna göre ve yuvarlaklaşmanın etkisiyle **ü** olması beklenen bazı seslerin **u** olduğu görülmektedir. Bu, **ü** ünlüsünün ilk hece dışındaki kullanımının sınırlı olduğunu düşündürmektedir.

Artvin İli Ağzlarında

“*bişürmağa* ‘pişirmeye’”(Acar, 1972: BGM 45), “*delinmişdür* ‘delinmiştir’” (Acar, 1972: BGM 46) gibi sınırlı sayıda kelimeye **ü** ünlüsü ilk hece dışında kullanılmaktadır. Bunun nedeni “*uçunda* ‘üçünde’, *görülur* ‘görülür’, *sütünü* ‘sütünü’, *kütük* ‘kütük’” (Acar, 1972: BGM 45) örneklerinde de görüldüğü gibi, **ü>u** ya da **ü>ú** değişmesidir.

2.1.1.5. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Olmaması

Rize İli Ağzlarında

“Söz dağarcığımızdaki Türkçe kelimelerin büyük bir kısmı düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğu içersinde görülür.”(Günay, 2003: 49). “*edulduğu* ‘edildiği’, *karnumuz* ‘karnımız’, *iyelum* ‘iyelim’, *deli misun* ‘deli misin’” (Günay, 2003: 220) örneklerinden de anlaşılacağı gibi dudak uyumunun bozulma nedeni genelde eklerdeki yuvarlaklaşmadır. Az da olsa, yuvarlak-dar ünlülerin gelmesi gereken sırada düz-dar ünlülerin geldiği görülmektedir: “*idraruni* ‘idrarını’, *koymış* ‘koymuş’, *oldi* ‘oldu’” (Günay, 2003: 256).

Trabzon İli Ağzlarında

“Bölgemizdeki konuşma dilinde çok sayıda kelime kökü ve eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu ya yoktur ya da son yıllardaki kitle iletişim araçlarının kuvvetli tesiriyle uyuma girmeye başlamıştır. Az sayıda örnekte ise bu gelişme tamamlanmıştır.”(Demir, 2006: 176). “*buraya>buriya*, *oraya>uriye*, *kalırlar>galullar*” (Demir, 2006: C.II 3), “*vardır>vardur*, *vermedi>vermedü*” (Demir, 2006: C.II 10), “*örmeyim>örmiyim*, *çevrilmiş>çevrülmiş*” (Demir, 2006: C.II 11) gibi örneklerden

de anlaşılacağı gibi, dudak uyumunun bozulmasının nedeni genelde eklerde görülen yuvarlaklaşma ya da düzleşmelerdir.

Artvin İli Ağızlarında

“*çaldığım >çalduğum; ismini >ismuni; götürdüler >götürdilər; onu > oni; yanımdadır >yanımdadır; girişimiz >girişimiz*”(Acar, 1972: BGM 1), “*gittiğini >getdiğini; oluyor >oluyor; olmuş >olmuş*” (Acar, 1972: BGM 6), “*doğru >doğri; buradadır >burdadadır; herifin >herifun*” (Acar, 1972: BGM 12), “*var mıdır >var midir; babamın >babamun; hayatım >hayatum; duruyor >duriyer*” (Acar, 1972: İGM 137), “*ordu >ordi; düşmüş >düşmiş; suretsiz imiş >suretsiz imiş*” (Acar, 1972: İGM 140) “*dedim >dedum; bizim >bizum; çocuğumu >çocuğumi*” (Acar, 1972: ÜGM 153), “*sürdü >sürdi; oğlu >oğli; geldin >geldun; bunu >buni*” (Acar, 1972: DGM 166) örneklerinde de görüldüğü gibi, Artvin ili ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur demek mümkündür.

2.1.2. Ünlü Değişmeleri

2.1.2.1. *u >ı* Değişmesi

Rize İli Ağızlarında

Rize ili ağızlarında *ı* ünlüsünün bulunmaması nedeniyle değişmeler *u > i, í* şeklindedir: “*ufacık >ıfa'cuk; numara >nimara*” (Günay, 2003: 72). “*kuru >kuri; kuyu >kuyi*” (Günay, 2003: 73).

Trabzon İli Ağızlarında

Bölge ağızlarında *u >ı* değişmesi görülmemektedir. Değişmeler *u >i* yönündedir: “*onu >oni*” (Demir, 2006: C.II 74), “*bakım memuru >pakım memuri*” (Demir, 2006: C.II 196), “*onu > oni*” (Demir, 2006: C.II 216), “*koyunu >goyuni*” (Demir, 2006: C.II 217) gibi.

Artvin İli Ağzlarında

Artvin ili ağzlarında değişmeler *u>ı* yönündedir: “*doğrusu>doğri’si*” (Acar, 1972: BGM 5), “*bu yana>bi’yani*” (Acar, 1972: BGM 52), “*sultan>si’ltan*” (Acar, 1972: BGM 111), “*muhitine>mi’ytina*” (Acar, 1972: BGM 125).

2.1.2.2. ü>i Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

“*sürü>sürü*” (Günay, 2003: 215). “*bütün>bitün*” (Günay, 2003: 72). “*öbürünü>ebirini*” (Günay, 2003: 263) gibi az sayıda örneği bulunmaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

Trabzon “II. ağız yöresinin en belirgin özelliklerinden biri *ı, u, ü* ile bitmesi gereken kelimelerin *i* ile bitmesidir.” (Demir, 2006: 212): “*çünkü>çüngi*” (Demir, 2006: C.II 74), “*usulünü>usulünü*” (Demir, 2006: C.II 196), “*günü>künü*” (Demir, 2006: C.II 356).

Artvin İli Ağzlarında

“*dokuz yüz>doğuz yiz; mümkün>mimkin; Müslüman>Misliinan*” (Acar, 1972: 97) gibi birkaç örnekte rastlanan bir değişmedir.

2.1.2.3. ğ, w Seslerinin Yuvarlaklaştırıcı Etkisiyle *a>u* Değişimi

Rize İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında az da olsa *a > u* değişimi görülmektedir. Ancak bu değişim, daha çok komşu ünlülerin etkisiyle olmaktadır: “*koca karı>koc’u kari; odaların>oduların*” (Günay, 2003: 71). “*oltana>otluna*” (Günay, 2003: 206).

Trabzon İli Ağzlarında

“*babasının>bubasının*” (Demir, 2006: C.II 49) kelimesinde “*b*”nin etkisiyle olan bir değişmedir. Değişmeye “*baba*” kelimesi dışında rastlanmamıştır.

Artvin İli Ağzlarında

“seyrek karşılaşılan bir ünlü değişmesidir.” (Acar, 1972: 84): “*matbaa >matbuğa*” (Acar, 1972: BGM 2).

2.1.2.4. *e>ö* Değişimi

Rize İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında bu değişime rastlanmamaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

Sadece bir örneğe rastlanmıştır: “*çözgü>çezgi*” (Demir, 2006: C.II 106).

Artvin İli Ağzlarında

“*çeviriyorduk>çöwüriyerduh*”(Acar, 1972: BGM 39), “*devletimiz>dövletumuz*” (Acar, 1972: ÜGM 155) kelimelerindeki gibi dudak ünsüzlerinin etkisiyle olan bir değişmedir. Ancak örnekleri sınırlıdır.

2.1.2.5. *w, y* Gibi Ünsüzlerin Etkisiyle *e >ü* Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında bu değişim görülmemektedir.

Trabzon İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında bu değişim görülmemektedir.

Artvin İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında tek örneğine rastlanmıştır: “*böcek>böcük*” (Acar, 1972: BGM 50).

2.1.2.6. *b, w* Gibi Dudak Ünsüzlerinin Etkisiyle *ı>u* Değişimi

Rize İli Ağzlarında

“*kırağı>kıravu; bıldırcın>buldurc'in*” (Günay, 2003: 206), “*bıldırdan>buldırdan*” (Günay, 2003: 250), “*bıkacaksın>bukec'eksun*” (Günay, 2003: 278), “*bıyıkları>buyukleri*” (Günay, 2003: 301).

Trabzon İli Ağızlarında

b, *w* etkisiyle bir *t>u* değişimi yoktur. *f* etkisi ile “*fırtınası>furdunası*” (Demir, 2006: C.II 98), “*fırını>furuni*” (Demir, 2006: C.II 239), “*findıktan>fundukdan*” (Demir, 2006: C.II 240) gibi ve *m* etkisiyle iyelik ekinin yardımcı ünlüsünde “*uşağım>uşaum*” (Demir, 2006: C.II 53), “*hastalığım>hasdalıum*” (Demir, 2006: C.II 90), “*findığım>findıum*” (Demir, 2006: C.II 184) gibi örnekler verilebilir. Ancak, verilen bu örneklerde *ğ* ünsüzünün erimesinin de yuvarlaklaşmaya etkisi olabileceğini unutmamak gerekir.

Artvin İli Ağızlarında

“*pınar >punar*” (Acar, 1972: BGM 17), “*kapına>gapuva*” (Acar, 1972: BGM 24), “*kadın>gadun*” (Acar, 1972: BGM 118), “*sandık>zanduh*” (Acar, 1972: BGM 118), “Bölgemiz ağızlarının bütün gruplarında oldukça çok görülen bir ünlü değişimidir. Bu değişim olayını dudak, damak ve gırtlak ünsüzlerinin yanlarında görmekteyiz. Eklerde görülen yuvarlaklaşmalar eski şekillerin devamı olduğundan çeşitli ünsüzlerin yanında görülmeleri mümkündür.” (Acar, 1972: 85).

2.1.2.7. *i >ü* Değişmesi

Rize İli Ağızlarında

Rize ili ağızlarında *ü* sesi bulunmamaktadır.

Trabzon İli Ağızlarında

Dudak ünsüzleri *b*, *m*, *v* etkisiyle *i>ü* değişimi görülmektedir: “*pişirirsın>büşürürsün*” (Demir, 2006: C.II 39), “*bitirdi>bütürdü*” (Demir, 2006: C.II 24), “*bilir>bülür*” (Demir, 2006: C.II 198), “*demir>demür*” (Demir, 2006: C.II 32), “*devir>devür*” (Demir, 2006: C.II 236), “*değirmen>devürmen*” (Demir, 2006: C.II 86), “*demir > temür*” (Demir, 2006: C.II 224), “*temizlersin>temüzlersin*” (Demir, 2006: C.II 235), “*temiz >temüz*” (Demir, 2006: C.II 40).

Artvin İli Ağızlarında

“*pişirmeye > bişürmağa*”(Acar, 1972: BGM 44), “*şişeyi>şüşey*”(Acar, 1972: BGM 71), “*devirdi>devürdi*” (Acar, 1972: BGM 84), “*demir >demür*” (Acar, 1972:

BGM 121), “*çekiç > çeküç*” (Acar, 1972: BGM 121) örneklerinden de anlaşılacağı gibi hem köklerde hem de eklerde görülen bir ses değişimidir.

2.1.2.8. *u>o* Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

“*İstanbulular>İstanbolliler*” (Günay, 2003: 203), “*bulaştı>bo’laştı*” (Günay, 2003: 205), “*kumar>komar*” (Günay, 2003: 211), “*yukarı>yokarı*” (Günay, 2003: 214), “*dua>dova*” (Günay, 2003: 217), “*buğday>boğda*” (Günay, 2003: 234), “*yumurta>yomurta*” (Günay, 2003: 249)

Trabzon İli Ağzlarında

“*şuraya>şoriya*”(Demir, 2006: C.II 42), “*yumuşak>yomuşak*” (Demir, 2006: C.II 436), “*yukarı>yokarı*” (Demir, 2006: C.II 42), “*boynuzlarına>boynozlarına*”(Demir, 2006: C.II 49), “*uğursuz>oursuz*” (Demir, 2006: C.II 83), “*yumurta>yomurta*” (Demir, 2006: C.II 282) gibi örneklerde görülen ses değişmesidir. Örneklere bakıldığında, standart Türkçenin aksi yönde, *y* ünsüzünün etkisi olduğu düşünülebilir.

Artvin İli Ağzlarında

“*yukarki>yoharki*” (Acar, 1972: BGM 8), “*uğradım>oğradım*” (Acar, 1972: BGM 118), “*yuvarlandı>yovallandı*” (Acar, 1972: ÜGM 152), “*vapur>vapor*” (Acar, 1972: ÜGM 158). Sık olmasa da bölge ağzlarında görülen bir ses değişmesidir. Bu değişimde, dudak, damak ve gırtlak ünsüzlerinin etkisinin olduğu görülmektedir.

2.1.2.9. *u>a* Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

“*kundağa>kan’dağa*” (Günay, 2003: 280) gibi çok az görülen ses olaylarından biridir.

Trabzon İli Ağzlarında

Bölge ağzlarında bu ses değişmesine rastlanmamıştır.

Artvin İli Ağzlarında

Birkaç alıntı kelimedede ve şimdiki zaman kipinin birinci şahıs ekinde ortaya çıkan bir ses değişmesidir: “*mu*hacirler >*ma*hacillar” (Acar, 1972: BGM 22), “*fütuhata*>*fatahata*” (Acar, 1972: İGM 134), “*gidiyorum*>*gediyeram*” (Acar, 1972: BGM 83).

2.1.2.10. *ü>ö* Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

Rize ili ağzlarında bu ses olayı yoktur. Çünkü bu ağzlarda *ö* sesi bulunmamaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

“*büyük* >*pöyük*” (Demir, 2006: C.II 345) örneğine rastlanmıştır.

Artvin İli Ağzlarında

Sadece *büyük* kelimesinde rastlanan bir değişmedir: “*büyük*>*böyük*” (Acar, 1972: BGM 34), “*büyük*>*böyüg*” (Acar, 1972: BGM 41), “*büyük*>*böwig*” (Acar, 1972: İGM 148).

2.2. ÜNSÜZLER

2.2.1. Ünsüzlerin Durumu

2.2.1.1. Kelime Başında *m* Ünsüzünün Bulunabilmesi

*m*ünsüzü, Kıpçak lehçelerinde kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir. Kelime başında bulunabilmesi bu lehçeleri standart Türkiye Türkçesinden ayıran bir özelliktir. Kelime başında bulunduğu durumlar daha çok, Türkçe kökenli olup da ses değişikliği sonucunda *m*ile başlayan (*men* < ben , *min-* < bin-, *man-* < ban- vs.) ve alıntı (*méjbür*, *murid* vs.) kelimelerdir. Alıntı kelimelerin bu durumu ayırt edici bir özellik sayılmaz.

Rize İli Ağzlarında

“*Ben, bunlan* ‘bununla’, *benum* ‘benim’, *bindurduğu* ‘bindirdiği’” (Günay, 2003: 202); “*bindum* ‘bindim’, *beni*” (Caferoğlu, 1994: 283, 284) örneklerinde de görüyoruz ki Rize ili ağzlarında, Türkçe kelimelerde kelime başında *b>m* değişimi olmamaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

“*burnından* ‘burnundan’”(Caferoğlu, 1994: 138); “*benum* ‘benim’” (Caferoğlu, 1994: 144); “*bunlardan*” (Caferoğlu, 1994: 153) gibi kelimelerden de anlıyoruz ki Trabzon ili ağzlarında, Türkçe kelimelerin başında *b>m* değişmesi görülmemektedir.

Artvin İli Ağzlarında

“*burun* ‘burun’, *buna* ‘buna’, *buni* ‘bunu’”(Turan, 2006: 146); “*benum* ‘benim’, *bena* ‘bana’” (Turan, 2006: 148); “*boynuna* ‘boynuna’” (Turan, 2006: 153) örneklerinden anlıyoruz ki Artvin Uşhum ağzında, Türkçe kelimelerde kelime başında *b>m* değişimi olmamaktadır.

2.2.1. 2. Türkçe Kökenli Kelimelerde *v* Sesinin Kullanılmaması

Rize İli Ağzlarında

“*var, evlerinden, verdum ki*‘verdim ki’, *vurdi*‘vurdu’” (Günay, 2003: 202); “*sevduğunun* ‘sevdiğinin’” (Caferoğlu, 1994: 287); “*evun* ‘evin’” (Caferoğlu, 1994: 294) gibi örneklerden de anlıyoruz ki Rize ili ağzlarında, Türkçe kelimelerde *v* ünsüzü kullanılmaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

“*vardur* ‘vardır’, *yavuklunun, dövedursun*” (Caferoğlu, 1994: 142); “*seversen*” (Caferoğlu, 1994: 150); “*avlasam, vurdum*” (Caferoğlu 1994: 152); “*verürsünüz*‘verirsiniz’, *evinde*“(Caferoğlu, 1994: 153) kelimelerinde de gördüğümüz gibi, Trabzon ili ağzlarında Türkçe kelimelerde *v* ünsüzü kullanılmaktadır.

Artvin İli Ağzlarında

“*var imiş, verem* ‘vereyim’, *yavrum*”(Turan, 2006: 150); “*evuna* ‘evine’, *yalvarmişla* ‘yalvarmişlar’, *evdan* ‘evden’, *savurmiş* ‘savurmuş’” (Turan, 2006: 154)

örneklerinde görülüşü gibi, Artvin Uşhum ağzında Türkçe kelimelerde *v* ünsüzü kullanılmaktadır.

“*vurmağ için* ‘vurmak için’, *var, vur, verém* ‘vereyim’” (Acar, 1972: BGM 46) örnek- lerinden anlıyoruz ki, Artvin ili ağzlarında, kelime başında *v* ünsüzü kullanılmaktadır.

2.2.1.3. Kelime Başındaki *t*- Ünsüzlerinin Korunması

Rize İli Ağzlarında

“*tiken* ‘diken’”(Günay, 2003: 2032); “*tikec’ek* ‘dikecek’” (Günay, 2003: 222); “*tokenmaz* ‘dokunmaz’” (Günay, 2003: 259); “*tokudum* ‘dokudum’” (Günay, 2003: 294); “*tiken* ‘diken’” (Caferoğlu, 1994: 259); “*tikişi* ‘dikişi’” (Caferoğlu, 1994: 265); “*tüş*‘düş-’” (Caferoğlu, 1994: 285); “*tört* ‘dört’” (Caferoğlu, 1994: 297) gibi kelimelerde, kelime başı *t*-ünsüzünün korunduğı görülmektedir. Ancak, “*dólince* ‘dolunca’, *dağların* ‘dağların’, *deler, duşti* ‘düştü’” (Caferoğlu, 1994: 261); “*dal, doğar, dunki* ‘dünkü’, *dolması* ‘dolması’” (Caferoğlu, 1994: 263); “*de’nize* ‘denize’, *doldurduk, doğrar, dört* ‘dört’” (Günay, 2003: 211) gibi birçok kelimedede de kelime başı *t*- ünsüzünün standart Türkiye Türkçesindeki gibi tonlulaştığı görülür. Tonlulaşma daha yaygındır. Yine de kelime başı *t*- ünsüzlerini koruma eğiliminin birçok ağza göre baskın olduğı söylenebilir.

Trabzon İli Ağzlarında

“*toni* ‘donu’”(Caferoğlu, 1994: 134); “*tört* ‘dört’, *tedim* ‘dedim’, *tonattu* ‘donattı’” (Caferoğlu, 1994: 135); “*toğrisini* ‘doğrusunu’, *tarılma* ‘darılma’” (Caferoğlu, 1994: 136); “*tikdum* ‘diktim’” (Caferoğlu, 1994: 156); “*tokiyur* ‘dokuyor’” (Caferoğlu, 1994: 157); “*tibinden* ‘dibinden’, *tön* ‘dön’” (Caferoğlu, 1994: 160); gibi örneklerde kelime başı *t*- ünsüzünün korunduğı görülmektedir. Fakat “*düşünerek, dinneduğünü* ‘dinlediğini’, *dillerinden, duriysun* ‘duruyorsun’, *doğri* ‘doğru’” (Caferoğlu, 1994: 133); “*dağlara, duman*” (Caferoğlu, 1994: 159) gibi örneklerde de kelime başı *t*- ünsüzünün korunmadığı görülür. Yani düzenli bir değişme değildir. “*tertlım* ‘dertliyim’” (Caferoğlu, 1994: 136); “*testan* ‘destan’” (Caferoğlu, 1994: 141) gibi bazı

alıntı kelimelerde de **d**- >**t**- değişiminin görülmesinde, Trabzon ili ağızlarında kelime başı **t**- ünsüzlerinin korunma çabasının etkisi olduğu düşünülebilir.

Artvin İli Ağızlarında

“*toldi* ‘doldu’, *tavara* ‘davara’”(Turan, 2006: 159); “*toğıcam* ‘doğacağım’” (Turan, 2006: 161); “*toğrı* ‘doğru’, *toyuricağsin* ‘doyuracaksın’” (Turan, 2006: 162) gibi kelimelere bakarak kelime başı **t** ünsüzünün Artvin Uşhum ağızında korunan örnekleri olduğu söylenebilir de “*dedi*, *duriye* ‘duruyor’, *duştuği* ‘düştüğü’, *dondi* ‘döndü’” (Turan, 2006: 162) gibi örneklerin varlığı ve çokluğu bunun düzenli bir koruma olmadığını gösterir.

“*deyilür* ‘denir’, *deniz*, *dalğa* ‘dalga’, *dört* ‘dört’, *duttum* ‘tuttum’” (Acar, 1972: BGM 47), “*dolayisi* ‘dolayısı’, *dediler*” (Acar, 1972: ÜGM 153), “*dōğru* ‘doğru’, *dort* ‘dört’, *deyil* ‘değil’” (Acar, 1972: ÜGM 159) gibi örneklerden anlaşılacağı üzere, kelime başı **t**’leri **d**’ye dönmüştür.

2.2.1.4. Kelime Başı **k**- Ünsüzünün Korunması

Rize İli Ağızlarında

“*kibi* ‘gibi’” (Günay, 2003: 198); “*kızledi* ‘gizledi’” (Günay, 2003: 208); “*kızletmişler* ‘gizlemişler’” (Günay, 2003: 242); “*kızli* ‘gizli’” (Günay, 2003: 272); “*köknek* ‘gömlek’” (Caferoğlu, 1994: 274) gibi örneklerden yola çıkarak Rize ili ağızlarında kelime başı **k**- ünsüzlerinin korunma eğilimi olduğu söylenebilir. Hatta “*kerib* ‘garip’” (Caferoğlu, 1994: 267); “*kayreti* ‘gayreti’” (Günay, 2003: 250); “*keriplendi* ‘gariplendi, hüzenlendi’” (Günay, 2003: 229); “*kurbe’tedu* ‘gurbettedir’” (Günay, 2003: 208); “*kebre* ‘gübre’” (Günay, 2003: 239) gibi bazı alıntı kelimelerde de kelime başında **g**>**k** ve **ğ**>**ķ** değişiminin olması bu eğilimin sonucudur.

Trabzon İli Ağızlarında

“*kelemez* ‘gelemez’, *kelse de* ‘gelse de’, *keri* ‘geri’” (Caferoğlu, 1994: 134) “*kün* ‘gün’, *kör* ‘gör’” (Caferoğlu, 1994: 143) “*kibi* ‘gibi’, *kizlenur* ‘gizlenir’” (Caferoğlu, 1994: 148) gibi örneklere bakarak, kelime başı **k** ünsüzlerini bazı kelimelerde koruduğu söylenebilir. Ancak, yöre ağızlarında “*gara* ‘kara’, *goyun* ‘koyun’ (hayvan), *gamami*

‘kamamı’” (Caferoğlu, 1994: 146) gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi kelime başı *k* ünsüzünde bu eğilim pek görülmemektedir.

Artvin İli Ağızlarında

Artvin Uşhum ağzında kelime başı *k* ünsüzünün korunduğunu söyleyemeyiz. “*k*’lerin ötümlüleşmesi, ince ünlü dizisine sahip ya da ince ünlü dizisi orijinli kelimelerde görülmemekte olup, bu değişme, Uşhum ağzı için karakteristik ses değişimleri arasındadır ve ‘*gemuk, gendi*’ gibi örnekler hesaba katılırsa, standart Türkiye Türkçesi konuşma dilinden daha ileri seviyededir.” (Turan, 2006: 38) Kelime başı *k* sesi ise “sadece ‘*kartul, kasadar*’ gibi alınma kelimelerde ve ‘*koçu-, kok, kuçuk*’ gibi ortak Türkçede ince ünlü dizisine sahip kelimelerde görülür.” (Turan, 2006: 39).

“*Kürt, küçüg* ‘küçük’” (Acar, 1972: BGM 1), “*kimusi* ‘kimisi’, *kim*” (Acar, 1972: BGM 4), “*kendisi*” (Acar, 1972: BGM 11), “*kendim* ‘kendim’, *kópék* ‘köpek’” (Acar, 1972: İGM 149), “*köy, küniyemi* ‘künyemi’, *kópég* ‘köpek’” (Acar, 1972: ÜGM 153) gibi ince ünlü dizisine sahip bazı Türkçe kelimelerde kelime başı *k*’lerin korunduğu görülmektedir. Ancak, standart Türkçedeki kelime başı *k>g* değişimi Artvin ili ağzlarında da olmaktadır: “*gétduh* ‘gittik’, *güni* ‘günü’, *geçicōh* ‘gececeğiz’” (Acar, 1972: BGM 96).

Kelime başı *k* ünsüzünde *k>g* değişimi oldukça fazladır: “*g°aliyér* ‘kalıyor’, *g°owulmiş* ‘kovulmuş’, *g°aç* ‘kaç’, *g°oşarak* ‘koşarak’” (Acar, 1972: BGM 27), “*g°aldile* ‘kaldılar’, *g°urağ* ‘kurak’, *g°umların* ‘kumların’, *g°ırh* ‘kırk’, *g°ardaşuñ* ‘kardeşin’” (Acar, 1972: İGM 144), “*g°aldum* ‘kaldım’, *g°adar* ‘kadar’, *g°uruş* ‘kuruş’” (Acar, 1972: ÜGM 150), “*g°ârşi* ‘karşı’, *g°âlenun* ‘kalenin’” (Acar, 1972: ÜGM 165).

2.2.1. 5. *k* Ünsüzünün Yarı Kalınlaşması

Rize İli Ağızlarında

Rize ili ağzlarında bu özellik görülmemektedir.

Trabzon İli Ağızlarında

“*kömür>kómur*” (Demir, 2006: 132), “*köprüler>kóplüler*” (Demir, 2006: 176), “*dökmüşler>tókmişler*” (Demir, 2006: 250), “*giderken>giderkán*” (Demir, 2006: 181),

“*çökelek>çökeli \underline{k}* ” (Demir, 2006: C.II70) örneklerinden anlaşılacağı üzere, yarı kalın ünlülerin etkisiyle kalınlaşmaktadır.

Artvin İli Ağızlarında

“*kiraz> \underline{k} irez; köye> \underline{k} öyá; herkes>her \underline{k} es; kök> \underline{k} ók; kişi> \underline{k} işi; kim> \underline{k} im*” (Acar, 1972: BGM 44), “*kesti> \underline{k} esdi; kendimi> \underline{k} endimi*” (Acar, 1972: BGM 33) örneklerinden de anlaşılacağı gibi daha çok ön seste ortaya çıkan bir değişmedir.

2.2.2. Ünsüz Değişmeleri

2.2.2.1. Alıntı Kelimelerde *f>p* Değişmesinin Görülmesi

Rize İli Ağızlarında

“fabrika >*p*ablika ‘fabrika’”(Günay, 2003: 80) ve “teftiş >*te*ptiş ‘teftiş’” (Günay, 2003: 89) gibi birkaç kelimedede görülen bir değişmedir. Düzenli bir değişme değildir. Çünkü “*ufaı* ‘ufağı’, *fakat*, *gergefun* ‘gergefin’, *efendi*, *funduk* ‘findık’” (Günay, 2003: 198); “*furset* ‘fırsat’, *tufeğumi* ‘tüfeğimi’, *ferman*, *fāni*” (Caferoğlu, 1994: 299) gibi örneklerde bu yönde bir değişmenin olmadığı görülür.

Trabzon İli Ağızlarında

Trabzon ili ağızlarında *f>p* değişmesi görülmemektedir.

Artvin İli Ağızlarında

Artvin ili ağızlarında *f>p* değişimi, hem kelime başında hem ortasında hem de sonunda görülebilmektedir: “falan >*p*alan; fukara >*p*uhara; misafir >*mu*sapir”(Acar, 1972: İGM 144), “sefer >*se*per” (Acar, 1972: BGM 74), “fazla >*p*azla” (Acar, 1972: BGM 79), “taraf >*te*rep” (Acar, 1972: BGM 85).

2.2.2.2. *ç >ş* Değişimi

Rize İli Ağızlarında

“*hiç>hiş*” (Günay, 2003: 197), “*kaçtılar>kaş*’tiler”, “*geçtikten>geştukten*” (Günay, 2003: 208), (Günay, 2003: 220), “*birkaç>bi kaş*” (Günay, 2003: 221), “*genç>ğenş*”

(Günay, 2003: 225), “*üç>úş*” (Günay, 2003: 227), “*ıctikten>iştukten*” (Günay, 2003: 228) örneklerinden de anlaşılacağı gibi Rize ili ağızlarında bu ses değişimine sık rastlanmaktadır.

Trabzon İli Ağızlarında

“*çünkü>şünkü*”(Demir, 2006: C.II 345), “*gençler>kenşler*” (Demir, 2006: C.II 345), “*çünkü>şünki, şünkü*” (Demir, 2006: C.II 348), “*açma açardık>aşma aşarduk; sacıla>saçla >saşla*” (Demir, 2006: C.II 91), “*ilaç>ilaş; ilaçladın mı>ilaşladın mı*” (Demir, 2006: C.II 149) gibi birçok kelimedede hem ilk hem orta hem de son seste görülür.

Artvin İli Ağızlarında

Hem ön hem iç hem orta hem de son seste görülen bir değişmedir: “*çünkü>şünki*” (Acar, 1972: BGM 47), “*çırağ>şırağ*” (Acar, 1972: BGM 87); “*kireçli>kireşli*” (Acar, 1972: BGM 106), “*borçlu harçlı>borşli harşli*” (Acar, 1972: BGM 107), “*saçları>saşları*” (Acar, 1972: BGM 122), “*içti>işdi*”(Acar, 1972: BGM 131); “*hiç>heş*” (Acar, 1972: BGM 17), “*aç kaldı>aş galdı*” (Acar, 1972: BGM 103).

2.2.2.3. ş>s Değişmesi

Konumuz olan ağız yörelerinde ş>s değişmesi görülmemektedir.

2.2.2.4. g>(ğ)>y Değişmesi

Rize İli Ağızlarında

“*iğneyi>iyneyi*” (Günay, 2003: 205), “*değmeyin>deymáyún; ciğerim>c’iyerum*” (Günay, 2003: 296), “*düğün >düyún; değil>deyil*” (Günay, 2003: 297) gibi sınırlı sayıda kelimedede görülen bir değişmedir.

Trabzon İli Ağızlarında

“*eğleniriz>eyleniriz*”(Demir, 2006: C.II 49), “*değiliz>deyilük*”(Demir, 2006: C.II 59), “*değirmeni>deyirmeni*” (Demir, 2006: C.II 14), “*değnek>deynek*” (Demir, 2006: C.II 269) örneklerinden de anlaşılacağı gibi, Trabzon ili ağızlarında g>y değişimi sık rastlanan bir ses olayıdır.

Artvin İli Ağızlarında

Az sayıda kelimedede görülen bir değişmedir: “*öğretmen>öyretmen*” (Acar, 1972: BGM 20), “*eğilmişti>eyinmişdi*” (Acar, 1972: BGM 39), “*değil>deyil*” (Acar, 1972: BGM 42).

2.2.2.5. ğ (ğ) >y Değişmesi

Rize İli Ağızlarında

Bu ses olayına bölge ağızlarında rastlanmamaktadır.

Trabzon İli Ağızlarında

Bu ses değişmesi bölge ağızlarında bulunmamaktadır.

Artvin İli Ağızlarında

Bu ses değişmesi bölge ağızlarında bulunmamaktadır.

2.2.2.6. ğ (ğ, y) >w Değişmesi

Rize İli Ağızlarında

Bu ses olayına bölge ağızlarında rastlanmamaktadır.

Trabzon İli Ağızlarında

“*ağya> avuya*”(Demir, 2006: C.II 3), “*boğazım>buvazım*” (Demir, 2006: C.II 95), “*buzacıık>buzavcuk*” (Demir, 2006: C.II 95), “*ağrı>avri*” (Demir, 2006: C.II 95), “*ağırdır>avurdır*” (Demir, 2006: C.II 178), “*yağı>yavu*” (Demir, 2006: C.II 131), “*dağlardan >tavlardan*” (Demir, 2006: C.II 134) gibi birçok kelimedede görülen bir ses değişmesidir.

Artvin İli Ağızlarında

“*soğuk >sawuh*” (Acar, 1972: BGM 9), “*çıkacağız>çihacawuh*” (Acar, 1972: BGM 44), “*koyacağız>goyacawuh*” (Acar, 1972: İGM 151). Çoğunlukla, gelecek zamanın birinci çokluk şahıs çekiminde rastlanmaktadır.

2.2.2.7. g>w Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

Bu ses olayına bölge ağzlarında rastlanmamaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

“*direği>direvi*”(Demir, 2006: C.II 86), “*değirmen>devürmen*” (Demir, 2006: C.II 86), “*yemeği>yemevü*” (Demir, 2006: C.II 126), “*ekmeği>ekmevi*” (Demir, 2006: C.II 132), “*tüfeği>tüfevi*” (Demir, 2006: C.II 150), “*emeğinin>emevünun*” (Demir, 2006: C.II 153) gibi birçok örneği olan bir değişmedir.

Artvin İli Ağzlarında

Bu ses değişmesine bölge ağzlarında rastlanmamaktadır.

2.2.2.8. y >c Değişmesi

Rize İli Ağzlarında

Bu ses olayına bölge ağzlarında rastlanmamaktadır.

Trabzon İli Ağzlarında

Bu ses değişmesi bölge ağzlarında görülmemektedir.

Artvin İli Ağzlarında

Bu ses olayına bölge ağzlarında rastlanmamaktadır.

2.2.2.9. Türkçe Kelimelerde Kelime Başında b>p Değişimi

Rize İli Ağzlarında

“*bırakırlar >pirakurle*”(Günay, 2003: 199), “*bacı>paç’i*” (Günay, 2003: 214), “*bıçak>piç’ak*” (Günay, 2003: 248), “*bakraç>paşhaç*” (Günay, 2003: 280) gibi örneklerde görülür.

Trabzon İli Ağzlarında

“buralarda > puralarda”(Demir, 2006: C.II 67), “”bizim > pizim” (Demir, 2006: C.II 74), “belirlerler > pelirlerler” (Demir, 2006: C.II 74), “bileyim > pileyim” (Demir, 2006: C.II 75), “başlarsın > paşlarsın” (Demir, 2006: C.II 76), “benden > pendem” (Demir, 2006: C.II 80), “bakanın > pakanın” (Demir, 2006: C.II 80), “bununla > punlan” (Demir, 2006: C.II 134), “bayır > payır” (Demir, 2006: C.II 143) örneklerinden de anlaşılacağı gibi sık rastlanan bir değişmedir.

Artvin İli Ağzlarında

“*bıçakçı>piçahçı*”(Acar, 1972: İGM 132), “*buseye>puseye*” (Acar, 1972: İGM 150), “*bir>pir*” (Acar, 1972: ÜGM 162) gibi örneklerde ve seyrek görülen bir ses değişmesidir.

2.2.2.10. İki Ünlü Arasında Kalan *k*'lerin *g*'ye Dönüşmesi

Rize İli Ağzlarında

Bu ses olayı Rize ili ağzlarında yoktur, çünkü genel Türkçede olduğu gibi, *k*'lerin *ğ*'ye dönüşmesi söz konusudur.

Trabzon İli Ağzlarında

“*çeker>çeger*”(Demir, 2006: C.II 79), “*tekerlek>tegerlek*” (Demir, 2006: C.II 85), “*öteki>ödegi*” (Demir, 2006: C.II89), “*dökerdin>tögerdin*”(Demir, 2006: C.II 92) gibi örneklere baktığımızda, bu ses olayına bölge ağzlarında sık rastlanmaktadır. Ancak bunun sebebinin tartışılması gerekir. Çünkü, iki ünlü arasında kalmadan da *k>g* değişimi olabilmektedir: “*eski>esgi*” (Demir, 2006: C.II 80), “*tekrar>tegrar*” (Demir, 2006: C.II 80). Hatta kelime başı ve sonunda da bu ses değişmesine rastlanmaktadır: “*küçük>güçük*” (Demir, 2006: C.II 67), “*kendi>gendi*” (Demir, 2006: C.II 73), “*kişi>gişi*” (Demir, 2006: C.II 75), “*kestikçe >gesdikçe*” (Demir, 2006: C.II 83); “*erkek>ergeg*” (Demir, 2006: C.II 75), “*yelek>yeleg*” (Demir, 2006: C.II 81), “*mertek>merdeg*” (Demir, 2006: C.II 85).

Artvin İli Ağızlarında

İki ünlü arasında kalan k'lerin g'ye dönüşmesine rastlanmamıştır. “*asker>esger*” (Acar, 1972: BGM 1), “*çünkü>çüngi*” (Acar, 1972: BGM 56) gibi örnekler vardır; ancak bunlar iki ünlü arasında olan *k>g* değişimi değildir.

2.2.3. Ünsüz Düşmeleri

2.2.3.1. *h* düşmesi

Rize İli Ağızlarında

“*haçan>aç'an* ‘ne zaman’, *Hasan>Asan* ‘Hasan’, *hasbihal> espial;hiza>izā*” (Günay, 2003: 92).

Trabzon İli Ağızlarında

“*horanın>oranun*” (Demir, 2006: CI 241). “*mahallenin>māllenin; muhafazalı>māfazalı; tahta>tāta; bahşiş>bāşiş*” (Demir, 2006: CI 256).

Artvin İli Ağızlarında

“*hafta>afta; herif>erif; hemen>ama; halbuiseki>albursaki; hesap>esab; mahvet->māfet-; terhis>teris; ishak> isak*” (Acar, 1972: 217). “*teravih>teravi; padişah>padişa; silâh>silâ*” (Acar, 1972: 218).

2.2.3.2. *-Ip* zarf-fiil ekinden önce gelen *l* ünsüzünün düşmesi

Rize İli Ağızlarında

Rize ili ağızlarında bu ses olayı yoktur.

Trabzon İli Ağızlarında

Trabzon ili ağızlarında bu ses olayı yoktur.

Artvin İli Ağızlarında

Artvin ili ağızlarında bu ses olayı yoktur.

2.2.3.3. Kelime sonunda *s*'den sonra gelen *t*'nin alıntı kelimelerde düşmesi

Rize İli Ağzlarında

“*çift*>*ç'if*; *mestler*>*mesler*; *üst*>*us* örneklerinde görülür.” (Günay, 2003: 94).

Trabzon İli Ağzlarında

“Söyleme zorluğu olan kelimelerde karşımıza çıkmaktadır: *çiflúk* (çiftlik), *iraslar* (rastlar)...”(Demir, 2006: CI 258). “*çif* (çift), *selbes* (serbest)” (Demir, 2006: CI 265).

Artvin İli Ağzlarında

“*rastladı* >*rasladı*; *dostluğa*>*dosluğa*”(Acar, 1972: 217).

2.2.3.4. Alıntı kelimelerde kelime başındaki *w* ünsüzünün düşmesi

Rize İli Ağzlarında

Rize ili ağzlarında bu ses olayı yoktur.

Trabzon İli Ağzlarında

Trabzon ili ağzlarında bu ses olayı yoktur.

Artvin İli Ağzlarında

Artvin ili ağzlarında bu ses olayı yoktur.

SONUÇ

1. Üç Bölgede Ortak Olan Özellikler

1.1. Kapalı e (é) ünlüsünün kullanılması

- 1.2. Kısa-kalın i (i) ünlüsünün kullanılması
- 1.3. Kelime başı t- ünsüzünün korunması
- 1.4. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun olmaması
- 1.5. ü > i değişmesi
- 1.6. b, w gibi dudak ünsüzlerinin etkisiyle ı > u değişimi
- 1.7. u > o değişmesi
- 1.8. ç > ş değişimi
- 1.9. g > (ğ) > y değişmesi
- 1.10. Türkçe kelimelerde kelime başında b > p değişimi
- 1.11. h ünsüzünün düşmesi
- 1.12. Kelime sonunda s' den sonra gelen t' nin alıntı kelimelerde düşmesi

2. İki Bölgede Ortak Olan Özellikler

2.1. Alıntı Kelimelerde $f > p$ Değişmesinin Görülmesi

Rize ve Artvin illeri ağızlarında görülmektedir.

2.2. k ünsüzünün yarı kalınlaşması

Trabzon ve Artvin ağızlarında görülmektedir.

2.3. ğ, w seslerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle $a > u$ değişimi

Trabzon ve Artvin ağızlarında seyrek görülen bir değişimdir.

2.4. $ü > ö$ değişmesi

Trabzon ve Artvin ağızlarında sadece “büyük” kelimesinde ortaya çıkan bir değişimdir.

2.5. ğ (ğ, y) > w değişmesi

Trabzon ve Artvin ağızlarında görülen bir ses olayıdır.

2.6. İki ünlü arasında kalan k'lerin g'ye dönüşmesi

Trabzon ve Artvin ağızlarında görülmektedir.

Üç ve iki il arasındaki on sekiz ortak özelliğin on ikisi üç ilde de görülmektedir. İki il için ortak olan altı özelliğin beşi Trabzon ve Artvin arasındadır. Komşu iller olan Rize-Trabzon arasında Artvin’le ortak olmayan bir özellik bulunmaktadır. Coğrafi yakınlık ve komşuluk ilişkisinden dolayı Rize-Trabzon ağızları arasında daha fazla ortak özellik bulunması gerektiği düşüncesi doğru değilmiş. Çalışmamızdan elde ettiğimiz en önemli sonuç budur.

İncelediğimiz illerin ağızlarında Kıpçak lehçeleri ile ilgili ortaklıkların sayısı hayli fazladır. Diyebiliriz ki, bölgede Kıpçak Türkçesi etkileri, yavaş yavaş azalsa da, hala sürmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, T. (1972). *Artvin ve Yöresi Ağzları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies Publication.
- Alkaya, E. (2013). “Kumuk Türkçesinde Edatlar”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages*, *Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, 177-205.
- Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başar, S. (2010). *Kumuk Türkçesinde Fiil*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başdaş, C. (2007). “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* Volume 2/2 Spring, 89-101.
- Baykoca, A. N. (1998). *Kumuk Türkçesi Grameri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bozkurt, F. (1999). *Türklerin Dili*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2335.
- Buran, A., Alkaya, E. (2009). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1994). *Kuzeydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağzları)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 116.
- Demir N. (2006), *Trabzon ve Yöresi Ağzları Cilt I-II-III*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- Eker, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erenoğlu, N.(2010). “Kumuk Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”. *Turkish Studies* 5/1, 416-461.

- Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). “Nogay Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*. (ss. 623-678). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökdağ, B. A., Şimşek, Y. (2014). “Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?”. *Yeni Türkiye* 60/2014, 1-13.
- Gülensoy, T. (2004). *Kırgız Türkçesi Gramer I (Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Güllüdağ, N. (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güllüdağ, N. (2012). “Karay Türklerinde Akrabalık Adları”. *International Journal of Social Science*, 5(6), December 2012,. 205-217
- Gülsevin, S. (2010). *Günümüz Karay Türkçesi (Giriş- Dil Özellikleri-Metinler- Söz Dizini) ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülsevin, S. (2013). “Karay Türkçesinin Kendisine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri”. *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2013, Sayı 36, 207-222
- Gültekin, M. (2013). “Kırım-Tatar Atasözlerinin Sentaksı Üzerine Bir Araştırma”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring 2013, 887-907.
- Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 795.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hitchins, K. (2002). *Kazaklar. İslam Aksiklopedisi*. (Cilt: 25, ss. 132-134). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Işıктаş Sava, I. (2008). *W. Radloff'un Derlemelerinde Kırım Tatar Türkçesinin Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri -Ses ve Şekil Bilgisi-Metin-Çeviri-Dizin*, Ankara: Akçağ Yayınları
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). “Kırgız Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 481-542). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2012). “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*. Sayı: 10. Bahar 2012, 17-81.
- Kılıç, F. (1997). *Aral-Hazar Grubu Kıpçak Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırzioğlu, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları 'nda Kıpçaklar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 121.
- Koç K., Doğan O. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kurtbilal, N. (2007). “Kırım Tatarcası: Sudak Ağızları Üzerine Araştırmalar”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, 502-513.
- Musayev K. M. (2002). “Karaim Türkçesi”. (Çev. Mevlüt Gültekin). *TÜBAR-XI-/2002-Bahar*. ss. 197-230.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.
- Öner, M. (2007). “Tatar Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, (ss. 679-748). Ankara: Akçağ Yayınları
- Özeren, M. (2008). *Kırgız Türkçesi'nde Ünsüzler ve Ünsüz Olayları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, N. (2008). “Kırım Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/7 Fall 2008, 524-554.

- Pekacar, Ç. (2007). “Kumuk Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 939-1008). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları : 126
- Savran, H. (2008). *Kırım Tatar Türkçesi (Dil Özellikleri-Metinler- Sözlük)*. Balıkesir: Alem Basım Yayım Karesi Yayınları.
- Selimova, L. (2006). *Kırım Tatar Türk Ağzları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sezer, S. (1999). *Başkurt Türkçesindeki Arapça ve Farsça Unsurlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tamir, F. (2007). “Kazak Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss.429-480). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tavkul, U., Kalafat, Y. (2003). *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*. Ankara: Karam
- Tavkul, U. (2007). “Karaçay-Malkar Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 883-938). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tellioglu, İ. (2015). “Doğu Karadeniz Kıpçakları”. *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2015 · Sayı 48, 59-78
- Turan, S. (2006). *Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turan, Z. (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 862.
- Turhan Arslan, S. (2006). *Tatar Türkçesi Remzi Veliyev-Faciga (İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyanık, O. (2002). “Kumuk Ağzlarının Yeni Bir Tasnifi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(12), 229-250.
- Uydu Yücel, M. (2002). “Kıpçaklar”. *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt: 25. ss. 420-421). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Uygur, C. V. (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Uygur, C. V. (2007). “Karakalpak Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*. (ss. 543-622). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). “Başkurt Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*. (ss. 811-882). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, Ö. (2006). *Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerindeki Arapça-Farsça Kelimelerin Ses Değişimleri (Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırılması)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E. (2002). “Karaçay-Balkarca”. *Türkbilig*, 2002/4, 48-58.
- Yüksel, Z. (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi”. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*. (ss. 481-542). Ankara: Akçağ Yayınları.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Nogayca*. (t.y.) Erişim: 29 Mayıs 2017, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~eminey/makaleler/nogayca.pdf>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sedat MALDAR
Doğum Yeri ve Tarihi	İvrindi - 1970
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enst
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Bitlis Eren Üniv.
İletişim	
E-Posta Adresi	sedat100813@hotmail.com
Tarih	